تۇرغۇن ئالماس

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئابسخان

FROM THE LIBRARY OF
GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN
NATL RESEARCH
CENTER INC

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئاپتورى: تۇرغۇن ئالماس
مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئابىخان
مەسئۇل كوررېكتورى: بەختىيار ئابلىمىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 11.8125 قىستۇرما ۋارىقى: 2
1987 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: قاتتىق موقاۋىلىقى: 1—1650
ئاددى موقاۋىلىقى: 1—2400

ISBN7—5373—0036—4/G·3
كىتاب نومۇرى: 16—7264 باھاسى: قاتتىق موقاۋىلىقى: 1.80 يۈەن
ئاددى موقاۋىلىقى: 0.85 يۈەن

FROM THE LIBRARY OF
GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN
NATL RESEARCH
CENTER INC

مۇندەرىجە

ئەپسانە 1
خەنزۇ خەلق ئەپسانىلىرى 2
قۇتىم 5
سىيانپى ئەپسانىلىرى 12
رىۋايەت 26
«كۆچ» رىۋايىتى 27
«كۆچ» رىۋايىتى ھەققىدە 32
قوشاقلار 43
ھونلار ھەققىدىكى قوشاقلار 46
ئالپ ئارتۇڭا ھەققىدىكى قوشاقلار 59
مەلىكە قوشىقى 62
قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى 77
داستانلار 99
«شاھنامە» داستانى ھەققىدە 104
قوشۇمچە: نەسەبنامىلەر 139
«ئوغۇزنامە» داستانى ھەققىدە 141
ئورخۇن يادىكارلىقى 177
ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئوقۇلۇشى 180
ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى 182
ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئەھمىيىتى 192

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 201

1

دەسلەپكى دەۋرى 206
كۆچەيگەن دەۋرى 210
ئاخىرقى دەۋرى 261

2

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 294
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەربىي تەدبىرلەر توغرىسىدا 304
مەھمۇت قەشقىرى 332
مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سەۋەب بولغان ئامىللار 341

3

قاراخانىلار تارىخىدا يۈز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى 363
قاراخانىلار خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى 373

ئەپسانە

ماركسنىڭ تەرىپى بويىچە ئېيتقاندا: «ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا، بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئاغزىدا ئۆملۈك ھالدا پارلىققا كەلگەن ئىجادىيەت. ئۇ قەدىمكى چاغدا ئىنسانلارنىڭ كائىناتنى چۈشەندۈرۈشى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى. شۇنىڭدەك ئۇ، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيەنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت»، «ھەر قانداق ئەپسانە تەسەۋۋۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، تەبىئەت كۈچلىرى ھەقىقىي بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەنلا ئەپسانىلەرمۇ يوقاپ چىقىدۇ.»①

قەدىمكى زامانلاردا يارالغان ئەپسانىلەردە خىيالىي مۆجىزىلىك ۋە غەيرىي تەبىئىي ۋەقەلەر كۆپ بولىدۇ. ئەپسانىلەردىكى ۋەقەلەرگە جادىگەرلەر، يىرتقۇچ ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار قاتنىشىدۇ، ئادەملەر ھايۋان قىياپىتىگە كى-

① ماركس: «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر»دىن ئېلىندى. ئا.

رىدۇ. ھايۋان ۋە قۇشلار بولسا ئىنسانغا ئوخشاش سۆز-
لەيدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر داستانلىرىدىن بىرى
بولغان «ئوغۇزنامە»دىكى بۆرە ئادەمگە ئوخشاش سۆز-
لەيدۇ ۋە باشقىلار.

لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئەپسانىلەر تۇر-
مۇش ھادىسىلىرى بىلەن باغلانغان بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئەپسا-
نىۋى، خىيالىي ۋەقەلەر ۋاسىتىسى ئارقىلىق كۆپىنچە خەلق-
نىڭ كەلگۈسىدىكى بەختلىك ھايات توغرىسىدىكى ئارزۇ،
ئۈمىدلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

خەنزۇ خەلق ئەپسانىلىرى

جۇڭگو ئۇزاق تارىخقا ئىگە... ئۇزاق ئۆتمۈشتە
ئەمگەكچان خەنزۇ خەلقى ناھايىتى قىزىق، مەزمۇنى
مول، نۇرغۇن ئەپسانىلەرنى ياراتقان. ئەپسۇسكى قەدىم-
كى كىشىلەر بۇ ئەپسانىلەرنى ساقلاپ قىلىشقا ئەھمىيەت بەر-
مىگەچكە، بۇ ئەپسانىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى يوقىلىپ كەت-
كەن. پەقەت ناھايىتى ئاز قىسىملا «شەنخەيجىڭ»①،

① «شەنخەيجىڭ» — بۇ ئەسەر «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر» دەۋرىدە، (مىلادىدىن بۇرۇن 475 — 221 - يىللارغىچە) يېزىلغان. بۇ ئەسەردە، تاغ - دەريالار-نىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، دەريالار ھەسسەپ ئۆتكەندىكى ۋادىلار، قەدىمكى زامانلاردا ئالىي تۇرغۇن ئەپسانە، رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن.

«خۇەينەنزى»①، «تارىخنامە، ئۈچ بەگىنلىك تەرجىمە ھالى» ② قاتارلىق كىتابلار ساقلىنىپ قالغان.

كۇافۇنىڭ قۇياشنى قوغلىشى

«كۇافۇ قۇياشنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپتۇ. ئۇ قۇياش پاتىدىغان يەرگە كەلگەندە، ئۇسساپ كېتىپ خۇاڭخې، ۋىخې دەريالىرىدىن سۇ ئىچىپتۇ، لېكىن بۇ ئىككى دەريانىڭ سۈيىگە قانماپتۇ. چوڭ بىر كۆلدىن سۇ ئىچىش ئۈچۈن شىمالغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئەمما كۆزلىگەن جايغا يېتەلمەي، يېرىم يولدا ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ قاپتۇ. ئۇنىڭدىن قالغان ھاسا شاپتۇللۇققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ.»③

بۇ ئەپسانە مۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە پەيدا بولغان: يىن سۇلالىسى④، جۇ سۇلالىسى⑤

---

① «خۇەينەنزى» — بۇ ئەسەرنى غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 8- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە پاشىخان ليۇئەن (مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) دېگەن بىر ئۆزى باشچىلىقىدا بىر توپ كىشىلەر يېزىپ چىققان. ليۇئەن خۇەينەن دېگەن جايغا بەگ بولغان ئىكەن، شۇڭا بۇ ئەسەرگە «خۇەينەنزى» دېگەن نام قويۇلغان.

② «تارىخنامە، ئۈچ بەگلىك تەرجىمىھالى» — بۇ ئەسەرنى ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن، 91 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ (مىلادىدىن بۇرۇن 108 - يىلدىن 93 - يىلغىچە) يېزىپ چىققان.

③ «شەنخەيجىڭ»دىن ئېلىندى.

④ يىن سۇلالىسى — مىلادىدىن بۇرۇنقى 14 - ئەسىردىن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 11 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

⑤ جۇ سۇلالىسى — مىلادىدىن بۇرۇنقى 11 - ئەسىردىن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

دەۋردە خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ كېلىماتى ھازىرقىغا قارى-
ھاندا خېلى دەرىجىدە ئىسسىق بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن
قەدىمكى چاغلاردا كىشىلەرنىڭ ئىسسىقلىققا قارشى ئېلىپ
بارغان كۆرەشلىرى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئەپسانىلەر تارال-
غان. ئۇ ئەپسانىلەردە قەدىمكى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ
تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشتىكى كۈچلۈك ئارزۇسى ئىپادى-
لەنگەن. كۇافۇ قۇياش ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈچۈن
بولغان كۆرەشتە قۇربان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاسى-
سىنىڭ شاپتۇللۇققا ئايلىنىشى، كېيىنكىلەرنىڭ شاپتۇللۇقتا
سەگىدەپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇپ، داۋاملىق ئالغا بې-
سىشى ئۈچۈن بولغان، بۇ ئۇنىڭ ئىرادىسىنىڭ يېڭىلمە-
گەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

پالۋان يىنىڭ توققۇز قۇياشنى ئېتىشى

«ياۋ① نىڭ زامانىدا بىرلا ۋاقىتتا ئون قۇياش
پەيدا بولۇپ، زىرائەتلەرنى كۆيدۈرۈپ، گىيالارنى قۇرۇ-
تۇپ تاشلاپتۇ، خەلققە يەپ - ئىچىدىغان ھېچ نەرسە
قالماپتۇ. ئادەم يەيدىغان يىرتقۇچ ھايۋانلار، ئۇزۇن
چىشلىق يالماۋۇزلار، يانغىن ۋە سۇ ئاپەتلىرىنى تۇغدۇرى-
دىغان بەدھەيۋەت مەخلۇقلار، ئۆي - ماكانلارنى
خاراب قىلىدىغان بوران - چاپقۇن قۇشلىرى، بەد ھەي-
ۋەت، ۋەھشىي قاۋانلار، زەھەرلىك يىلانلار خەلققە بالايى-
ئاپەت ياغدۇرۇپتۇ. ياۋ، پالۋان يىغا... ئاسماندىكى ئون قۇ-

① ياۋ — رىۋايەت قىلىنىشىچە قەدىمكى چاغدىكى پادىشاھلارنىڭ بىرى.

ياشتىن توققۇزىنى ئېتىپ چۈشۈرۈشىنى ۋە يەردىكى بەد ھەيۋەت مەخلۇقلارنى يوقىتىشىنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پالۋان يى پادىشاھنىڭ ئەمرىنى بىجا كەلتۈرۈپتۇ. دۆڭ-تىڭخۇ كۆلى بويىدىكى زەھەرلىك يىلانلارنىمۇ يوقىتىپ، ساڭلىڭ دېگەن يەردىكى بەد ھەيۋەت ۋەھشىي قاۋانلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ئىشتىن مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن خەلق ئىنتايىن خۇشاللىنىپ، ياۋنى ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىپ ئاپتۇ.»①

«پالۋان يى نىڭ توققۇز قۇياشنى ئېتىشى» ناملىق بۇ ئەپسانە «زۇجيەن»② «شەنخەيجىڭ» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ خاتىرىلەنگەن. بەزى ئەسەرلەردە پالۋان يى نى سەلبىي قەھرىمان سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى پالۋان يى بولسا خەلقنى بالايى - ئاپەت، زىديانداشلاردىن قۇتقۇلدۇرغان ئەپسانىۋى قەھرىمان. ئۇ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەبىئىي بالايى-ئاپەتلەرنى يېڭىدىغان، ياۋايى يىرتقۇچ ھايۋانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغان ئىشەنچىسى بىلەن كۈچ - قۇدرىتىنىڭ سىمۋولى.

تۇتىم

خەلق ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن

---

① «خۇەينەنزى»دىن ئېلىندى.

② «زۇجيەن» — قەدىمكى چاغدىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن كىتاب

بىرى بولغان «تۇتىم» ھەققىدىكى يىرىم خىيالىي، يې-
رىم رېئال بولغان چۆچەكلەرمۇ ئەپسانە تۈرىگە
كىرىدۇ.

«تۇتىم» سۆزى ھازىرقى ئاۋستىرالىيىدە ياشايدى-
غان پاپائوسلار (ياۋروپالىقلار ھىندىئان دەپ ئاتىشى-
دۇ) تىلىدا «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمئىيەتتە بىرەر ھايۋان ياكى
دەرەخنى نەسىل ياكى ئۇرۇق، قان سىستېمىسىنى پەرقلەن-
دۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋى-
سى ھېسابلاپ، ئۇلارغا چوقۇنغان. مانا شۇنداق چوقۇ-
نىدىغان نىشان ياكى بەلگە «تۇتىم» دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى زامانلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرى
بىلەن بولغان كۈرەشلەردە توپلىغان تەجرىبىلىرى ئاسا-
سىدا ئىگە بولغان بىلىم - سەۋىيىسىمۇ ناھايىتى تۆۋەن
بولغىنى ئۈچۈن، ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەت ھادىسى-
لىرىدىن، كۈننىڭ چىقىشى، پېتىشى، كۈن ۋە ئاينىڭ تۇتۇ-
لۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈندۈز، بوران
ۋە يامغۇر، مۆلدۈر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، يەر تەۋ-
رەش، قىش ۋە باھار، ياز ۋە كۈزگە ئوخشاش تەبىئەت
ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. شۇڭا قەدىمكى
چاغلاردا ياشىغان ئىنسانلاردا تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن
قورقۇش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش تۇيغۇلىرى پەيدا بولۇپ،
بىرەر نەرسىگە ئىشىنىدىغان ۋەقەلەر كېلىپ چىققان.

تۇتىم ئەڭ بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادلارنىڭ بىر تۈرى

بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى خىلمۇخىل بولغان جايلاردا ياشىغان ئادەملەردە خىلمۇخىل نەرسىگە چوقۇنىدىغان تۇتېمىزم كېلىپ چىققان. مەسىلەن، ئاتا - بوۋىلىرىمىز قەدىمكى چاغلاردا بۆرىنى، ھىندىلار كالىنى، خەنزۇلار ئەجدىھانى تۇتېم قىلغانغا ئوخشاش.

بۆرە تۇتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر

قەدىمكى زامانلاردا، دۇنيانىڭ تۈرلۈك جايلىرىدا ياشىغان ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتلىرى، يېشىدىن كەچۈرگەن تەبىئىي، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە قاراپ، خىلمۇخىل نەرسىلەرنى (ھايۋان، قۇش، دەرەخ، كۈن، ئاي ۋەھاكازالارنى) تۇتېم قىلغانغا ئوخشاش، بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزمۇ قەدىمكى زامانلاردا بۆرىنى تۇتېم قىلغان.

«ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇر خاقانى ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە يول باشلىغان، ئوغۇزخان بىلەن ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەشكەن كۆك يايلىلىق بۆرە توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى چاغلاردا ئەجدادلىرىمىز بىر ئۇرۇشتا يېڭىلىپ بىر تاغ قاپتىلىدا قامالدا قېلىپ، ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە ئۇچراپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ كۆن پېتىشتىكى بىر تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقى بايقىلىپتۇ. شۇ چاغدا خەۋپ ئاستىدا قالغان ئۇيغۇرلار، بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغ

نىڭ تۇۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ئاھايىتى چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ مېڭىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىگە ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن — ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە، تۇيۇق بولمىغان ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىدىكى تۆشۈكتىن ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۈپسۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۈرلۈك قۇشلار سايراپ تۇرغان، ياپيېشىل بىر يايلاققا[*] چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاققا چىقىپ ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس ئىلاھى مەخلۇق ھېسابلاپ ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخى يىلنامىلىرىدىن بىرى بولغان «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۆرە توغرىسىدىكى ئەپسانىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان مەلۇماتلار بار.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 557 – يىلىدىن 581 – يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن — ئا)نىڭ يىلنامىسى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق دېيىلگەن: «تۈركلەر، ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى. فامىلىسى ئاشىنا بولۇپ، ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. تۈركلەر بىر زامانلاردا قوشنا بىر ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئامان قالغان. غالىب ئەلنىڭ ئەسكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۆلتۈرمەي، ئۇنىڭ

پۈتنى كېسىۋېتىپ، ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر
سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىۋەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي
بالىنىڭ قېشىغا بىر ئۇرغاچى بۆرە پەيدا بولۇپ قاپتۇ.
بۆرە بالىنى گۆش بىلەن باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن
كېيىن بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجى-
دە بۆرىنىڭ قورسىقىدا قالغان. ھېلىقى غالىب ئەلنىڭ خانى
تۈركلەر نەسلىدىن بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىدىن
خەۋەر تاپقان، خان دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ بالىنى ئۆل-
تۈرگۈزگەن. بالىنى ئۆلتۈرگەنلەر بىر بۆرىنىڭ چەتتە
قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان-
دا، بۆرە تۇرپان خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى تاغ (تەڭرى
تېغى -ئا)غا قېچىپ كەتكەن. بۇ تاغدا بىر ئۆڭكۈر
بولۇپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئالدىدا ياپيېشىل ئوتلار يەل-
پۈنۈپ تۇرىدىغان بىر جىلغا بار ئىكەن، جىلغىنىڭ ئەت-
راپىنى ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن ھەرنەچچە يۈز يول
مېڭىشقا توغرا كېلىدىكەن. جىلغىنىڭ ئەتراپى تاغلار
بىلەن ئورالغان. بۆرە مانا شۇ جىلغىنىڭ باش تەرىپىدىكى
ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. بۆرە ئەنە شۇ ئۆڭ-
كۈرنىڭ ئىچىدە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللار چوڭ
بولغاندىن كېيىن، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۆيلۈك -
ئوچاقلىق بولۇشۇۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ھامىلدار بو-
لۇپ بالا تۇغۇشۇپتۇ. ئۇ بالىلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم فامى-
لىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرسىنىڭ فامىلىسى
ئاشىنا ئىكەن، مانا شۇ فامىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلاد-
لىرى ئاۋۇپ، ئاستا - ئاستىلاپ ھەرنەچچە يۈز ئائىلى-

گە يېتىپتۇ. ئۇلار بىرلەچچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن
جىلغىدىن چىقىشىپتۇ. ئاۋارلارغا بېقىندى بولۇپ قاپتۇ. شۇن-
دىن باشلاپ ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە
تولتۇراقلىشىپ ئاۋارلار ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىشىپتۇ.»

شۇ يىلنامىنىڭ شۇ بابىدا يەنە باشقىچىرەك بىر ئەپسانە خاتىرلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى، سۇ، دەپ ئاتالغان ئەلدىن كېلىپ چىققان، بۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، تۈرك قەبىلىسىنىڭ بېگىنىڭ نامى ئاپا بەگ ئىدى. ئۇلار ئاكا - ئۇكا ئون يەتتە قېرىنداش ئىكەن. بىرىنىڭ نامى ئىگىلىنىساچۇر بولۇپ، بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىكەن. ئاپا بەگ قاتارلىقلارنىڭ مىجەزلىرى غەلىتە، دۆت ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئېلى ھالاك بولۇپتۇ. ئىگىلىنىساچۇر تولىمۇ سەگەك، ئۆتكۈر بولۇپ، شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن. ئۇ ئىككى گۈزەل قىزغا ئۆيلەنگەن، بۇ قىزلارنىڭ بىرى ياز تەڭرىسىنىڭ، يەنە بىرى قىش تەڭرىسىنىڭ قىزى ئىكەن. بۇ ئىككى قىز ھامىلدار بولۇپ، تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق ھاككۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ بىرىنىڭ ئېلى ئاباقان دەرياسى بىلەن قاما دەرياسىنىڭ (بۇ ئىككى دەريا سىبىر يەردە) ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلارنى قىرغىز دەپ ئاتىسغان. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى دىزىياخىل دەرياسى (بۇ دەريامۇ سىبىرىيەدە — ئا) نىڭ بويىدا ياشايدىكەن. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى شەن جۇجى تېغىدا ماكانلاشقان ئىكەن، بۇ، تۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن، مانا

شۇ تاغدا ئاپا بەكنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ياشايدىكەن. ئۇلار ئوچۇقچىلىقتا مۇزلاپ، قىينىلىپ قالغاندا، تۇنجى ئوغۇل ئوت يېقىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ، ئامان ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىنى ھۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە باش قىلىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنۇپتۇ. ئۆزلىرىنى تۈرك دەپ ئاتاپتۇ.»

«ئوغۇزنامە»، «شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»لەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئائىلىق باسقۇچىدا ياشىغان چاغلاردا، ئەنە شۇنداق ئەپسانىلەرنى توقۇغان. چۈنكى ئاشىنا ئاتلىق بىر ئائىلىنىڭ نامىنى تۈركلەرنىڭ ئۆزىگە قامىلە قىلغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، دۆلەت قۇرغان دەۋردە (كۆك تۈرك خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر - ئورخون خاقانلىقى دەۋرىدە — ئا) خاقان ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى تەنتەنىلىك تىكىلگەن بارگاھ (ناھايىتى چوڭ چېدىر — ئا) ئالدىغا قادالغان كۆك شايى بايراققا زەر يۈگۈرتۈلگەن بۆرە بېشى (بۆرە شەرققە قاراپ تۇرغان ھالەتتە ئىدى) چۈشۈرۈلگەن ئىدى. تۈركلەر، ئۇيغۇر خاقان ئوردىسىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنى «بۆرە» دەپ ئاتاشقان ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يىلنامىلەردە خاتىرىلەنگەن ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنىنىڭ جەمەتتىن قېرىنداشلىقىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلگەن. كول تېكىن يادىكارلىقىدىمۇ مۇنداق دېيىلگەن:

« توققۇز ئوغۇزلار ئۆز خەلقىم ئىدى.»

بۆرە تۇتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىدا ئەقىلگە سىغمايدىغان بىر مەسىلە ئېغىر سالماقنى ئىگىلىگەن. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى: ھايۋان بىلەن (ئەپسانىدىكى بۆرە بىلەن) ئىنسان يېقىنچىلىق قىلىشىپ، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىن ئىنسانىنىڭ تۇغۇلۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس.

بۆرە تۇتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بەدىئىي جەھەتتىن خېلى ئۇستۇن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلەرنى ئادەم خۇددى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك بولىدۇ.

سىيانپى ئەپسانىلىرى

تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان سىيانپىلار، ئۆز تارىخىدا خېلى مۇھىم ۋە تەسىرلىك ئەپسانىلەر ياراتقان. سىيانپى ئەپسانىلىرى ئىككى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى سىيانپىلارنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى تانشىخۇي توغرىسىدىكى. يەنە بىرى يارىشىملىق ئىلاھى ھايۋان « سايىبى » توغرىسىدىكى ئەپسانىدىن ئىبارەت.

مىلادى 2- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تورۇغۇر ئاتلىق بىر سىيانپى ھونلار قوشۇنىدا ئۈچ يىل خىزمەت قىلىپ، ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، ئايالىنىڭ بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا تانشىخۇي دەپ ئات قويغانلىقىنى بىلگەن. تورۇغۇر بۇ ئەھۋالدىن ھەزەپلىنىپ، ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. كېيۈسىنىڭ پەيلىنى سېزىپ قالغان

ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، بىر ئەپسانە ئويلاپ تاپىدۇ. ئۇ تورۇغۇرغا مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى. مەن قورقۇپ كېتىپ ئاسمانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئاسماندىن تولا (مۈلدۈر) يېغىپ، ئاغزىمغا بىر دانىسى چۈشتى، ئاغزىمغا چۈشكەن تولنى يۇتۇۋەتتىم. بولغان ئىش شۇ، شۇندىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ ئوغۇل تۇغدۇم.» ئايالنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن توقۇغان غەلىتە، سىرلىق ئەپسانىسىغا ئىشەنگەن تورۇغۇر ئاچچىقىدىن يېنىپ، پەسكويىغا چۈشىدۇ.

سىيانپىلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان، قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان ئىمپېراتور تانشىخۇي ئانىسىدىن ئەنە شۇنداق تۇغۇلغانمىش.

مىلادى 2- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان سىيانپى خانلىرىنىڭ بىرى تويان II ئوغلى قىپانغا ۋەسىيەت قىلىپ، سىيانپىلارنى باشلاپ جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىشنى جېكىلىگەن. تويان II باشچىلىقىدىكى سىيانپىلار ھازىرقى ئاشقى موڭغۇلىيەنىڭ غەربىدىكى قوبدو رايونىدا ياشىغان. چۈنكى شۇ چاغدا (مىلادى 2- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا) تويان II تانشىخۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى (موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي قىسمىنى) باشقۇرىدىغان خان ئىدى.

قىپان ئاتىسى تويان IIنىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، مىلادى 3- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىيانپى قەبىلە

لىرىنى باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان.

«ۋۇي يىلنامىسى. خانلار تەرجىمىھالى. كىرىش خاتىرىسى»دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قىپان سىيانپىلارنى باشلاپ تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز مۇشەققەتلىك، ئاجايىپ خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا، سىيانپىلارغا قىياپىتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشايدىغان «سايىبى» ناملىق بىر ئىلاھى ھايۋان يول باشلىغان. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاھى ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇقات تورسالغۇلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل دېگەندە كۆزلىگەن جايغا يېتىپ كەلگەن. شۇنىدىن ئېتىبارەن سىيانپىلار «سايىبى» ناملىق ئىلاھى ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بولغان. مانا شۇ ئەپسانىغا ئاساسلانغاندا، «سىيانپى» دېگەن نام، ئىلاھى ھايۋان «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان ئىكەن.

سىيانپىلار ياراتقان ئىككى ئەپسانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ئەنە شۇنداق. ئۇنداق بولسا سىيانپىلار زادى قانداق خەلق؟ ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى قانداق؟

مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى — باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىن ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشىغان تۇڭگۇسلار (ھازىرقى مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى)نى بويسۇندۇرۇپ ئالغان ئىدى.

قوڭگۇزسلار ئوغۇزخان تەرىپىدىن بويسۇنـدۇرۇلغاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قىدىرخان تاغـلىرىنـىڭ (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرىنىڭ ـــ ئا) شىمالىي تىزمىسىدىكى سىيانپى تاغلىـرىغا بېرىـپ جايلاشـقان. ئۇلار ئۆزلىرىنى شۇ تاغ نامى بىلـەن سـىيانـپى دەپ ئاتىغان. «كېـيىنكى خەن يىلنامىسى، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك سەيانپى دېگەن نامنىڭ كېلىـپ، چىقىشىنى سىيانپى دېگەن تاغنىڭ نامىغا باغلايدۇ. شۇنداق بولغاندا، سيانپى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەپسانە بويىچە ۋە «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئىككى خىل قاراشنىڭ بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلىنىڭ بىرى سىيانپى دېگەن نام، تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىرى ئىلاھى ھايۋان «سايىبى»نىڭ نامىغا مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسى بىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە بىر يەرگە قويۇلغان ئەمەس.

سىيانپىلار مىلادىيىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 80- يىللىرىغىچە بولغان 300 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋردە، ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئاسان تۈركلىشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا تارىخچىلار، ئۇلارنى «سىيانپى تۈركلىرى» ياكى «سىيانپى تاتارلىرى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. يىراق شەرق تىللىرى ۋە تارىخىنىڭ ئالىمى. فرانسۇز پاۋېل فېللىئوتنىڭ ھۆكۈم

قىلىشىچە، سىيانپىلار تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن.

مىلادىنىڭ 48- يىلىغا كەلگەندە قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقى تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، تونگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئۇغانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ هونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 58- يىلى سىيانپىلار تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھلىقىغا ئۆتۈپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇندىن باشلاپ سىيانپىلار كۆچىيىشكە باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان خەن سۇلالىسى سىيانپىلارنى هونلارغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ھەر يىلى خەلقىنىڭ قان - ئىلكىنى شوراپ تاپقان پۇلدىن ئىككى يۈز يەتمىش مىليون سەر داچەننى سىيانپىخانلىرىغا بېرىپ، ئۇ پۇلنىڭ ھېسابىغا هونلارنىڭ بېشىنى سېتىپ ئالىدىغان بولدى①. بۇنداق ئەھۋال مىلادىنىڭ 58- يىلىدىن 91- يىلىغىچە داۋام قىلدى. دۈشمەنلەرنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشىدىن هونلار تەركىبىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار، سىيانپىلار رەسمىي ئىسيان كۆتۈرۈپ، هونلارنى ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

هونلار مىلادىنىڭ 87- يىلى ئورخون دەرياسىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. سىيانپىلار، هون تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى تىرىنىك

① پەنۋېنلىيەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 2- قىسىم، خەنزۇچە، 181-بەت.

قوتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەتۈر سويۇپ، هونلاردىن تارىخىي ئۆچىنى ئالدى. چۈنكى مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن هون تەڭرىقۇتى ئوغۇزخان توڭگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا، توڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تۈپتۈز قىلىۋەتكەن ئىدى. توڭگۇسلاردىن كېلىپ چىققان سىيانپىلار ئەنە شۇ ۋەقەنى ياددىن چىقارمىغان بولسا كېرەك.

هونلار مىلادىنىڭ 89 — 90- يىللىرى ئۆزىنىڭ تارىخىي دۈشمىنى تەرىپىدىن ناهايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. كۆچمەي قالغان هونلاردىن يۈز نەچچە مىڭ ئائىلە (ئالتە يۈز مىڭ كىشى) سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «سىيانپى» دەپ ئاتاشقا مەجبۇر بولدى. شۇندىن باشلاپ سىيانپىلار كۈچەيدى ۋە هونلارنىڭ ئورنىنى باستى.

تارىختا يۈز بەرگەن بۇ جىددىي ۋەقەدىن چۆچىگەن خەن سۇلالىسى، 2- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، شەرقىي هونلار (ياكى جەنۇبىي هونلار) ئوغانلار بىلەن بىرلىشىپ، سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇش تەرىپىگە ئۆتتى.

مىلادى 2- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، (مىلادىنىڭ 150- يىللىرى) سىيانپىلاردىن تانشىخۇي ئاتلىق، تالانتلىق بىر تارىخىي قەهرىمان تارىخ سەھنىسىگە چىقتى، ئۇ باشتا سۆزلەپ ئۆتتۈلگەندەك تورروغۇر ئاتلىق بىر هون جەڭچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئانىسىنىڭ ئېيتىشىچە بىر تال تولىدىن (مۆلدۈردىن) تۆرەلگەن تانشى-

خۇي 14 ياشقا كىرگەندىلا ناھايىتى باتۇر، ئەقىللىق بىر
بالا بولۇپ يېتىشكەن. سيانپى بەگلىرىنىڭ بىرى، ئۆز-
ىنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ئات - كالىلىرىنى بۇلاپ كەتكەندە،
تانشىخۇي ئۆزى يالغۇز، ئاتقا مىنىپ، بۇلاڭچى بەگنىڭ
كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، بۇلاپ كېتىلگەن ئات - كالى-
لارنى تارتىپ ئېلىپ قايتۇرۇپ كەلگەن. تانشىخۇينىڭ
بۇنداق باتۇرلۇقىنى كۆرگەنلەر، ئۇنى شۇندىن باشلاپ
ھۆرمەتلەشكە باشلىغان. سيانپىلار تانشىخۇينى خان قىل-
غان. ئۆز قەبىلىسىگە خان بولغان تانشىخۇي ھازىرقى
كالگان (جاڭجياكو — ئا) ئەتراپىدا قارارگاھىنى
قۇرۇپ، يۈزمىڭ ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىگەن. دەسلى-
پىدە ئۇنىڭغا، موڭغۇلىيە (تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە)
نىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدا ماكانلاشقان سيانپى-
لارنىڭ خانلىرى بىر - بىرلەپ كېلىپ بويسۇنغان.

تانشىخۇي مىلادىنىڭ 147 - يىلىدىن 167-يىلى-
غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە بايقال بويلىرىدا ماكانلاش-
قان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى شەرقتىكى خەلقلەرنى، ئەسلى
يۇرتلىرىدا قالغان هونلارنى، غەربتىكى ئۇيسۇنلارنى
بويسۇندۇردى. تانشىخۇي قۇرغان سيانپىلار ئىمپېرىيىسى
(مىلادىنىڭ 150- يىلىدىن 235- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-
گەن)نىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ھازىرقى كورىيە
(چاۋشيەن)نىڭ غەربىي چېگرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئوك-
يان قىرغاقلىرىغىچە شىمالىي بايقال كۆلى، يەنىسەي
دەرياسىنىڭ باش ئېقىنلىرىغىچە، غەربىي يەتتە سۇ (قا-
زاقىستان)، ئوتتۇرا ئاسىياغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپى-

لىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.①

تانشىخۇي مىلادىنىڭ 155- يىلىدىن تارتىپ 175- يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە خەن سۇلالىسىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، سەنشى، شەنشىنىڭ، شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇچۇەن قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، خەنزۇ خەلقىگە چىدىغۇسىز بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. مىلادىنىڭ 166- يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھلىقىدا تۇرغان ئوغانلار، تانشىخۇيغا تەسلىم بولدى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن خۇەندى تانشىخۇيغا ئەلچى ئەۋەتىپ تانشىخۇينى كۆيمۇغۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ تەلەپ رەت قىلىندى. باشقا ئىلاج تاپالمىغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىلادىنىڭ 177- يىلى 30 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى (بۇ قوشۇن ھون ۋە خەنزۇلاردىن تۈزۈلگەن) ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ماڭدۇرۇپ، سىيانپىلارغا ھۇجۇم قىلدى. تانشىخۇي ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى يېڭىۋەك تارمار قىلدى. ئۇلاردىن بىرنەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسى 30 قېتىم ھۇجۇمغا ئۇچرىدى.

تانشىخۇي كۆپ مەسىلىسىنى يېتەرلىك ھەل قىلىش ئۈچۈن، بىلىق تۇتۇشنى ياخشى بىلىدىغان، ۋى

---

① ماچاڭ شۇ: «سىيانپىلار ۋە ئوغانلار»، خەنزۇچە، 140—190- بەتلەر.

لەرگە① ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلاردىن مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى تۇتۇپ كەلگەن. ئۇلارنى چوڭ بىر كۆلنىڭ بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بېلىق تۇتۇش ئىشلىرىغا سالغان.

سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە 30 يىل ئولتۇرغان تانشىخۇي مىلادىنىڭ 180- يىلى 44 يېشىدا (ئۇ مىلادىنىڭ 136- يىلى تۇغۇلغان) ئالەمدىن ئۆتتى.

تانشىخۇي ئۆلگەندىن كېيىن، سىيانپى شاھزادىلىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بېرىپ، بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىرى بېرىپ سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلىش تەقدىرىگە ئۇچراتتى.

باشتا تانشىخۇينىڭ ئوغلى غوران خان بولدى. لېكىن ئۇ قابىلىيەت جەھەتتە ئاتىسىغا يەتمەيدىغان، ئاچكۆز، كەيپى - ساپادىن باش كۆتۈرمەيدىغان، يولسىز بىر ھۆكۈمران ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا سىيانپى بەگلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى قويتۇ خان بولدى. غوراننىڭ ئوغلى قىيمان بىلەن قويتۇ ئارىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى يۈز بېرىپ، قانلىق ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. قويتۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇكىسى بودوكىن خان بولدى. بۇنىڭ ۋاقتىدا بىر - بىرىگە قارشى ئىككى توپ پەيدا بولدى. ئۇنىڭ بىرى بودوكىن توپى بولسا، يەنە بىرى قىبەنىن توپى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇرى، باقا قاتارلىق خانلارنىڭ بىر توپى بار ئىدى.

---

① قەدىمكى زاماندا، شەرقىي شىمالنىڭ دېڭىز بويلىرىدا، «ۋى» دەپ ئاتالغان خەلق ياشىغان.

مىلادىنىڭ 190- يىلىغا كەلگەنــدە قىبەنىــن كۆچــ يىشكە باشلاپ، بارلىق سىيانــپى خانلىرىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. مىلادىنىڭ 218- يىلى قىبەنىن (بودوكىــنىنــڭ ئوغــلى) ساۋ - ساۋنى تارمار قىــلدى. قىبەنىن شۇ ئۇرۇشتا ساۋ - ساۋ تەرەپنى ئالغان تاغىسى پوروغان (بودوكىنىنىڭ ئاكىسى)نى يېــڭىپ، ئۇنىڭ هۆ- كۈمرانلىقىدىكى سىيانــپىلارنى بويسۇندۇردى. مىــلادىــنىڭ 220- يىللىرى قىبەنىن بۆلۈنۈپ ئالــغان سىيانــپى خانــ لىرىنى ئۆلتۈرۈپ، سىيانــپىلارنى بىرلىككە كەلتۈردى.

مىلادىنىڭ 222- يىلى قىبەنىن ئاتىسى بودوكىــنىنى ئۆلتۈرۈپ سىيانپىلارغا يىگانە ئىمپېراتور بولــدى. بودو- كىن (مىلادىنىڭ 205- يىلىدىن 223- يىــلىغىچە ئىمپې- راتور بولغان) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىــمپېراتور بولــ غان قىبەنىنىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 223- يىلىدىن 235- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) سىيانــپىــلار ئىــمپېرىيىــسى تانشىخۇي ۋاقتىدىكىدەك قۇدرەتلىك هالغا كەلدى. ئۆزد- گە پايدىسىز ئەهۋالنىڭ يۈز بەرگەنلىكىــنى سەزگەن ۋې پادىشاهلىقى (مىلادىنىڭ 220- يىــلىدىن 265- يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) قىبەنىنگە قارشى سىيانــپى خانــلىرىنى (بودوكىن تەرەپدارلىرىنى) يۆلەپ، ئۇرۇش هەرىكەتلىــ رىنى باشلىدى. قىبەنىن مىلادىنىڭ 234- يىلى هازىرقى سەنشىنىڭ شىمالىدا بولغان ئۇرۇشتا، ۋې پادىشاهلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىــ رىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىپ ئالدى.

قىبەنىن هەربىي ستــراتېگىيە، تاكــتىكا سەنــئىتىنى

خېلى مۇكەممەل بىلىدىغان ۋە ئۇنى قوللىنىشتا ئۇستا ھەربىي يولباشچى بولغاندىن تاشقىرى دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىمۇ ئەقىللىق دىپلومات ئىدى. ئۇ ۋېي پادىشاھلىقىنى ھەربىي جەھەتتە بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىشىدا دىپلوماتىيە ھەرىكەتلىرىدىمۇ ئېلىپ بارغان. قىبەنىن ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دۈشمىنى شۇخەن پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 221- يىلىدىن 263- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىپ بىرلىكتە ۋېي پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرغان ئىدى. مىلادىنىڭ 231- يىلى شۇ خەن پادىشاھلىقىنىڭ باش ۋەزىرى جۇگېلياڭ گەنسۇنىڭ غەربىدىكى خىشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى قورشىۋالدىغان چاغدا، قىبەنىنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. قىبەنىن جۇگېلياڭنىڭ تەكلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلىپ، سىيانبى قىرشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، گەنسۇدىكى كاۋلىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يېتىپ كېلىپ، جۇگېلياڭغا قوشۇلۇپ، بىرلىكتە ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. بۇ ۋەقەدىن چۆچۈپ كەتكەن ۋېي پادىشاھلىقى چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشقا جىددىي كىرىشكەن، يەنە بىر تەرەپتىن قىبەنىننى ئۆلتۈرۈشكە كىرىشكەن. ئۇلار بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بېيجىڭ ۋالىيسى ۋاڭشۇن ئارقىلىق خەنلىك ئاتلىق چەجەرۋازى ھەدىچىن سىيانپىلاردىن ئوغرىلىقچە سىيانپىلار يۇرتىغا چىقىرىپ، قىبەنىننى مەخپىي ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەت-

-گەن. ئاقىۋەت مىلادىنىڭ 235- يىلى قىبەنىسىن خەلجەر-
ۋاز خەنلۇك تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەن.

قىبەنىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 85 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 150- يىلىدىن 235- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ ھۆكۈمرانلىرى تۈركلەشكەن سىيانپىلار بولسىمۇ، ئىمپېرىيىدىكى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنى ھونلار، شەرقىي ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى.

كۈچلۈك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، سىيانپىلارنىڭ ئىچىدىكى توبا ئاتلىق بىر قەبىلە باش بولۇپ، تارىختا توبا سىيانپىلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان بىر دۆلەتنى قۇردى. بۇ دۆلەت 160 يىل (مىلادىنىڭ 235- يىلىدىن 394- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈردى.

سىيانپىلار قەدىمكى چاغدا، قىدىرخان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىسىدىن خولونبىر كوللۇك رايونىغا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى خەيلار ئەترابى) كۆچكەن چاغدا (مىلادىنىڭ 50- يىللىرى) ئۇلار « توبا سىيانپىلار » دەپ ئاتالماي، سىيانپى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار خولونبىر كوللۇك رايونىغا كۆچكەندىن كېيىنلا، سىيانپىلار بىلەن ھونلار ئۆزئارا چىتىشىشقا باشلىدى.

تارىختا بىرەر خەلقنىڭ باشقا بىر خەلق بىلەن چىتىشىپ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۇزاق مۇددەتلىك، ئاستا يۈز بېرىدىغان ئىجتىمائىي ھادىسە. سىيانپىلارنىڭ يىرىنىپى ئەسىردىكى پائالىيىتىگە پىنتەكچىلىك

قىلغان تويان I دىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 50- يىللىرى-
دىن تارتىپ) تويان II يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان
چاغدىلا (140- يىللىرى) سىيانپىلار ھونلىشىپ توبا
سىيانپىلار كېلىپ چىققان.

« توبا» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تا-
رىخىي يىلنامىلەردە (ۋې سۇلالىسى يىلنامىسىدا) مۇنداق
قاراشلار بار: (ئاتىسى سىيانپىي، ئانىسى ھونلاردىن
تۇغۇلغانلارنى« توبا » دەپ ئاتىغان).

مانا شۇ توبا لار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقى-
لىپ كەتكەندىن كېيىن، سىيانپىلارغا باش بولۇپ، ھا-
زىرقى چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا توبا سىيانپىلار دۆلى-
تىنى قۇرغان. ئۇلارنىڭ مەشھۇر خانلىرى قىپان (مىلا-
دىنىڭ 200- يىللىرى قوبدۇ ئەتراپىدىن چوغاي تاغلىرى
ئەتراپىغا كۆچكەن توبالارغا باش بولغان) لى ۋې (مىلادىنىڭ
261—277- يىلىغىچە خان بولغان) ئۇ 88 يېشىدا خان بول-
غان، 104 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. قىپاننىڭ خانلىق
دەۋرىنى سۈرگەن ۋاقتى مىلادىنىڭ 235- يىلىدىن 261-
يىلىغىچە بولغان 26 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لى ۋې-
دىن كېيىن توبا سىيانپىلارغا، لىخو، چاۋ، خۇ قاتارلىق
ئۈچ كىشى خان بولغان. بۇلارنىڭ سەلتەنىتى 20 يىل
(مىلادىنىڭ 277- يىلىدىن 297- يىلىغىچە) داۋام قىل-
غان. بۇلاردىن كېيىن ئوتا (297 — 310)، يىلو
(310 — 316)، لوگۇەن (310 — 316) — بۇ ئىك-
كىسى ئورتاق خان بولغان. بۇ ئورتاق خانلاردىن كې-
يىن، يۈلۈ (316 — 325)، غونۇ (325 — 330)،

قىسقىنا (330 — 335)، يىسفوي (335 -- 337)، شىكەن (337 — 380)، فۇكسىن (380 — 386)، كىيى (386 — 394) قاتارلىقلار خان بولغان.

توبا سىيانپىلار دۆلىتىنى مىلادىنىڭ 394- يىلى ئاۋار خاقانى تولون I تارمار كەلتۈرگەن.

توبا سىيانپىلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 394- يىلى يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئەسلى كېلىپ چىقىشى سىيانپىلار- دىن بولغان توبالار، مورۇنلار، دەنلەردىن ئىبارەت قە- بىلە — ئۇرۇقلار، تارىختا شىمالىي ۋېي خانلىقى (مىلا- دىنىڭ 385 – يىلىدىن 534- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، غەربىي ۋېي خانلىقى(535—556)، شەرقىي ۋېي خانلىقى (534—550) قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان.

مىلادىنىڭ 385- يىلى توبا قەبىلىسىنىڭ خانى توبا- تاۋ كۈچلۈك توبالار دۆلىتى («شىمالىي ۋېي » دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى قۇرۇپ ھازىرقى داتۇڭنى پايتەخت قىلغان ئىدى. مىلادىنىڭ 481- يىلى توبالار پايتەختىنى لوياڭغا يۆتكەپ، خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىس- مىدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. شۇ يىلى ھۆكۈمران گۇرۇھ «توبا» فامىلىسىنى « يۈەن»گە ئۆزگەرتتى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 385- يىلىدىن 534- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ ئاخىرى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

رىۋايەت

قەدىمكى تارىخ، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، ئاتاللىق شەخسلەرگە دائىر ۋەقەلەرنى قىسقا ۋە ئېنىق بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن بايان قىلغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى رىۋايەت دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز، تۆۋەن بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەققىدە خىيالىي تەسەۋۋۇرلاردا بولغان. ئۇلار بىر تەرەپتىن تەبىئىي ھادىسىلەر بىلەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشىنىشنى ئارزۇ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشنى. ھاياتقا زىيان يەتكۈزىدىغان بارلىق دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشنى ئىزلىگەن. رىۋايەت مانا شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ۋۇجۇدقا كەلگەن.

لېكىن رىۋايەتلەردە ئەپسانە ئېلېمېنتلىرى بولمايدۇ دېيىلسە بۇ ئەمەلىيەتكە زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا رىۋايەت بىلەن ئەپسانىنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىش كېرەك. رىۋايەتتە خىيال ۋە ئەقلگە سىغمايدىغان توقۇلمىلار ئازراق بولۇپ، رېئال ۋەقەلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەپسانىدا بولسا خىيالىي ۋە توقۇلمىلار ئاساسىي

ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇنداق قارىماقلىققا ئەپسانە بىلەن رى-
ۋايەتنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىش ئانچە ئاسان ئەمەس.

بىزگە مەلۇم بولغان رىۋايەتلەر ناھايىتى قەدىمكى
زامانلاردا يارىتىلغان بولۇپ، بىر زامانلاردا نامەلۇم
ئاپتورلار تەرىپىدىن توقۇلغان رىۋايەتلەر نەسىلدىن -
نەسىلگە ئۆتۈپ تارقىلىپ، ساقلىنىپ كەلگەن.

رىۋايەتلەر ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگە-
نى ئۈچۈن دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغان ۋە ئۇلارغا يېڭى
مەزمۇنلار قوشۇلۇپ بېيىپ كەلگەن.

« كۆچ » رىۋايىتى

رىۋايەتلەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ «كۆچ» رىۋايىتىنى مى-
سالغا ئېلىش ئالاھىدە تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە
ئىگە.

13 - ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى
« دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى » ناملىق ئە-
سىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ «كۆچ» رىۋايىتىنى تەپسىلىي يېزىپ
قالدۇرغان. رىۋايەت مۇنداق:

« ... قارا قورۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان
تۇغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا (قۇم-
لانجۇ) دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر - بىرى-
گە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بار ئىكەن، بۇ
دەرەخلەرنىڭ بىرىنىڭ نامى فىستوق بولۇپ، تۇرقى قارى-
غايغا ئوخشايدىكەن، ئارچىدەك ھەمىشە كۆكىرىپ ياشناپ

تۇرىدىكەن. قارىغايدەك مەزمۇت ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى قارىغاي ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. ئاسماندىن بىر يورۇق چۈشۈپ، دۆڭنى يورۇتۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار كېلىپ نۇرلىنىپ تۇرغان دۆڭگە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ تۇرىدىكەن. مانا شۇ نۇرلۇق دۆڭنىڭ ئىچىدىن چىرايلىق مۇزىكا - ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىدىكەن. ھەر كېچە ئەھۋال شۇنداق ئىكەن. نۇرلۇق دۆڭدىن چېچىلغان نۇر ئوتتۇز قەدەمچە جاينى يورۇتۇپ تۇرىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە نۇرلىنىپ تۇرىدىغان دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ، ئېچىلغان ئىشىكتىن قارىغاندا، خۇددى ئوتاۋغا (كىگىز ئۆيگە) ئوخشاپ كېتىدىغان بەش ئۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەر بىر ئۆيگە بىردىن كۈمۈش سەگۈنچەك ئېسىلغان، ھەر بىر سەگۈنچەكتە بىردىن بوۋاق ئوغۇل بالا ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگە بار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى بۇ ئاجايىپ كارامەتلىك بوۋاقلارنى كۆرۈپ ئۇلارغا ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈپتۇ. بوۋاق ئوغۇل بالىلار ھاۋادىن نەپەس ئېلىش بىلەنلا ھەرىكەتلىنىپ ئۆيدىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىنىك ئانىلارنى تەيىنلەپ، بوۋاقلارنى ئېمىتكۈزۈپتۇ. ئۇلارنىڭ تىلى چىققاندا ئۆز ئاتا - ئانىلىرىنى سۈرۈشتە قىلىشىپتۇ. كىشىلەر ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ، ئوغۇللار دەرەخكە چوقۇنۇشۇپتۇ. دەرەخ

ئادەمدەك تىلغا كىرىپ، بالىلارنىڭ ئەخلاقلىق، پەزىلەت-
لىك ئۆسۈشى ھەققىدە ۋەسىيەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەڭگۈ
ياشىشىنى قوللاپتۇ. شۇ جايدىكى كىشىلەر بۇ ئوغۇللارغا
خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك بويسۇنۇشقان. بەش
ئوغۇلنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ نامى سۇڭقارتېكىن، ئىككىن-
چىسىنىڭ نامى قوتچۇرتېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ نامى بۇقا-
تېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ نامى ئۆرتېكىن، بەشىنچىسىنىڭ
نامى بوكۇتېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار تەڭرى مانا شۇنداق
ئوغۇللارنى ئاتا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن
بىرىنى خان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ ئى-
چىدە بوكۇتېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق بولۇپ،
نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوكۇتېكىننى خان قىلىپ، ئۇنىڭغا
بويسۇنۇشقان. مانا شۇ بوكۇتېكىن خاقانلىق تەختىگە
ئولتۇرغاندىن كېيىن دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلغان. دۆ-
لەتنىڭ ئاھالىسى ئاۋۇپ – كۆپەيگەن. تەڭرى بوكۇخانغا
ئۈچ قۇش ئاتا قىلغان. بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ
تىلىنى بىلىدىكەن. بوكۇ خان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر
دائىم دۇنيانىڭ تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، دۇنيادا
بولۇۋاتقان ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوكۇخان چىدىر ئىچىدە يات-
قاندا بىر ئىلاھى جاننى كۆرۈپتۇ. ئىلاھى جان گۈزەل
قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈپتۇ. بوكۇخان قورقۇپ كېتىپ،
ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ ئىلاھى قىزغا گەپ قىلىشقا پېتىنال-
ماپتۇ. ئىككىنچى كېچىسىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بې-

رىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوكۇخان بۇ ئەھۋالنى باش ۋەزىرىگە ئۇختۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى ھېلىقى ئىلاھى پەرى قىزغا ئەگىشىپ، « قۇت تاغ »(بەخت تېغى) دېگەن تاغنىڭ ئېچىگە بېرىپتۇ. تاڭ ئاتقىچە قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. بۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل داۋام قىلىپ، بوكۇ خاقان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا قىز مۇنداق دەپتۇ: « كۈن چىقىشتىن كۈن پاتقىچە بولغان پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ، سەن بۇ ۋەزىپەنى ئورۇنلاپ، ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن. » پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن غايىب بوپتۇ. بوكۇ خاقان قوشۇن توپلاپ، ئاكىسى شۇڭقارتېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئۈچ يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى قۇتچۇرتېكىننى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقاتېكىننى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكىسى ئۆرتېكىننى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۈرۈشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇنلىغان ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپتۇ. شۇ يەردە « ئوردو بالىق » دېگەن بىر شەھەر بىنا قىلىنىپتۇ. شۇ چاغدا كۈن چىقىش تەرەپتىكى دۆلەتلەر پۈتۈنلەي بويسۇنۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بوكۇخان كېچىسى ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئاق چاپانلىق، ئاق ھاسا تۇت-

غان بىر ئەر كىشىنى كۆرۈپتۇ، ئۇ بىر پارچە قاش تې-
شىنى بوگۇخانغا بېرىپ، مۇنداق دەپتۇ: «سەن مۇشۇ
تاشنى مەڭگۈ ساقلىساڭ، پۈتۈن دۇنيا ساڭا باش ئېگىدۇ.»
بوگۇخاننىڭ باش ۋەزىرىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆ-
رۈپتۇ. ئەتىسى بوگۇخان ھەربىي ھازىرلىققا كىرىشىپ،
كۈن پېتىش تەرەپكە قوشۇن تارتىپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇن
تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇپتۇزلەڭ، سۈپ-
سۈزۈك بۇلاق سۇلىرى شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز
ماللار سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپ-
تۇ. قوشۇن شۇ يەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە بالا-
ساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىلىپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ
تەرەپ - تەرەپكە يۈرۈش قىلىپتۇ. 12 يىل ئىچىدە كۆپ
ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بې-
رىپتۇ... بويسۇنغان ئەللەرنىڭ خانلىرىنىڭ ھەر بىرى
ئېسىل سوۋغاتلارنى ئېلىپ، بوگۇخاننىڭ ھوزۇرىغا كېلىپ،
ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. بوگۇخان ئۇلارنى ئىززەت -
ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. بوگۇخان ئۇلارنىڭ ياساق
تۆلىشىنى جىكىلەپ، ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇپتۇ. چوڭ غە-
لىبىگە ئېرىشكەن بوگۇخان بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇل-
غان ئېلىگە قايتىپ كېتىپتۇ.

بوگۇخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇللىرى-
دىن بىرى خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلار مانا
شۇ خاننىڭ زامانىدا بارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى
ھايۋانلار بىلەن ھوۋاق بالىلارنىڭ ئاغزىدىن: «كۆچ -
كۆچ» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلاشقا باشلاپتۇ. ئۇيغۇرلار «كۆچ -

كۆچ » دېگەن ئاۋازغا ئەمەل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىدىن چىقىپ، باشقا جايلارغا كۆچۈپتۇ. قانداق يەرگە بارمىسۇن « كۆچ - كۆچ » دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپلا تۇرۇپتۇ. ئاخىرى بىر تۇزلەڭلىككە كەلگەندىلا «كۆچ-كۆچ» دېگەن ئاۋازلار توختاپتۇ. ئۇيغۇرلار مانا شۇ تۈزلەڭلىككە بەش شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا «بەش بالىق» دەپ ئات قويۇپتۇ.

«كۆچ» رىۋايىتى ھەققىدە

بۇ رىۋايەتنىڭ سىيوژىت تۈزۈلۈشى ئەپسانە، رىۋايەتكە خاس فانتازىيە (خىيالىي) خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمان ئىلاھلاشتۇرۇلغان. رىۋايەتتىكى ۋەقەلەر كىشىنى ئۆزىگە ماگنىتتەك تارتىدىغان بەدىئىي شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن. «كۆچ» رىۋايىتى نەسرى تىل بىلەن ۋەقەلىكنى سىيوژىت بويىلاپ ئىچۇق، ئىزچىل بايان قىلىدۇ. «كۆچ» رىۋايىتىدە شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق بىر دەۋرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەڭگىۋار تارىخىي بەدىئىي شەكىل بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن مىلادىنىڭ 845- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) مىلادىنىڭ 840- يىللىرىغا كەلگەندە ئىچكى ئۇرۇش (خاقانلىق تەختىنى تالىشىش) ئىچكى ئىسيان (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئىسيانى) خائىنلىق ھەركەتلەر (ھەربىي ۋەزىر قۇلۇق باغانىڭ قىرغىزلارغا قېچىپ بېرىپ

خاقانلىقتا يۈز بەرگەن ئىچكى قىيىنچىلىقلارنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇترىتىشى)، تەبىئىي ئاپەتلەر (قارىنىڭ قېلىن يېغىپ، چارۋا - ماللارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشى، دېھقانچىلىقنىڭ ۋەيران بولۇشى، ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، ئادەملەرنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى) قاتارلىق سەۋەبلەردىن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارابالغاسۇنى تاشلاپ چىقىپ، خاقانلىقنىڭ پايتەختىنى غەربتە بەرپا قىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇنداق جىددىي تارىخىي ۋەقە يۈز بەرگەندە شەرقىي ئۇيغۇرلار (قەدىمكى چاغلاردا بايقال كۆلنىڭ بويلىرى، تاشقى موڭغۇلىيەدە ياشىغان ئۇيغۇرلار — ئا) نىڭ كۆپ قىسمى ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن يۇرتلىرىدىن بىرى — هازىرقى موڭغۇلىيەدىن غەربكە قاراپ كۆچكەن. مانا شۇ غەربكە قاراپ كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتىدىكى قان - قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار (هازىرقى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ غەربىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار — ئا) قېشىغا كۆچۈپ كېلىپ ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850- يىلىدىن 1335- يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850- يىلىدىن 1212- يىلىغىچە داۋام قىلغان) قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇرغان.

« تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە » دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، « كۆچ » رىۋايىتى هەقىقىي رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا توقۇلغان. شۇ يىلنامىدىكى خاتىرىگە قارىغاندا، « كۆچ » رىۋايىتىدىكى

باش قەھرىمان بوگۇخان ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى-
نىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلانغان
ۋاقتىدىكى (مىلادىنىڭ 745- يىلىدىن 830- يىلىغىچە)
خاقانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن
ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن
845- يىلىغىچە)نىڭ تارىخىنى ئۈچ باسقۇچقا ئايرىپ
چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى خاقان-
لىقنىڭ شەكىللىنىۋاتقان مەزگىلى بولۇپ، تۇپتوغرا
100 يىلنى (646- يىلدىن 745- يىلغىچە) ئۆز ئى-
چىگە ئالىدۇ. خاقانلىقنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى قۇدرەتلىك
دۆلەت ھالىغا كەلگەن مەزگىل بولۇپ، تۇپتوغرا
85 يىلنى (745- يىلدىن 830- يىلغىچە) ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. ئۈچىنچى باسقۇچ بولسا خاقانلىقنىڭ بېشىغا نا-
ھايىتى ئېغىر كۈنلەر چۈشۈپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ
غەربكە كۆچۈشى بىلەن ئاياغلىشىدۇ. بۇ مەزگىل 15 يىلنى
(830- يىلدىن 845- يىلغىچە) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

رىۋايەتتىكى باش قەھرىمان ئۇيغۇر خاقانى بايان-
چۇر (مىلادىنىڭ 747- يىلىدىن 759- يىلىغىچە خاقان
بولغان)نىڭ كىچىك ئوغلى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى ئىل تې-
كىن ئىدى. ئۇ ئاتىسى بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن
كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا خاقان بولغان. بوگۇخان توغرىسى-
دا «كۆچ» رىۋايىتىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇ پەرى
قىز بىلەن يەتتە يېرىم يىل سۆزلەشكەن ...»، «بالاسا-
غۇن شەھىرىنى بىنا قىلىپ 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەر-
نى ئالغان...» بوگۇخاننىڭ رىۋايىتىدىكى ھۆكۈم سۈرگەن

ۋاقىتنى ھېسابلىغاندا تەخمىنەن 20 يىل خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە بوگۇخاننىڭ تۇپتوغرا 20 يىل (مىلادىنىڭ 759- يىلىدىن 779- يىلىغىچە) خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى خاتىرىلەنگەن. يىلنامىدا بوگۇخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا (بالاساغۇن ئەتراپىغا — ئا) يۈرۈش قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر - ئورخون خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقاننىڭ (808- يىلىدىن 821- يىلىغىچە خاقان بولغان) ئوتتۇرا ئاسىياغا (ھازىرقى قىرغىزىستان ئەتراپلىرىغىچە) يۈرۈش قىلغانلىقى توغرىسىدە ۋە «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىقى يادىكارلىقى»دا ھەققىي ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار. ئېھتىمال بوگۇخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك. «كۆچ» رىۋايىتىدە بوگۇخاننىڭ بەش بىر تۇققان ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ تۆت قېرىندىشىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى ناھايىتى جىددىي. ئۇلۇغ ئىشلارنى ئورۇنلاشقا تەيىن قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

يىلنامىغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلغاندا، خاقان باياۋچۇرنىڭ ھەققەتەن يابغۇتېكىن، كولچۇرتېكىن، ياغلاقارتېكىن، بوگۇتېكىن × × تېكىندىن ئىبارەت بەش ئوغۇللىرى بولغان. «كۆچ» رىۋايىتىدە، بوگۇتېكىن بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ

كىچىككى بولۇپ، ئوغۇللارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنغان.

بوگۇتېكىننىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى تاڭ يىلنامىسىدىكى ھەقىقىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، «كۆچ» رىۋايىتىنىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقى تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

«كۆچ» رىۋايىتىدە: «بوگۇخان قوشۇن توپلاپ چوڭ ئاكىسى شۈكقارتېكىنگە (بۇ يابغوتېكىن بولسا كېرەك — ئا) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى 300 مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭغۇزۇپتۇ.» دېيىلگەن. يىلنامىدا ئاساسلانغاندا، خاقان بايانچۇرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 747- يىلىدىن 759- يىلىغىچە) ئۇيغۇر-ئورخون خاقانلىقى كۆچىيىشكە باشلاپ، لياۋخې دەرياسى بويىدا ياشىغان (ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە) موڭغۇل دەسلىلىك قىتانلار، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا ياشىغان قىرغىزلار بويسۇندۇرۇلغان. مانا شۇ خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇش بايانچۇرنىڭ تۇنجى ئوغلى، بوگۇخاقاننىڭ چوڭ ئاكىسى يابغوتېكىن (رىۋايەتتە شۈكقارتېكىن دېيىلگەن) تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

«كۆچ» رىۋايىتىدە: «بوگۇخاقان ئۈچىنچى ئاكىسى جۇقاتېكىنگە 100 مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزۇپتۇ.» دېيىلگەن.

تارىختىن ئاز-تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ

شۇەنزۇڭ (مىلادىنىڭ 712- يىلىدىن 756- يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) نىڭ خېنىي ئەتراپلىرىدا تۇرىدىغان ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيسى ئۆگلۈك (ئەسلى كېلىپ چىقىشى تۈركىي) ئىسيان كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن شىئەنگە قاراپ بېسىپ كېلىدۇ. تۇڭگۇەندە بولغان جەڭدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئۆگلۈك (خەنزۇچە ئىسمى ئەنلۇشەن - ئا) شىئەننى بېسىپ ئالىدۇ. ئۆگلۈك ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالايدۇ. تاڭ شۇەنزۇڭ سىچۇەنگە قېچىپ كېتىدۇ. شۇنداق جىددىي پەيتتە تاڭ سۇلالىسى شاھزادىسى تاڭ شاۋزۇڭ گەنسۇ ئەتراپىدا تۇرىدىغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى گوزىيىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دەپ جاكالاپ، ۋەزىيەتنى ئوڭشاش يولىغا كىردى. مىلادىنىڭ 757- يىلى ئىسيانچىلار ئارىسىدا جېدەل چىقىپ، ئۆگلۈكنى ئوغلى ئەنچىڭشۈي ئۆلتۈردى. ئىسيانچىلارنىڭ يەنە بىر باشلىقى سۈيگۈن (سى-سىمىن) ئەنچىڭشۈيگە بويسۇنىمىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى تاڭ شاۋزۇڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. تاڭ شاۋزۇڭ ئەيشى - ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى تېزراق ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسياننى باستۇرۇشتا ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 757 - يىلى كۈزىدە باشچىلىقىدا، ئۇيغۇر بوكوخەيىندە مراھلىقىدا قارا بالغاسۇنغا بىر دىپلوماتىك ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. گوزىيى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۇيغۇر خاقانى بايانچۇر بىلەن قىلغان سۆھبەتلىرىدە تاڭ سۇلالىسىغا

ھاقارەت كەلتۈرگەندىن كېيىن شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشتى. شەرقىي ئاسىيادىكى ئىككى كۈچلۈك دۆلەت—تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئارىسىدا تۈزۈلگەن توختامدا، ئۇيغۇرلار چاڭئەن، لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇپ ئالغاندا شەھەردىكى زېمىن، ئىبادەتخانىلار تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولىدۇ، ئالتۇن، كۈمۈش، تاۋار- دۇردۇن، قىز - چوكانلار ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدۇ، ئۇندىن باشقىرى تاڭ پادىشاھى ئۆز ئىسمىنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر خاقانىغا ياتلىق قىلىشى زۆرۈر دېيىلگەن. چىرىكلەشكەن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى دۆلەتنىڭ ئىززەت-ئابرويىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، چەت ئەلنىڭ ھەربىي كۈچىگە يۆلىنىپ، ئىسيانى باستۇرۇشتا خەلققە قانچىلىك بالايى - ئاپەت كېلىدىغانلىقى بىلەن كارى بولمىدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى مۇنتىزىملاشقان، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بولغان ئىككى يۈز 21 مىڭ ئاتلىقتىن ئىبارەت ئىدى. قوشۇن 17 ئاتلىق دىۋىزىيە بولۇپ، ھەر بىر دىۋىزىيىدە 13 مىڭدىن جەڭچى بار ئىدى.

تۈزۈلگەن توختامغا بىنائەن خاقان بايانچۇر مىلادىنىڭ 757 - يىلى چوڭ ئوغلى يابغۇتېكىن قوماندانلىقىدا بەش مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇننى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۆگلۈك - سىڭگۈن ئىسيانىنى ئۈزۈل - كېسىل باستۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 760 - يىلى خاقان بولغان (مىلادىنىڭ 759-يىلى بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەن) بوگۇخاقان ئۆزى جۇڭگوغا

كېلىپ، بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىسيانىنى باستۇرغان ئىدى.

«كۆچ» رىۋايىتىدىكى بوگۇخاقان ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقاتېكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزغان، دېگەن بايانلار مىلادىنىڭ 757-يىلىدىن 761-يىلىغىچە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئۈچ قېتىم جۇڭگوغا كەلگەنلىكىگە قارىتىلغان.

«كۆچ» رىۋايىتىدە، بوگۇخاقان ئىككىنچى ئاكىسى قۇتچۇرتېكىننى 100 مىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭغۇزۇپتۇ دېيىلگەن.

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئۈچلۈك - سۈيگۈن ئىسيانىنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر ئېغىر خەۋپلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئەسلىدە تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا مۇھىم ھوقۇقلارنىڭ بىرىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر بوكوخەيىن تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 764 - يىلى ئىسيان كۆتۈردى. بوكوخەيىن كۆتۈرگەن ئىسيانى ئۇيغۇر خاقانلىقى، تىبەت خاقانلىقى قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى. شۇچاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى گوزىيى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى قۇچ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقارتېكىن (بوگۇخاقاننىڭ قېرىندىشى)نىڭ قارارگاھىغا (باش شتابىغا) بېرىپ، ئۇنى ئىسيانىنى قوللىمايلىققا ئۈندەپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىسيانچىلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە

مۇيەسسەر بولىدى. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەن-
دىن كېيىن ئىنتىپاقدىشى ئۇيغۇرلاردىن ئايرىلغان تىبەت
خانلىقىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى نىڭشيادىكى
لىڭئۇ دېگەن جايغا چېكىندى. ئۇيغۇر سەركەردىسى قۇچ
قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ،
مىلادىنىڭ 765 - يىلى قاتتىق سوغۇق قىشتا تىبەت
قوشۇنلىرى («كۆچ» رىۋايىتىدە تاڭغۇتلار دېيىلگەن)
جايلاشقان لىڭئۇ دېگەن جايغا يېقىنلاپ كەلگەن. قۇچ
قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن (رىۋايەتتە قۇنچۇر تېكىن
دېيىلگەن) دەھشەتلىك قار - شىۋىرغان بولۇپ تۇرغان
كېچىسى تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ چېدىرلاردا ئۇخلاۋاتقانلىقىدىن
پايدىلىنىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقىچە تىبەت
قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان قىسمىنى
ئەسىر ئالغان. بۇ غەلىبىدە ئۇيغۇرلار بىر مىليوندىن
ئارتۇق ئات، تۆگە، كالا، قوي ئولجا ئالغان. تاڭ سۇلالى-
سى ئۇيغۇرلارغا يۈزمىڭ توپ شايى ئەتلەس ھەدىيە
قىلغان.

مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىك
ئارىسىدا بولغان شۇ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك قوشاقلار
مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدۇ.
قوشاق مۇنداق:

تاڭغۇت قوشۇنىنى ئۇشتۇمتۇت تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىمەت ئالدى،
تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ بېشىنى ئەگدى.

«كۆچ» رىۋايىتىدىكى قۇتچۇرتېكىنىنىڭ تاغقا تىلاۋ ئۇستىگە قىلغان يۈرۈشى مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر-لار بىلەن تىبەتلىك ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ» رىۋايىتىدە: «تەڭرى بوگۇخانغا ئۈچ قۇش ئاتا قىلغان، بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن، بوگۇخان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر دائىم، دۇنيانىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.» دېيىلگەن.

بۇ، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ دىپلوماتىيىدە ئىشلەتكەن، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئەلچىلىرىنى ياكى دۇنيانىڭ تەرەپ - تەرەپلىرىگە تۇرلۇك قىياپەتتە ئەۋەتىلگەن جاسۇسلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ» رىۋايىتىنىڭ ئاخىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان جايدىن (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىن) غەربكە قاراپ كۆچۈپ، بەش بالىق ئەتراپلىرىغا كەلگەندىلا «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋازنىڭ توختىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. دېمەك، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىكى كۆچۈشى «كۆچ» رىۋايىتىدە ئىلاھىلاشتۇرۇلغان.

«كۆچ» رىۋايىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى چاغدىكى نەسرى تىل بىلەن بايان قىلىنغان ياخشى ئەدەبىي يادىكارلىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە ناھايىتى

قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنىڭ بىرىدۇر.

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زا-
مانلاردا بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىنى، ئۆرپ - ئادەت-
لىرىنى، دىنىي ئېتىقادلىرىنى بىلىشتە ناھايىتى قىممەت-
لىك بايلىق بولۇپ، ئۇنى داۋاملىق، ئەتراپلىق، چوڭ-
قۇر تەتقىق قىلىش لازىم.

قەدىمكى زامانلاردا پەيدا بولغان ئەپسانە ۋە رى-
ۋايەتلەر كېيىنكى زامانلاردىكى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا
ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. چۈنكى ئەپسانە
ۋە رىۋايەتلەر رومانتىزمنىڭ بۇلىقى. كېيىنكى زامانلار-
دا چىققان ئاكتىپ، رومانتىك شائىرلارنىڭ ھەممىسى
قەدىمكى چاغدا پەيدا بولغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر-
دىن نۇرغۇن ئىلھام ئالغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل-
لەرنىڭ شائىر، يازغۇچىلىرىمۇ ئۆز ئىجادىيىتىنى يۈكسەل-
دۈرۈشتە، ئۆز خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىدىن بىرى
بولغان ئەپسانە، رىۋايەتلىرىنى ئوبدان ئۆگىنىپ، ئۇ-
نىڭدىن مەلۇم ئوزۇق ۋە ئۈلگە ئېلىش لازىم.

قوشاقلار

خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان قوشاقلار، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۈرۈنقى تۈرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ مەلۇم مىللەت ياكى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىشتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. گوركىي: «خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنى بىلمەي تۇرۇپ، مېھنەتكەش خەلقنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس»① دېگەن ئىدى.

قوشاقلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن قوشاقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلىشتە، ئەلۋەتتە ئەدەبىياتنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئازراق چۈشەنچە بېرىش لازىم.

ئەمگەك ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەدەبىياتىنى ياراتقان. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ بىردىنبىر شەكلى بولۇپ، ئۇ كېيىنكى چاغلاردىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى ئاقىسى.

---

① گوركىي: «ئەدەبىيات ھەققىدە» — 8.

ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئۆملەشكەن هالدا بولغان. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، يالغۇز - يالغۇز هالدا ئەمەس، ئۆملەشكەن هالدا قىلىنغان ئەمگەك كۆپچىلىكنىڭ ئۆزئارا هەمكارلىشىشىنى، پىكىر ئالماشتۇرۇشىنى زۆرۈر تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر قەدەممۇ قەدەم ئاددىي ئاۋاز چىقىرىشتىن مۇرەككەپرەك ئاۋاز چىقىرىشقا مۇهتاج بولۇشقان. بۇ بولسا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تىلى ئىدى.

ئادەملەر مېڭىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تىلنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، ئەدەبىياتنىڭ تۇغۇلۇشى ئۈچۈن شارائىت هازىرلىدى. باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ئادەملەر ئەمگەك قىلغان چاغلىرىدا ئەمگەكتە بىر تۇتاش هەرىكەت قىلىش، ئەمگەك ئونۇمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، هارغىنلىقىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن ئەمگەكتىكى هەرىكەت رىتىملىرىغا ئەگىشىپ، رىتىملىق ئاۋازلارنى چىقىرىشقان. بۇ خىلدىكى ئاۋاز ئەڭ دەسلەپكى ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئۆزى ئىدى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ مەنبەسى بولۇپ، ئۇ توغرىدىن-توغرا شۇ چاغدىكى ئەمگەك ئەهۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى ئىدىيەۋى هېسسىياتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى.

ئەڭ قەدىمكى چاغدا (باشلانغۇچ جەمئىيەتتە) قوشاق، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن ئىبارەت ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئەدەبىياتنىڭ ئەمگەكتىن كېلىپ چىققانلىقىنى

كۆرسىتىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات ئەمگەك جەر-
يانىدىكى ئاۋاز بولۇپ، ئەمگەكنىڭ ئۆزى رىتىملىق بو-
لاتتى. ئادەملەرنىڭ رىتىملىق ھەرىكەتلىرىدە ئۇسسۇل-
نىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن
قەدىمكى چاغدىكى قوشاق، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن ئىبارەت
بۇ ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئەمگەك ئارقىلىقلا ۋۇجۇدقا
كەلگەن. قەدىمكى چاغدىكى قوشاق، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن
ئىبارەت بۇ ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئەمگەكتىكى ھەرى-
كەت رىتىملىرىغا ماس كەلگەن. چۈنكى ئەمگەكتىكى
رىتىملىق ھەرىكەت بىلەن رىتىملىق ئاۋاز بولسا بىرلا
ۋاقىتتا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىياتمۇ
ئەمگەك جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن.

باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
ئاساسەن قوشاق بىلەن ئەپسانىدىن ئىبارەت ئىدى.
ئەمگەكتىكى رىتىمغا ئەگىشىپ ئېيتىلغانلىرى قوشاق، خى-
يالىي توقۇلغانلىرى ئەپسانە بولۇپ، بۇ ئەدەبىياتنىڭ
ئەسىرى تۈرىنىڭ ئۆزى ئىدى. مانا شۇلار (قوشاق بى-
لەن ئەپسانە) ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن
كوللېكتىپ ئىجادىيەت.

پلېخانوۋ: «يەنە ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ سەنئىتى
ھەققىدە» ناملىق بىر ماقالىسىدە قەدىمكى چاغدىكى ئۇۋ-
چىلار ئۇسسۇلىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى، ئۇۋ جەريانىدا ھاي-
ۋانلارنىڭ ھەرىكىتىگە تەقلىد (دوراش) قىلىشتىن كېلىپ
چىققان، دەپ تونۇغان. بۇ ھۆكۈم شۇنى تولۇق چۈ-
شەندۈرۈپ بېرىدۇكى: ئەگەر ئەڭ قەدىمكى چاغدا

ئادەملەر ئۆزى ئوۋ قىلىش ئەمگىكىگە قاتناشمىغان بولسا، ئوۋچىلار ئۇسسۇلىنى يارىتىشى زادى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى.

ئىنسانلارنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ھاياتىنىڭ خىلمۇخىل، مۇرەككەپلىكى. قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ھەم تۈرلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا قوشاقلار، ئەمگەك قوشاقلىرى، (ئوۋ-چىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئوخ-شاش)، مۇراسىم قوشاقلىرى (توي، ئۆلۈم - يېتىملەردە ئېيتىلىدىغان قوشاقلار)، جەڭ قوشاقلىرى، مەۋسۇم قو-شاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى قاتارلىق بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئەمگەك قوشاقلىرى، مۇراسىم قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، مەۋسۇم قوشاقلىرى بىلەن بىر قاتاردا ھە-قىقىي چىن مۇھەببەت ۋە ساداقەتنى ئىپادىلەيدىغان، تەلىم - تەربىيە مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان قوشاقلارمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇنداق قوشاقلاردا، ئىنسانىي پەزىلەت- ئار - نومۇس، مەردلىك، غەيرەت - شىجائەت، ئە-دەپ - ئەخلاق ۋە ئادەمگەرچىلىك تەرغىپ قىلىنغان.

ھونلار ھەققىدىكى قوشاقلار

ھونلار ھەققىدىكى قوشاقلارنى ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. ئۇنىڭ بىر خىلى خەنزۇ خەلقى-نىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھونلار ھەققىدە توقۇغان قوشاق-

لار بولسا، يەنە بىر خىلى هونلارنىڭ ئۆزلىرى توقۇغان قوشاقلار.

هونلار جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخي يىلنامە-لىرىدا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى بو-لۇپ، ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى ناهايىتى مۇھىم.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن (مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ياشىغان) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس، شانلىق ئە-سىرى «تارىخنامە»نىڭ «بەش خانىنىڭ تەرجىمەھالى» دېگەن بابىدا، خۇاڭدىنىڭ هونلارنى شىمالغا قوغلىغان-لىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. خۇاڭدى بولسا جۇڭگو-نىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ئۆتكەن ئەپ-سانىۋى خان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇندىن 5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا هون-لارنىڭ ناهايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ جۇڭگو-نىڭ شىمالىدىكى قوشنىسى ئىكەنلىكى مەلۇم.

هونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن شاڭ سۇلالىسى (مىلادىدىن 17 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن بۇ-رۇنقى 11 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) زامانىسىدا كۆ-چىيىشكە باشلىغان بولسا، غەربىي جۇ سۇلالىسى (مىلادى-دىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 771 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرگە كەلگەندە خې-لى قۇدرەتلىك كۆچكە ئايلانغان.

«تارىخنامە. هونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا هونلار ھەر دائىم غەربىي جۇ سۇلالىسى-نىڭ زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىپ ئېغىر بالايى-- ئاپەتلەرنى

كەلتۈرگەن. كۆكزىنىڭ (مىلادىيىدىن 551 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، مىلادىيىدىن 479 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) شاگىرتلىرى خەنزۇ خەلقىنىڭ «ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى قوشاقلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ قالدۇرۇپ كەتكەن «نەزمىنامە»دىكى بىر قوشاق مۇنداق:

ئۆي ـ ماكاندىن، ئائىلىدىن قالدۇق ئايرىلىپ،
دەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشىي هونلار دەستىدىن،
يۇردۇق كۆچۈپ تىنماي دائىم، تېنەپ ـ تەمتىرەپ،
دەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشىي هونلار دەستىدىن.

بۇ قوشاقنى مىلادىيىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسى زامانىسىدا ئۆتكەن نامەلۇم بىر شائىر توقۇغان. مىلادىيىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن جۇشۈەن ۋاڭ (جۇسۇلالىسىنىڭ خانلىرىدىن بىرى — ئا) هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چېگرىنىڭ بىر يېرىگە قورغان سالدۇرغان ئىكەن.
«نەزمىنامە»دە بۇ ھەقتە مۇنداق بىر قوشاق بار:

چۇشۇرۇپ بۇيرۇقنى ماڭا ئۇلۇغ خان،
شىمالىي چېگرىغا سالدۇردى قورغان،
ئاتاقلىق نەنجۇڭغا① بولىدىغۇ نەسىپ،
هونلارنى قوغلاشقا بەرمەستىن ئامان.

«تارىخنامە. هونلار ھەققىدە قىسسە» ھايىدىكى

① نەنجۇڭ — غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئادەم — ئا.

ھەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ھونلار دۆلىتى مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇن (بۇنىدىن 3500 يىل بۇرۇن)ۋۇجۇدقا كەلگەن. شۇ چاغلاردا خەنزۇ خەلقى ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سەددىچىن سېپىلىنى تېخى ياسىمىغان. سەددىچىن سېپىلى مىلادىيدىن بەش ئەسىر بۇرۇن سېلىنىشقا باشلىغان ئىدى. خەنزۇ خەلقى سەددىچىن سېپىلىنى سالماستىن بۇرۇن (بولۇپمۇ جۇ سۇلالىسى زامانىسىدا) ۋە سالغاندىن كېيىنمۇ بىر مەزگىلگىچە ھونلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە بوزەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغان. يۇقىرىدىكى ئىككى قوشاق مۇشۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇ.

خەنزۇ خەلقى توقۇغان تۆۋەندىكى قوشاق ناھايىتى خاراكتېرلىك بولۇپ، چوڭ بىر جەڭگە مۇناسىۋەتلىك. قوشاق مۇنداق:

فىنچىڭدا① يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى بەزلەرگە جاپا – مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ تېلىپ كەتتۇق مادارىدىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋەت.

بۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تارىخىي سەۋەب مۇنداق:

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىدە يەتتە دۆلەت بولۇپ، بۇلار ئۆزئارا ئۇرۇ-

① فىنچىڭ ـــ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى داتوڭ شەھىرى ـــ تا.

شۇپ تۇراتتى. شۇنداق ئەھۋالنى ھىسابقا ئالغان جۇڭ-
گو تارىخچىلىرى، يەتتە دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى
«ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دەپ يېزىشقان. «ئۇرۇشقاق
دۆلەتلەر دەۋرى» مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تار-
تىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان
254 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ دەۋردىكى يەتتە
دۆلەتتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەن-
شىدە)، چىيەن (شەنشىدە) قاتارلىق تۆت دۆلەت سېرىق
دەريا ۋادىسىدا (خۇاڭخې ۋادىسىدا) بولۇپ، ئۇلار ھون-
لارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. خەن، چۇ، ۋى
قاتارلىق ئۈچ دۆلەت بولسا ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادى-
سىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش ئە-
مەس ئىدى. سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى چى، يەن، جاۋ،
چىن قاتارلىق دۆلەتلەر يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ھون-
لارنىڭ ھۇجۇمىغا پات - پاتلا ئۇچرايتتى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى»دىكى ئۆزلى-
رىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان (دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا
ئۇرۇشلىرى) شارائىتتا جىددىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇن-
لىرىنى تولۇقلاپ، ئۆزىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتتى.
ئاندىن كېيىن ھون ئاتلىقلىرىنى ئوردۇس يايلىقى، چو-
خاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەر-
دىن جەنۇبتىكى قوشنىلىرىغا (جۇڭگوغا) ھۇ-
جۇم قىلىپ تۇراتتى. شۇ سەۋەب تۈپەيلى يۇقىرىدا تىلغا
ئېلىنغان تۆت دۆلەتتىن يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق ئۈچ دۆ-
لەت مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ

هونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز تېررىتورىـ يىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقا كىرىشكەن. مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

مىلادىيىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، چىن دۆلىتىنىڭ خانى يىڭ جىڭ (چىن شىخۇاڭ) ئۆز قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، چى، يەن، جاۋ، ۋېي، چۇ، خەن قاتارلىق ئالتە دۆلەتنى يوق قىلىپ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى.

چىن شىخۇاڭ مىلادىيىدىن 215 يىل بۇرۇن مىڭ تيەن ئاتلىق قوماندانىنىڭ باشچىلىقىدا، بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭـ دۇردى. بۇ چاغدا ھون دۆلىتىنىڭ تەختىدە تومەن ئاتـ لىق تەڭرىقۇت ئولتۇراتتى.

مىڭ تيەن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى تومەن تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ھونلاردىن ئوردوس ياپلىقىنى تارتىپ ئالدى. چىن شىخۇاڭ مىڭ تيەنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بۇرۇنقى يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىـ سىغا سالدۇرغان سېپىللەرنى بىر - بىرىگە چېتىشقا بۇيرىدى. مىڭ تيەن نەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى ئىشلىـ تىپ، بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىن دۆـ لەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سالدۇرغان سېپىللىرىنى بىر - بىرىگە چاتتى. مانا بۇ مەشھۇر سەددىچىن سېپىـ لى ئىدى.

— چىن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن 221 ـ يىل بۇرۇنقى
چاغدىن مىلادىيەدىن 209 ـ يىل بۇرۇنغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
نى سۇنۇزغانىدا چىن ئىمپىراتورلۇقى مىلادىيەدىن 209 يىل بۇرۇن
ئۆلدى. چىن سۇلالىسى مىلادىيەدىن 207 يىل بۇرۇن ئىشلەم
چىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئاغ
دۇرۇپ تاشلاندى. لېكىن غەلىبە مېۋىسىگە ئىگە بولغان
ليۇباڭ جۇڭگو تارىخىدىكى خەن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن
206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيەنىڭ 220 ـ يىلىغىچە
ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. ھەتتا
ئەمىنى چىن ئىمپېرىيەسى ئۆلگەندىن كېيىنكى چاغدا (مىلادىيەدىن 209 يىل
بۇرۇن) تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى باتۇر تەختكە
ئولتۇرۇپ ھونلارنى ئەلدە بىرلىككە كەلتۈرگەن ئۇلۇغ ئىتتىپاق
تۈزۈپ، تايغال بويىدىكى شەرقىي تۇنگۇلارنى، يەنسەي
بويىدىكى قىرغىزلارنى، قىدىرخان تاغلىرىنىڭ (ھازىرقى ھىنت
گان تاغلىرى) شەرقىدىكى توڭگۇسلارنى، كەم سۇيىدىكى ئۇلۇغ
ياۋچىلارنى، ئۇيسۇنلارنى، كوكنور، تىبەتتىكى تىبەتلەرنى، ئال
تايدىكى تۈركلەرنى، يەتتە سۇدىكى قاڭقىلارنى، كاسپىي دې
ڭىزى بويىدىكى ئالانلارنى بويسۇندۇرۇپ، شىمالى باي
قال، لېنا، يەنسەيغىچە، شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان بويلىرى
غىچە، جەنۇبى سەددىچىنغىچە، غەربىي ـ جەنۇبىي ھىن
دىستاننىڭ شىمالىغىچە، غەربى كاسپىي بويلىرىغىچە سوز
ۇلغان ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيەسىنى قۇردى.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ كۈچىيىشى يېڭىدىن قۇرۇل
غان خەن سۇلالىسىغا ناھايىتى ئېغىر خەۋپ بولۇپ قال

ەدى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى ئىمپېراتورلىقىغا بېسىپ كىردى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسىنى قورشىۋالدى. شۇ جاينى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەربىي ۋالىي خەن ۋاڭشىنىڭ ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە تەييۈەن، جىنياڭ قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىپ ئالدى. مانا شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ليۇباڭ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 195 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى ليۇجىڭ ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ليۇباڭنى ئاگاھلاندۇردى. شۇ مەزگىلدە يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى خاراب، بۆلۈنمە كۈچلەر تېخى تۈگىتىلمىگەن بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەن ئىدى. لېكىن ليۇباڭ ليۇجىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ليۇباڭ ئۆزى 320 مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى يۈرۈشكە ئاتلاندى.

بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت خىللانغان 400 مىڭ ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى پىڭچېڭ (ھازىرقى، داتۇڭ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيدېڭ تېپىسىنىڭ ئەتىراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى پادىشاھى ليۇباڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ مۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە قويـ

ھاۋ يوشۇرۇن تۇزىقتىن قىلىچە خەۋەرى بولمىغان لېيۇباڭ خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدېڭ تېغىدا پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىندى. سىماچيەننىڭ يېزىشىچە: خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى قارا ئاتلىق، شەرقىي تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىق ھونلار قورشىۋالغان. تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەتتە كېچە، يەتتە كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ، توڭەپ كېتىشكە تاس ـ تاماس قالغان.

لىيۇجىڭنىڭ گېپىگە كىرمەي، ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان لېيۇباڭ نېمە قىلىشىنى بىلمەي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ چىڭفىڭ ئاتلىق ۋەزىرى قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىقىشنىڭ ئامالىنى تاپقان. چىڭفىڭ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى (چوڭ بىكەسى) ئالدىغا ئوغرىلىقچە بېرىپ، بىكەگە ئۇرغۇن ئالتۇن بەرگەن، ئاندىن كېيىن بىكەدىن قورشاۋنىڭ مەلۇم جايىدىن ئازراق يوچۇق ئېچىپ قويۇش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ يالۋۇرغان. بىكە باتۇر تەڭرىقۇتقا، دەرھال قايتىپ كېتىشنى. ئۇنداق قىلمىغاندا كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شامال تەڭرىسى بىلەن ئۇنى قورقۇتقان. باتۇر تەڭرىقۇت بىكەنىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ، قورشاۋنىڭ مەلۇم جايىنى ئوچۇق قالدۇرغان. لېيۇباڭ ئەنە شۇ جايدىن قېچىپ چىقىپ قۇتۇلغان.

شەرقنى زىل - زىلگە كەلتۈرگەن بەيدىلىڭ قورشاۋى ئەنە شۇنداق نەتىجە بىلەن تاماملانغان. بۇنداق قورشاۋ قەدىمكى چاغدىكى شەرق تارىخىدا بولۇپ باققان ئەمەس، شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى: باتۇر تەگرىقۇتنىڭ بەيدىلىڭ قورشاۋىنى ئەنە شۇنداق نەتىجىسىز ئاياغلاشتۇرۇشى پالىلىقى ھونلار تارىخىدا ئۇنىڭ كەچۈرگىسىز جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تۆۋەندە ھونلار ئۆزى توقۇغان قوشاقتىن بىرنى كۆرىمىز:

ئايرىلىپ قالغاندا تەگرى تاغى①دىن
ئاۋدماس بولۇپ قالدى چارۋا - مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغى②دىن،
مۇڭلىنىپ، سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

ھون قوشەقىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تارىخىي سەۋەب ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك.

مىلادىيىدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بەيدىلىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلۇپ، شىشەنگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، ليۇجىڭنى نەزەربەنتتىن بوشاتقان، ئۇنىڭ ھونلارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە بەرگەن تەكلىپىگە كۆنۈپ، ليۇجىڭ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى

① تەگرى تاغى — كەنسۇدىكى چىلەنشەن تېغى — ئا.
② ئالچى تاغى — كەنسۇدىكى يەنجىشەن تېغى. — ئا.

ئەلچەلىرى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەرىپىدىن قويۇلغان ئىنىتىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىتىمنامىغا قول قويغان.

تۈزۈلگەن بىتىمنامىغا بىنائەن خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن، ئاشلىق، ھاراق ئىچىتقۇسى ئەۋەتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇندىن تاشقىرى ھون تەڭرىقۇتلىرىغا خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قوۋۇق (سەددىچىن قوۋۇقلىرى) سودىسىنى (ھونلار بىلەن خەن سودىگەرلىرى ئارىسىدا) يولغا قويۇش ئارقىلىق ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش يولىنى تۇتتى. لېكىن ھونلار خالىغاندا بىتىمنامىنى بۇزۇپ سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى.

بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش ئەقىدىسىكى چاغدىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە كۆرە بىر تۈرلۈك پاسسىپ ئۇسۇل ئىدى. ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ قالغان ئىككى دۆلەت ۋاقتىلىق بولسىمۇ تىنىچ ئۆتۈش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلاتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى ئىلاجىسىزلىقتىن بولۇپ، ۋاقتىلىق بولسىمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ ھونلار تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماسلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان ئالتۇن،

ئاۋار ـ دۇردۇن، ئاشلىق، هاراق ئىچىتقۇسى قاتارلىق نەرسىلەر سوۋغا ـ سالام بولماستىن، ئەمەلىيەتتە شەكلى ئۆزگەرگەن (ئولپاك) سېلىق تۆلەشنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) داۋام قىلدى.

خەن سۇلالىسى هونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزاق مۇددەت پۇختا تەييارلىق قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى پادىشاھلىق قىلغان چاغدا (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) جۇڭگو هونلارغا بولغان قارامىلىقدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، هونلارغا قارشى ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

خەن ۋۇدى زامانىسىدا خەن سۇلالىسى هونلارغا قارشى ئۈچ قېتىم ناھايىتى دەھشەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ باردى.

بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى هونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردوس يايلىقى (خېتاۋ)نى بېسىپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن چاڭئەن (شىئەن)نىڭ هونلار خەۋپىگە ئۇچرىشى تۈگىتىلدى.

خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىدا ئۆز كۆچمەنلىرىنى جايلاشتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، هونلار بىلەن تىبەت خانلىقى (كوكنۇردىكى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاش-

لاپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىتىكى تېررىتورىيىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيا)گە بارىدىغان قاتناش يولىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن گەنسۇدىكى خىشى كارىدورىنى بېسىپ ئېلىشنى كۆزلىدى. خىشى كارىدورى (ھازىرقى گەنسۇدا)، تەڭرى تېغى (ھازىرقى چىلەنشەن تېغى) ۋە ئالچى تېغى (ھازىرقى يەن جىرشەن تېغى) ئېتەكلىرىدىكى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى. مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ قوماندانى خوچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق، پىيادە قوشۇن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىككى قېتىم گەنسۇنىڭ شىمالىغا قوغلىۋېتىپ، خىشى كارىدورىنى بېسىپ ئالدى. خەن سۇلالىسى ھونلاردىن تارتىپ ئالغان خىشى كارىدورىغا ئادەم كۆچۈرۈپ، بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىقنى يولغا قويۇپ، شۇ جايلاردا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، ئۇۋۇي، جاڭيې، جۇچۇەن، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

ھونلار مانا شۇ خىشى كارىدورىدىن ئىبارەت يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئېچىنىپ «ھون قوشىقى»نى توقۇغان.

«ھون قوشىقى»دا، ھونلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رېئال ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن.

قوشاقتا «ئالچى تېغى» بىلەن «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرلىرىنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ

خوتۇن - قىزلىرى قىزىل سىرىققا مايىل بىر خىل گۈل- دىن ئەگلىك ياساپ چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، يۈزىگە ئەگلىك سۈركىشەتتى. ھونلار مانا شۇ ئەگلىكنى «ئالچى ئەگلىكى» (قىزىلچى ئەگلىكى) دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ رەسمىي بىكەسى (قە- دىناس خانىشى) ئالچى دەپ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە ھازىرقى رۇس تىلىدىكى ئالى (قىزىل) سۆزى ھونلار (تۈركلەر)نىڭ ئالچى سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ھونلار ئالچى تېغىنىڭ قولدىن كېتىشىنى خوتۇن - قىزلىرىنىڭ گويا ئەگلىكتىن ئايرىلىپ قالغىنىغا ئوخشى- تىپ «بۇندىن كېيىن خوتۇن - قىزلىرىمىز چىرايى گۈ- زەل ئالچى بولالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى» دەپ ھەسرەتلەنگەن.

ئالپ ئارتۇڭا ھەققىدىكى قوشاقلار

مىلادىيەدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن بولغان تۇرانلار ئالپ ئار- تۇڭا يېتەكچىلىكىدە بىر دۆلەت قۇرغان. ئىپتىشلارغا قا- رىغاندا، بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ ئىككىنچى ئەسىرىگىچە ھۆ- كۈم سۈرگەن.

تۇران خاقانى ئاپراسىياپ (ئالپ ئارتۇڭا) ھەق- قىدىكى مەلۇماتلار ئەڭ بۇرۇن ئاتەشپەرەستلەر — زاروئ- دىشتلەر (ئوتپەرەستلەر)نىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىس-

تادا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپراسىياپنى تۇران پا-
دىشاھى دەپ ئاتىغان. ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم
فىردەۋسى، غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋى
(مىلادىنىڭ 997- يىلىدىن 1030- يىلىغىچە سۇلتان بول-
غان) نىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يازغان «شاھنامە» دە
تۇران خاقانى ئاپراسىياپنىڭ ئىران شەھەنشاھلىرى بىلەن
ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ناھايىتى كۆپ جايدا تىلغا ئېلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»
دا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ئالپ ئارتۇڭا (ئاپراسىياپ)
ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردوكەنت (قەشقەر)
دە ياشىغان. بۇ چاغدا كۈچلۈك پارس ئىمپېرىيىسى (ئەھ-
مانىلار سۇلالىسى) ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىدى.

مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار
سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلا-
دىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
نىڭ شاھىنشاھى كەيخىسراۋ (مىلادىدىن 558 يىل بۇ-
رۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە
شاھىنشاھ بولغان) ئىران قىرلىرىدا ياشايدىغان قەبىلە-
لەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەھمانىلار سۇلالىسىنى قۇدرەتلىك
ھالغا كەلتۈرگەن. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى سۇزا شەھە-
رى ئىدى.

ئالپ ئارتۇڭا ئىران شاھىنشاھى كەيخىسراۋ بىلەن
قىلغان بىر جەڭدە (جەڭ ئەزەربەيجاندا بولغان)
ھۆكۈم يانقان ئىرانلىق بىر جەڭچىنىڭ ئاتقان ئوقيا ئوقىدا
ھالاك بولغان.

بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز، ئۆزىنىڭ قەيسەر خاقانى ئالپ ئارتۇڭا (ئاپراسىياپ)نىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ، تۆۋەندىكى قوشاقلارنى توقۇپ ماتەم تۇتۇشقان.

بۇ قوشاقلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئەسلىسى مۇنداق:

ئالپ ئارتۇڭا ئۆلدىمۇ،
ئىسسىز ئاژۇن قالدىمۇ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

هازىرقى تىلىمىزدا:

ئالپ ئارتۇڭا ئۆلدىمۇ،
يۈزسىز دۇنيا قالدىمۇ،
(ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ)،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

ئەسلىسى:

ئۇلىشىپ ئەرەن بورلەيۈ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ.
سىقتىرىپ ئۈنى يورلايۇ،
سىختاپ كۆزى ئۆرتۈلۈر.

هازىرقى تىلىمىزدا:

ئەل بۆرىدەك هۇۋلاشتى،
يىرتىپ ياقا يىغلاشتى.
پەرياد چېكىپ داتلاشتى،
كۆزلەر ياشقا قاپلىنۇر.

يۇقىرىدىكى ئىككى كۇپلېت قوشاق، ماتەم قوشاقلى-رىنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ، ئۇ ئالپ ئارتۇڭا (ئاپراسىياپ) قا بېغىشلانغان. بۇ قوشاقلار ئەڭ قەدىمكى قوشاق بو-لۇپ، مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن توقۇلغان.

ئالىپ ئارتۇڭا ھەققىدىكى قوشاقلار، ئاپراسىياپنىڭ تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

مەلىكە قوشىقى

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئۇلارغا گۆش، قېتىق تائام - ئوزۇقكەن.
ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم.

«خەن سۇلالىسى يىلنامىسى، غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇيسۇن تارىخى»دىكى مەلۇماتقا ئاسا-سلانغاندا، «مەلىكە قوشىقى» ناملىق بۇ قوشاقنى مىلادىدىن 106 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن-ۋۇدى تەرىپىدىن ئۇيسۇن خانى راقومىغا ياتلىق قىلىن-غان مەلىكە شىجۈن توقۇغان. بۇ قوشاق ناھايىتى مۇ-ھىم تارىخي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيسۇنلار تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە خېلى كۈچلۈك خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار ئەڭ قەدىمكى چاغلار-

ـدىن تارتىپ (مىلادىدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن) كەڭسۇ (ھازىرقى گەنسۇ)نىڭ داشاتا (ھازىرقى ئاتىلىشى دۇڭخۇاڭ) ۋىلايىتىدىن تارتىپ، تەڭرى تاغلىرى (چىلەن-شەن تاغلىرى) نىڭ ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن. مىلا-دىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئۈيسۈنلار بىلەن ئۇلارغا قوشنا بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈيسۈنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى نەندۇمى (مىلادىدىن × × يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 197 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)نى ئۆلتۈرگەن. ئۈيسۈنلار ياشاپ تۇرغان جايلارنى ئۇلۇغ ياۋ-چىلار بېسىپ ئالغان. ئۈيسۈن خانىدانىنىڭ ئاھالىسى بول-سا ھونلارنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلاردىن پاناھ تىلى-گەن. شۇ چاغدا ئۈيسۈنلارنىڭ خانى نەندۇمىنىڭ بوۋاق ئوغلى راغومىنى بوجو ئاتلىق ئۈيسۈن يابغوسى ئېلىپ ھونلار قېشىغا قېچىپ بارغان. راغومى چوڭ بولغاندىن كېيىن ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۈيسۈن-لارغا خان قىلىپ تەيىنلىگەن. ھونلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان ئۈيسۈنلار ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا يەنە مەغلۇپ بولۇپ، غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

ھونلار بىلەن چىقىشالمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ھونلار تەرىپىدىن ئېغىر مەغ-لۇبىيەتكە ئۇچراپ، كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن،

ئاندىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئۇيسۇنلارنى ياشاپ تۇرغان جايلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆزلىرى جايلىشىۋالغان. ئۇيسۇنلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن ھونلار ياردىمىنى ئېلىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئىلى ۋادىسىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۆزلىرى شۇ جايلارغا يەنە كۆچۈپ كېلىدۇ.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن كۆچۈپ، ئىسسىق كۆل تەرەپكە سىلجىپ قەشقەرگە كېلىدۇ. ئۇلار قەشقەر ئەتراپىدا ئانچە ئۇزاق تۇرماستىن ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. پايتەختىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا بەرپا قىلغان ئۇلۇغ ياۋچىلار تارىختا «توخارىستان» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان دۆلەتنى قۇرىدۇ. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنىگە ئىگەلىكى ھەققىدە ھېلىغىچە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كەڭسۇدىن كۆچۈپ، ئافغانىستانغا كېلىپ، توخارىستاندا (شىمالىي ئافغانىستاندا) گىرېك — ماكېدون ھۆكۈمرانلىقى (ئىسكەندەر مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىراننى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن توخارىستاندا گىرېك— ماكېدون پادىشاھلىقى قۇرۇلغان)نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، توخارىستان دۆلىتىنى (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قۇرغىچە بولغان ھەرىكەتلىرىدە ھونلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ياۋچىلارخانىنىڭ ئايالى باشچىلىق قىلغان.

ملادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئۇيسۇنلارنىڭ ئاھا-
لىسى 630 مىڭ بولۇپ، يۈزمىڭغا يېقىن ھەربىي قوشۇنغا
ئىگە ئىدى. ئۇيسۇنلار خانىنى كۇنبەگ دەپ ئاتايتتى.
ئۇيسۇن خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدىكى قىزىل قورغان شەھىرى ئىدى.
خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى ملادىدىن
133 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارىتا قوللىنىپ كەلگەن قۇ-
دىلىشىش سىياسىتىنى ھەربىي كۈچ بىلەن تاقابىل تۇرۇش-
قا ئۆزگەرتىپ، ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇش
ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق قىلغان.
شۇنىڭغا بىنائەن خەن ۋۇدى جاڭچيەنىنىڭ تەكلىپىنى
ماقۇل كۆرۈپ، ئۇيسۇنلارغا ئۇرغۇن سوۋغا - سالام ئەۋە-
تىپ، ئۇلارنى خېشى كارىدورىدىكى ئەسلى ماكانلىرىغا
قايتىپ كېلىشكە ئۈندەش. خەن مەلىكىلىرىنى ئۇيسۇن
خانلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قاتارلىق ئۇسۇللار
ئارقىلىق ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، ھونلارغا قارشى
تۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قولىنى (ھەربىي ستراتېگىيە
بويىچە قارىغاندا تىبەتلىكلەر ھونلارنىڭ ئوڭ قولى ھې-
-سابلانغان) كېسىپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. خەن ۋۇدى بۇ
نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ملادىدىن 115 يىل
بۇرۇن جاڭچيەننى ئۇيسۇنلارغا ئەۋەتتى. جاڭچيەن باش-
چىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۇيسۇنلارغا يېتىپ
بارغاندا، ئۇلارنى ئۇيسۇن خانى راغومى (ملادىدىن
177 يىل بۇرۇنقى چاغدىن ملادىدىن 104 يىل بۇرۇنقى
چاغقىچە خان بولغان) ھون تەڭرىقۇتلىرىغا خاس مەغ-

ۋۇر قىياپەتكە كىرىپ، ئانچە ياخشى قارشى ئالمايتتى. ھەتتا ئۇيسۇن خانى ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرمايتتى. شۇ چاغدا جاڭچيەن، ئەگەر ھۆرمەت بىلدۈرمىسە سوۋغا-سالاملارنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئۇيسۇن خانى ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى رەنجىش ئىچىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈپ قويىدۇ. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بىلەن ئۇيسۇنلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە جاڭچيەن تەرەپتىن قويۇلغان تەلەپلەرگە، ئۇيسۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلمىگەنلىكى، ھونلاردىن قورققانلىقى ئۈچۈن قوشۇلمايدۇ. جاڭچيەن بۇ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كېتىدۇ.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، خەن ئەلچىلىرىگە ھەمراھ بولۇپ چاڭئەنگە (شىئەنگە) كەلگەن ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بايقاپ، يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن ئەھۋالنى كۈنبەگ راغۇمىغا مەلۇم قىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. ئاخىرى ئۇيسۇنلار ھونلار ئىتتىپاقىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولىدۇ. ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى شۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە، خەن ۋۇدى، مىلادىدىن 106 يىل بۇرۇن، تۇغقىنى ليۇجيەننىڭ قىزى شىجۈننى ئۇيسۇن خانى راغومىغا ياتلىق قىلىدۇ. مەلىكە شىجۈننىڭ تويلۇقى ئۈچۈن ئۇيسۇنلار خەن

سۇلالىسىغا 1000 ئات بېرىدۇ.

خەن ۋۇدى مەلىكە شىجۈننى ئۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن تېگىشلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇيـسۇنلارغا ماڭدۇرىدۇ. دەل شۇ چاغدا ھون تەڭرىقۇتى ئۇۋى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 114 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) مۇ ھون بەگلىرىدىن بىرىنى راغومىغا ياتلىق قىلىپ يولغا سالىدۇ.

مەلىكە شىجۈن بىرقانچە ئون كۈنلەرگە سوزۇلـغان ئۇزۇن مۇشەققەتلىك سەپەردىن كېيىن ئۇيسۇنلارنىڭ پايتەختى قىزىل ئۆرغان شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. كۈنبەگ راغومى شەھەر ئەتراپىغا چىقىپ مەلىكىنى قارشى ئالـدۇ. مەلىكە شىجۈن گۈللۈك مەپىدىن چۈشكەندە، يۈزـلىرىنى قورۇق باسقان، چاچلىرى ئاقارغان، 80 ياشتىن ئاشقان بىر بوۋايغا كۆزى چۈشىدۇ. ئەنە شۇ بوۋاي مەـلىكە شىجۈن ياتلىق بولغان ئۇيسۇن خانى راغومى ئىدى. بۇ ھالنى كۆرگەن مەلىكە شىجۈننىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇـلىشىپ، بېشى قېيىپ، ھوشىدىن كېتىپ، يىقىلىپ كېتىشكە تاسلا قالىدۇ. كېيىن ئۆزى بىللە كەلگەن ئەمەلـدارلارنىڭ يول كۆرسىتىشى بويىچە ئۆتەشكە تېگىشلىك رەسمىيەتلەرنى زورمۇ زور ئۆتەيدۇ.

مەلىكە شىجۈن ئۆزىنىڭ «سىياسىي ۋەزىپىسى»نى تونۇمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلىكە شىجۈن ئۇيسۇنلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە كۆنەلمىگەنلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ مۇڭلىنىپ، ھەسرەت ـ نا

دامەت ئىچىدە قالغان. راغومى مەلىكە شىجۈننى ئىززەتلىگەن بولسىمۇ، ھون يىكەسى چولۇق مەلىكە بولۇپ، خەن مەلىكىسى توقال ئورنىدا ئىدى. مانا شۇنداق قىيىن گەھۋالدا قالغان مەلىكە شىجۈن گويا قۇش بولۇپ، ئۆز يۇرتىغا ئۇچۇپ كېتىشنى ئويلاپ «مەلىكە قوشىقى»نى توقۇغان.

راغومى مەلىكە شىجۈن بىلەن مەلۇم ۋاقىت جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۈننى نەۋرىسى قونشۇمىغا چېتىپ قويىدۇ. مەلىكە شىجۈن قونشۇمىدىن بىر قىز تۇغىدۇ ۋە گانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن راغومىمۇ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. قونشۇمى ئۇيسۇنلارغا خان بولىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى ئۆز ئۇرۇقاندىشى بىرىنىڭ قىزى جەيۇنى ئۇيسۇن خانى قونشۇمى (مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)غا ياتلىق قىلىدۇ. 18 ياشقا ئەمدىلا كىرگەن جەيۇ ئۇيسۇنلار يۇرتىغا كېلىدۇ. ئۇ كۈنبەگ قونشۇمى بىلەن بىرنەچچە يىل تۇرمۇش ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن قونشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقىدىن راغومىنىڭ نەۋرىسى ئونغۇمى قارانچۇق خان بولىدۇ. مەلىكە جەيۇ كۈنبەگ ئونغۇمىغا ياتلىق بولىدۇ. ئونغۇمى (مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 60 يىل بۇ-

رۇنقى چاغقىچە خان بولغان) مەلىكە جەيۇدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تاپىدۇ. ئوغۇللارنىڭ ئۈنجىسىنىڭ نامى يانغۇمى ئىدى.

خون پەتەگرىقۇتى غويانىدى تەگرىقۇت (مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەگرىقۇت بولغان) مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن بىر قىسمىنى ھەيدەپ كېتىدۇ. غويانىدى تەگرىقۇت دەل شۇ ۋاقىتتا ئۆزىدە ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكە جەيۇنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىشنى، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە مەلىكە جەيۇ بىلەن ئونغۇمى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن شۈەندىگە (مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن:

«ھونلار ئۇيسۇنلارغا ئارقا - ئارقىدىن چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ چىيان (ئېھتىمال ھازىرقى قاراماي بولسا كېرەك)، ئۇش (غۇلجا ئەتراپلىرى بولسا كېرەك) قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئالدى. نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ئەسىر قىلىپ ھەيدەپ كەتتى. ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكىنى (جەيۇنى دېمەكچى) دەرھال تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تولىمۇ يولسىزلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇيسۇنلار خىللانغان

قوشۇنلىرىدىن يىرىنىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 50 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنى ئاتلاندۇرۇپ، ھونلار بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىشنى خالايدۇ. پادىشاھ ئالىملىرىنىڭ ياردەمگە قوشۇن چىقىرىپ، مەلىكە بىلەن كۆنبەگنى قوتقۇلدۇرۇپ قېلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.»①

خەن سۇلالىسى مەلىكە جەيۇنىڭ ياردەم تەلەپ قىلىپ يازغان مەكتۇبىغا بىنائەن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە قاراپ، بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم باشلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيسۇن خانى ئۇنغۇمى 50 مىڭ ئاتلىق ئۇيسۇن قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، ھەربىي مەسلىھەتچى چاڭخۇي (خەنزۇ)نىڭ ھەمرالىقىدا غەربتىن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىغا قاراشلىق جايلارغا (ماناستىن تارتىپ باركۆلگىچە بولغان جايلارغا) ھۇجۇم قىلىدۇ. ھون تەۋەرىدىكى غوياندى تەگرىقۇت خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ھونلار ئاھالىسىنى چارۋا-ماللارنى شىمالغا ئېلىپ كېتىدۇ. سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن خەن

---

①«خەن سۇلالىسى تەزكىرىسى»، «خەنزۇچە»، «ئۇيسۇنلار ھەققىدە»، 57-بەت.

مۇلالىسى قوشۇنلىرى. هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي، مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا قايتىدۇ. لېكىن غەرب تەرەپتىن هۇجۇم قىلغان ئۇيسۇن قوشۇنلىرى هونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىنى (ماناس بىلەن يۇقاكاڭ ئارىلىقىدا) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم، 700 مىڭ چارۋا - مال (ئات، كالا، تۆگە، قوي قاتارلىق)نى هەيدەپ كېتىدۇ. شۇ يىلى قىش پەسلىدە خوياندى تەڭرىقۇت ئۇيسۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئۇيسۇنلارغا هۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇشتا ئۇيسۇن ئاهالىسىدىن بىر قىسمىنى ئەسىر قىلىدۇ ۋە نۇرغۇن چارۋا -ماللارنى غەنىمەت ئالىدۇ. ئەپسۇسكى خوياندى تەڭرىقۇت قەلبە بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقاندا قاتتىق قار يېغىپ، ئەسىر ۋە چارۋا - ماللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇزلاپ ئۆلگەن.

مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇنلار ئېلىدە 50 يىل تۇردى. ئۇ، شۇ مەزگىلدە (مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۇيسۇنلارنىڭ كۈنبەگلىرىدىن قونشۇمى (مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)، ئونغۇمى (مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)،نىمى (مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۆز هەمراهلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، خەن پادىشاهلىرى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى

يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھالدا ساداقەت بىلەن تورۇنلىغان.

ئونغۇمى ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىغا مەلىكە جەيۈدىن تۇغۇلغان تۇنجى ئوغلى يانغۇمىنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق قىلىشىغا مەلىكە جەيۈ يول كۆرسەتكەن. مەلىكە جەيۈ بىلەن ئونغۇمى بۇ ئىشنى ۋاقتىنچە سىر تۇتۇشقا، شەرت - شارائىت يار بەرگەندىلا ئاشكارىلاشقا ئەھدىلەشكەن. ئۇلار بۇ ئىشنى ئۆيسۈن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، دەككە - دۈككىدە يۈرۈشكەن. چۈنكى مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن قونشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدىغان چاغدا، ھون بىكەسى (مەلىكىسى)دىن تۇغۇلغان ئوغاي نىمىنىڭ كۆدەكلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇ چوڭ بولۇپ، ئەقلى - ھوشىنى تاپقىچە جىيەنى (تاغىسىنىڭ ئوغلى) ئونغۇمىنى ئۆيسۈنلارغا قارانچۇق خان بولۇپ تۇرۇشقا كۆرسەتكەن، قونشۇمى بۇ قارارىنى ئۆيسۈن بەگلىرىنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جەيۈ بىلەن ئونغۇمى يوشۇرۇن ھالدا نىمىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يانغۇمىنى خان قىلىش قارارىغا كېلىشكەن. مىلادىدىن 94 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان نىمى 30 ياشقا كىرىپ قالغاندىمۇ (مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن) قارانچۇق خان ئونغۇمى نىمىغا خانلىق ئورنىنى بەرمىگەن. جەيۈ يوشۇرۇن سۈيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا خەن پادىشاھىنىڭ كاپالىتىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە ئارقىلىق ئونغۇمىنىڭ نامىدىن خەن-شۇەندىگە مەكتۇپ يوللىغان. مەكتۇپتا

مۇنداق دېيىلگەن:

«مەن خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ جىيەن نەۋرىسى مەلىكە جەيۇننىڭ تۇنجى ئوغلى يانغۇمنى ئۇيسۇنلار تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلدىم. خانزادە يانغۇمنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىنى ئارزۇ قىلىمەن... ئەگەر پادىشاھ مېنىڭ تەلىپىمنى ماقۇل كۆرسە، ئۇيسۇن خانى مىڭ ئات، مىڭ خېچىرنى ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ.»①

بۇ مەكتۇبتىن ئىنتايىن خۇشال بولغان خەن شۈەندى مەلىكە جەيۇننىڭ ئۇكىسىنىڭ شاگىپۇ ئاتلىق قىزىنى يانغۇمغا ياتلىق قىلماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئونغۇمى تۇۋاپار ئاتلاردىن مىڭ، خېچىردىن مىڭ تۇياقنى تاللاپ ئۇيسۇنلار ئېلىدىن 300 كىشىنى سوۋغا-سالاملار بىلەن مەلىكە شاگىپۇنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە چاڭئەنگە ماڭدۇرىدۇ.

پادىشاھ خەن شۈەندى مەلىكە شاگۇۋغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇيسۇنلارغا بارىدىغان ئەمەلدارلار، مۇھاپىزەتچىلەردىن بولۇپ 100 دىن ئارتۇق كىشى تەييارلىغان. ئۇلارغا (مەلىكىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) چاڭئەندە ئېچىلغان مەخسۇس مەكتەپتە ئۇيسۇن تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۆگىتىلگەن.

مەلىكە شاگىپۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن خىلمۇخىل ئېسىل بۇيۇملاردىن تەي-

① يۇقىرىقى: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا»، خەنزۇچە، 41—42-بەتلەر.

يارلانغان سوۋغا- سالاملارنى ئېلىپ، مەيەتھارۋىلارغا ئولتۇرۇشۇپ، ئۇلاغ- ئۇلامەكلەرگە مىنىشىپ داشاتا(دۇڭخۇاڭ)غا يېتىپ كەلگەندە، كۆڭۈلسىز بىر خەۋەرنى ئاڭلىغان. بۇ شۇم خەۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ شۇك بولۇشۇپ كەتكەن. ئۇلار مىش - مىشلارغا ئاساسەن، ئونغۇمىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى، ئۇيسۇن بەگلىرى مەرھۇم قونشۇمىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدا قىلغان ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىرغىلى نىمىنى خان قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان.

شۇ سەۋەبتىن مەلىكە شاكپۇ باشامىرىنى تۆۋەن سېلىپ ناھايىتى روھسىز ھالدا چاڭئەنگە قايتىپ كەتكەن. مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان جەيۇ ئۆزىدىن 22 ياش كىچىك نىمىغىمۇ ياتلىق بولۇشتىن باش تارتىمىغان. شۇ چاغدا مەلىكە جەيۇ 56 ياشقا كىرگەن ئىدى؛ مەلىكە جەيۇ نىمىدىن چىمى ئاتالىق بىر ئوغۇل تۇغقان.

مەلىكە جەيۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇنخەن سۇلالىسىدىن كەلگەن ۋى رۇي قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يانغۇمىنى خان قىلىش ئۈچۈن، نىمىنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. زىياپەتتىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەيۇنىڭ نىمىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن تەييارلىغان ئادەملىرى خەنجەرنى نىمىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە سالالمايدۇ. مۇرسىدىن ياردار بولغان نىمى زىياپەت ئورنىدىن بۆسۈپ چىقىپ ئېتىغا مىنىپ قېچىپ كېتىدۇ.

سۇيىقەست مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ۋى رۇي ئۇيسۇن بەگلىرىگە «بۇنداق قىلغانلىقىم خەن پادىشاھىنىڭ

مۇيەرۋقى بوينچە بولغان» دەيدۇ. ئىشىنىڭ تېگى – تەكتى
نى ئېنىق بىلمىگەن ئويسۇن بەگامرى ھەيران بولىدۇ.

ئەمەلگە ئاشمىغان سۈيىقەستنىڭ «غەزەپلەنگەن شىشىن
سو (نىمىسىنىڭ خون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى) قوشۇن
تارتىپ كېلىپ، قىزىل قورغاندىكى مەلىكىنى ۋە سۈيىقەست
پىلانلاشتا مەلىكىگە ياردەم بەرگەن ۋى رۇي، رىنچاڭ
قاتارلىقلارنى قورشىۋالىدۇ. بىرلەچچە ئايدىن كېيىن
بۇگۇر ئەتراپىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان
كۆچمەنچى ھەربىيلەرنىڭ باشلىقى جىڭ جى غەربىي رايون
دىكى بىرقانچە بەگلىكلەرنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، سۈيى
قەستچىلەرنى قۇتقۇزۇپ ئالىدۇ. «خەن سۇلالىسى
يىلنامىسى، غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇ
ماتقا قارىغاندا، سۈيىقەست ۋەقەسى خەن سۇلالىسى
تەرىپىدىن سۈرۈشتە قىلىنىپ، ۋى رۇي، رىنچاڭ قاتار
لىقلار چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ،
مەلىكە جەيۇ سۈيىقەست ئۇيۇشتۇرغانلىقىنى بوينىغا
ئالمىغانمىش.

مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن ئۇنغۇمىنىڭ خون بىكەسى
دىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۇيغۇت نىمىسىنى ئۆلتۈرۈپ خان
بولغاندا، جەيۇنىڭ چوڭ ئوغلى يانغۇمىمۇ خانلىق تەختى
نى تالىشىدۇ. ئاخىرى جەيۇ بىلەن ئۇيسۇنغا كەلگەن
خەنلىك لار دېگەن ئايال ئۇيغۇتقا تەھدىت سېلىپ «خەن
سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سىز
ئامان قالمايسىز» دەپ پوپوزا قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇيغۇت
خونلاردىن ياردەم كەلگىچە كۆچ توپلاپ تۇرۇش ئۈچۈن

قاغىقا چىقىۋالغان ئىدى. نەتىجىدە بىر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. خەن مەلىكىسى جەيۇ-دىن تۇغۇلغان يانغۇمى چوڭ كۈنبەگ، خون بىگىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇت كىچىك كۈنبەگ بولىدۇ. يانغۇمىغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى) ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارايدۇ. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلار-نىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلىدۇ.

مەلىكە جەيۇ 70 ياشقا كىرىپ قالغاندا، مىلادى-دىن 51 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە قايتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۆلىدۇ. يانغۇمىمۇ كېسەل بولۇپ، شۇ يىلى ئۆلىدۇ.

مىلادىنىڭ 127 - يىلىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئالاقىسى تامامەن ئۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا غەربىي ھونلارنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىسى-دىكى قاتناشنى ئۈزۈپ تاشلىشى، كۇشانلارنىڭ خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىپ ئېلىشى سەۋەب بول-غان. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى مەلۇماتقا ئاسا-لانغاندا، 5- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيسۇنلار ئاۋارلار-نىڭ ھۇجۇمىغا بىرنەچچە قېتىم ئۇچرىغان. شۇڭا ئۇيسۇنلار پايتەختىنى پامىر تاغلىرىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. مىلادىنىڭ 437 - يىلى توبا خانلىقىنىڭ (385-534) خانى توبا تاۋ (مىلادىدىن 424 - يىلىدىن 452-يىلىغىچە خان بولغان) ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىغان. شۇندىن كېيىن ئۇيسۇنلار تارىخىي يىل-نامىلەردە، تېخىغا ئانچە ئېلىنمايدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى

جۇڭگو تارىخىدىكى شىمالىي خانلىقلار دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە — ئا) مۇزىكا مەھكىمىسى توپلاپ رەتلىگەن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (قەدىمكى چاغ ۋە ئوتتۇرا چاغلاردا ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ—ئا) قوشاقلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇنداق بولۇشى قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ ئازلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەدىبلەر تەرىپىدىن تۈزۈلگەن قوشاق توپلاملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئوتتۇرا چاغنىڭ باشلىرىدا ياشىغان خەنزۇ ئەدىبلىرى ئۇيغۇر تىلىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى توپلاپ رەتلەشتە، ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرغۇنلىغان قوشاقلار يوقىلىپ كەتكەن.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شىمالىي خانلىقلارنىڭ «مۇزىكا مەھكىمىسى شېئىرلار توپلىمى»دا ئۇيغۇر قوشاقلىرىدىن بىر نەچچىسى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدىن بىرىنى مىسال كەلتۈرىمەن:

تولدى قەلبىم قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭساڭ ئەگەر سەپەرگە، ئات قامچىسىمەن بولاي.
قورغان تېمى ئۈستىدە، ساڭا يېقىن ياندىشىپ،

بىللە تۇراي يىگىتىم، بىلەكلىرىڭ مەن بولاي.

بۇ قوشاقتا، بىر قىزنىڭ سۆيگەن يىگىتى سەپەرگە چىقىدىغان چاغدا يالغۇز قېلىپ جۇداشلىق بىرەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆيدە قالغاندىن كۆرە، يىگىتىنىڭ ئات قامچىسى بولۇشنى ئەۋزەل كۆرگەنلىكى، جەڭ مۇداپىئە قورغانلىرىنىڭ ئۈستىدە يىگىتى بىلەن ياندىشىپ تۇرۇپ، دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىنى؛ ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپلا باتۇر، مەردانە، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ناھايىتى جانلىق، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بىلەن تەسۋىرلىگەن.

بەگ قولى ھەققىدىكى قوشاق

«شىمالىي خانلىقلار تارىخى، ئىگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خۇيخۇرسۇر قەبىلىسىنىڭ خانى بەگ قولى ھەققىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار 5- ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان.

ۋاي كەلدى بەگ قولى دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
بولسىدى يىگىتىم بەگ قولى سىمان.

3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلۇغ سىپاھسالار

گېمپىرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن سىيان-
بېيلىرىنى توبا ئاملىق بىر قەبىلە ھازىرقى ئىچكى
موڭغۇلىيىدىكى كۆكخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىي چوغاي
تاغلىرى (ھازىرقى يىنشەن تاغلىرى — ئا)نىڭ
ئەتراپلىرىنى ئىگىلەپ ئالىدۇ. ئۇلار 4 - ئەسىرنىڭ
ئاخىرىدا يىنچىڭ شەھىرىنى (ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى — ئا)
پايتەخت قىلىپ، جۇڭگو تارىخىدا شىمالىي ۋى خانلىقى
(مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن — ئا) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرىدۇ. خۇددى
شۇ مەزگىلدە، كېلىپ چىقىشى سىيانبېيلاردىن بولسىمۇ،
ئاساسەن تۈركلەشكەن يەنە بىر خەلق — جۇجانلار
(ياۋروپا تارىخچىلىرى «ئاۋارلار» دەپ ئاتىشىدۇ — ئا)
ھازىرقى موڭغۇلىيىدە باش كۆتۈرىدۇ. 4 - ئەسىرنىڭ
ئاخىرى ۋە 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار،
يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن توبالار ۋە جۇجانلاردىن ئىبا-
رەت ئىككى دۈشمەننىڭ ئارىسىدا قالىدۇ. بۇ چاغدا شەرقىي
ئۇيغۇرلار تېخى بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەتكە ئىگە ئەمەس
ئىدى. ئۇلار ئۇششاق بەگلىكلەردىن ئىبارەت بولۇپ،
ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا خانلىرى
بار ئىدى. شۇڭا شەرقىي ئۇيغۇرلار، توبالار، جۇجانلارنىڭ
ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ناھايىتى ئېغىر زىيانلارنى تارتىپ
تۇراتتى. توبالارنىڭ تۇنجى خانى تۇبا غۇيى مىلادىنىڭ
390 - يىللىرى ئورغۇن قوشۇن بىلەن شەرقىي ئۇيغۇرلار-
غا ھۇجۇم قىلىپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە

بېسىپ بارىدۇ. تۇباغۇي شۇقىتىمقى يۇرۇشتە، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئىككى يۈزمىڭدىن ئارتۇق چارۋا ـ ماللارنى غەنىمەت ئالغان.

مىلادىنىڭ 400 - يىللىرىغا كەلگەندە جۇجان خاقانى تولۇن I شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ ئالىدۇ. شۇندىن باشلاپ جۇجانلار كۆچىيىدۇ لېكىن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خوغۇرسۇر قەبىلىسىنىڭ خانى بەگ قولى ناھايىتى باتۇر خان بولۇپ، ئۇ جۇجانلارغىمۇ، توبالارغىمۇ بويسۇنماي، دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان. بىر نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشتا جۇجانلار ئۈستىدىن غەلىبىمۇ قىلغان. ئۇ مىلادىنىڭ 405 - يىلى جۇجانلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، توبالار خانلىقىنىڭ پاناھىغا كەلگەن. ئۇزاق ئۆتمەي توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەندە، توبالار خانى تۇباغۇي بەگ قولىغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە قىلغان.

يۇقىرىدىكى قوشاق مانا شۇ بەگ قولىنىڭ باتۇر، جەڭگىۋارلىقىغا ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار باتۇر، جەڭگىۋار ئوغۇللىرىنى ناھايىتى ئىززەتلەيتتى.

مىلادىنىڭ 429 - يىلى توبالار خانى تۇباتاۋ جۇجانلارنى تارمار قىلغان بولسا، 430 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىدىن بىرنەچچە يۈزمىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ، ھەيدەپ كەتكەن. بۇندىن تاشقىرى بىر مىليونغا يېقىن چارۋا ـ

مال غەنىمەت ئالغان
توبالار مىلادىنىڭ 471 - يىلى پايتەختىنى فىنچېڭدىن لوياڭغا يۆتكىگەن. ھۆكۈمران تەبىقە فامىلىسىنى توبادىن «يۈەن»گە ئۆزگەرتكەن. ئىلگىرى - ئاخىرى 149 يىل ھۆكۈم سۈرگەن توبا خانلىقىنى قۇرغان توبالار ئاخىرى بىرىپ خەنزۇلىشىپ كەتكەن.

تۇرا قوشىقى

چوغاينىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەرياسى ئويناپ، دولقۇنلاپ.
ئاسمانىنىڭ گۇمبىزى بارىگاسەن،
تۇرىدۇ پايانسىز دالىنى قاپلاپ.

شۇنچە كۆپ، غۇبارسىز، ساماۋى ئاسمان،
دالىلار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال،
ئەسكەندە شاماللار ئوتلار ئەگسە باش.

«تۇرا قوشىقى»دا يايلاقنىڭ ئاجايىپ مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن. چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا يايپېشىل ئېگىز ئۆسكەن ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان چەكسىز يايلاقلار يىراق - يىراقلارغا سوزۇلغان، قەدىمكى چاغلاردا تۇرالار (ئۇيغۇرلار — ئا) شۇ يايلاقلاردا چارۋىچىلىق قىلىشقان، قوشاقنىڭ تەسۋىرىدە تۆت تەرەپكە كۆز يەتمەيدىغان كەڭ يايلاق بىلەن ئاسمانىنىڭ چېتى تۇتىشىپ كەتكەن، كۆپكۆك ئاسمان گويا تەگىدىشى يوق،

ناھايىتى چوڭ، يۇپيۇمىلاق چىدىرغا ئوخشىتىلىپ، بۇ چىدىرنىڭ پۈتۈن يايلاقنى قاپلاپ تۇرغانلىقى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىدۇ. ئۇشتۇمتۇتلا شاماللار ئەسكەندە (چىققاندا) يايلاق داۋالغۇپ، ئوتلار دولقۇنى ئۇپۇقنىڭ چېتىگىچە يامراپ بارىدۇ. ئوتلار دولقۇنى بىر كۆتۈرۈلۈپ، بىر پەسەيگەندە، پادا - پادا بولۇپ ئوتلاۋاتقان ئاتلار، كالىلار، قويلار كۆرۈنۈپ قالىدۇ. «تۇرا قوشىقى»نى[*] كىشىلەر ئوقۇغاندا، كەڭ پايانسىز يايلاقتا يايلاۋاتقان سان - ساناقسىز ئاتلار ئۇيۇرىسى، كالىلار قويلار پادىسى كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا كۆرۈنگەندەك بولىدۇ مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ تېشىدىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بولغان چارۋىچىلىق ھاياتىنىڭ جانلىق مەنزىرىسىدۇر «تۇرا قوشىقى»دا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ يۇرتىغا چارۋىچىلىق ھاياتىغا بولغان يالقۇنلۇق مۇھەببىتىنى كۈيلىگەن.

«تۇرا» ئاتالغۇسى بەزىدە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان بولسا، بەزىدە ئوتتۇرا چاغدا (سۈي سۇلالىسى تارىخى، تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا)، شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى خىنگان تاغلىرى) دىن (6 - ئەسىردە) غەربتە قارا دېڭىز، دىنېپىر بويلىرىغىچە بولغان چەكسىز بىپايان زېمىندا ياشىغان پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

خوغۇرسۇر ئالتۇن (487 — 567) «تۇرا قوشىقى» ناملىق بۇ شېئىرنى 6 - ئەسىردە يازغان. بۇ قوشاقنى

«تۇرا قوشىقى» دېگەندىن دۆرە «ئۇيغۇر قوشىقى» دېگەن
ماھايىتى مۇۋاپىق. خوغۇرسۇر ئالتۇنىنىڭ «تۇرا» دېگە-
نى دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

شائىرنىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، فامىلىسى خوغۇر-
سۇر ئىدى. خوغۇرسۇر ئەسلىدە شائىر كېلىپ چىققان
ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ، شائىر ئۆزىنىڭ
قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈ-
رۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئاتا - بوۋىسى فامىلە
قىلىپ كەلگەن، ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خوغۇرسۇر ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋىرى بار
كىشىلەرگە مەلۇم بولغىنىدەك، خوغۇرسۇر قەبىلىسى
ئۇيغۇر خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 648 - يىلىدىن 1336 -
يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ ئورخۇن دەۋرىدىكى (مىلا-
دىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە) ئون ئۇيغۇرنىڭ
بىرى ئىدى.

شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن مىلادىنىڭ 487 - يىلى
تۇغۇلۇپ، 567 - يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

«شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. خوغۇرسۇر
ئالتۇن ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، خوغۇر-
سۇر ئالتۇن، ھۆكۈمران تەبىقىسى سىپاھىيلاردىن كېلىپ
چىققان، شىمالىي چى سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 550 - يىلىدىن
577 - يىلىغىچە)دا مەشھۇر دۆلەت ئەربابى رولىنى
ئوينىغان.

«شىمالىي خانلىقلار يىلنامىسى» نىڭ «ئېگىز ھارۋىلىقلار

ھەققىدە قىسسە»، «جۇجانلار ھەققىدە قىسسە»، «گاۋچاڭ ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى ۋە «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «جۇجانلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن ياشىغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 567 - يىلىغىچە) شەرقىي ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ناھايىتى كەسكىن، تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن.

ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ، 6 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 70 يىل ئىچىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار كىچىك كىچىك بەگلىكلەردىن بىرلەشكەن، كۆچلۈك خانلىقلارغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بۇنداق ئەھۋالنىڭ قىسقىچە بايانى تۆۋەندىكىچە:

4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا: «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالار (شەرقى ئۇيغۇرلار — ئا) ئىككى تارماقتىن ئىبارەت 18 قەبىلىگە بۆلۈنگەن ئىدى. بۇ ئىككى تارماقنىڭ بىرى ئالتە قەبىلە، يەنە بىرى 12 قەبىلىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر تارمىقى:

1. قۇتلار
2. ئۇيغۇرلار
3. خوغۇرسۇر
4. چىپىنى
5. قىرغىزلار
6. ئىل تېكىنلار

يەنە بىرى 12 قەبىلىدىن ئىبارەت. تارمىقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى مۇنداق: 1. چىپولى. 2. تۆرە،

3. ئىل جان، 4. تارلان، 5. قوشا، 6. تاربو، 7. ئايرون،
8. بايان، 9. ئەركىن، 10. بوركلى، 11. قىشوى، 12.
يوشۇپى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلى جۇجان خاقانلىقىنىڭ (مى-
لادىنىڭ 400 - يىلىدىن 551 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-
گەن) خاقانى تولۇن خان II (مىلادىنىڭ 485 - يىلىدىن
488 - يىلىغىچە خاقان بولغان) توبا خانلىقى (شىمالىي
ۋېي خانلىقى)غا كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى.
مانا شۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار،
جۇجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. بۇ ئىسيانغا يېتەك-
چىلىك قىلغان خان — بۆركلى (تۇماغلىق — ئا) قەبى-
لىسىنىڭ خانى ئاي ئوجرو بولۇپ، ئۇ ئۆكسىي چونچى
بىلەن بىرلىكتە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ 12 قەبىلىسىدىن
120 مىڭ ئائىلىنى (ئاز دېگەندە 600 مىڭ كىشىنى)
باشلاپ، غەربكە قاراپ مېڭىپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھال-
قىپ ئۆتۈپ، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى دالىغا كۆچۈپ كەلدى، بۇ ھەقتە تەپسىلىراق
توختىلىشتىن بۇرۇن موڭغۇلىيە (ئىچكى - تاشقى موڭغۇلى-
يە)دە قالغان شەرقىي ئۇيغۇرلار ھەققىدە بىر ئاز چۈشەنچە
بەرمەكچىمەن.

مىلادىنىڭ 498 - يىلى توبالار خانى شاۋۋېندى
(مىلادىنىڭ 471 - يىلىدىن 499 - يىلىغىچە خان بول-
غان) چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خان-
لىقى (مىلادىنىڭ 479 - يىلىدىن 502 - يىلىغىچە ھۆ-
كۈم سۈرگەن)غا چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا تەييار-

لاندى. شاۋۋىندى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ جەنۇبىي چىن خانلىقىغا قىلىدىغان ھۇجۇمىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر قارمىقى، ئونغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شۇقا ئاتلىق بەگنى ئۆزلىرىگە باش خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، شاۋۋىندىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. توبالار خانى شاۋۋىندى تۇتۇق بەگ يۇۋېنپۇ قوماندانلىقىدا ناھايىتى نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقاخان باشچىلىقىدىكى بىرلەشكەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى يۇۋېنپۇ قوماندانلىقىدىكى توبا قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان يۇۋېنپۇ قېچىپ قۇتۇلدى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن شاۋۋىندى تۇتۇق بەگ جاڭ فاڭ ۋاڭ ئاتلىق سانغۇن قوماندانلىقىدا يەنە نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى ئۇيغۇرلارغا قارشى ماڭدۇردى. ئۇيغۇرلار توبا قوشۇنلىرىنى يەنە مەغلۇپ قىلدى. توبالارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق كۈرىشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، توبا خانى، ئۇيغۇر خانى شۇقا ئالدىغا ھال سوراش ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، ناماقۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىشى كۈچلۈك دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ توبالارنى مەغلۇپ قىلىشى، جەنۇبىي چىن خانلىقىنى شاۋۋىندىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ، شۇڭا ئۆزىگە

خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ، تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال 498 – يىلىدىن 550 – يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە جۇجانلار مۇ، توبالار مۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرالمىدى. چۈنكى توبالار، جۇجانلار ئاجىزلىششقا باشلىغان ئىدى. مىلادىنىڭ 551 – يىلى ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىدە ئاساسىي كۈچ بولغان.

ئەمدى بىرئاز ئارقىغا يېنىپ 487- يىلى موڭغۇلىيىدىن ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى دالىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە توختىلىمەن.

ئاكا – ئۇكا ئاي ئوجىرو بىلەن چۈنچى يېتەكچىلىكىدە جۇجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى دالىغا كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايدىكى غەربىي تۇرالار (غەربىي ئۇيغۇرلار – ئا)غا قوشۇلۇپ، تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان جۇجان خاقانى تولۇن خان II ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغاي خانلار ناھايىتى زور غەزەپ سانىلىق جۇجان قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئاي ئوجىرو بىلەن چۈنچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئاي ئوجىرو بىلەن چۈنچى جەنۇبىي ئالتايدا بولغان قانلىق بىر جەڭدە، جۇجان خاقانى تولۇن خاننى تارمار كەلتۈردى. تولۇن خان قېچىپ كەتتى.

ئاي ئوجرو جۇجانلار ئۈستىدىن قازانغان شۇ شانلىق غەلىبىسىدىن كېيىن، ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا ئۆز پايتەختىنى بەرپا قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن — ئا)نى قۇردى. ئاي ئوجرو بولسا، «ئۇلۇغ تەڭرىقۇت»، چۈنچى بولسا «ئۇلۇغ بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۇيغۇر خانلىقى خېلى كۈچلۈك دۆلەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ خانلىقنىڭ ئاھالە سانىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھۆكۈم قىلىنغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى كۆپ دېگەندە ئىككى يۈزمىڭ، ئاز دېگەندە بىر يۈز ئەللىك مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ شەرقى قۇمۇلغىچە، شىمالى ئالتايغا، غەربى سايرام كۆلىنىڭ بويلىرىغا، شەرقىي جەنۇبى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىغا، غەربى جەنۇبى بۇگۇرگىچە سوزۇلغان ئىدى. چۈنكى ئاي ئوجرو جۇجان خاقانى تولۇن خاننى تارمار كەلتۈرۈپ، خانلىقنى قۇرغاندىن كېيىنلا، تۇرپان خانلىقى (تارىختا گاۋچاڭ خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ — ئا)، قاراشەھەر خانلىقى، لولان خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنى جۇجانلار قولىدىن تارتىۋالدى. لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ تۇيغۇنلار (تىبەت خانلىقى) قولىدىن تارتىۋېلىپ ئۆز خانلىقى تەركىبىگە قوشقان ئىدى.

ئاي ئوجرو يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن، جىددىي، ئۈنۈملۈك ھەربىي تەدبىرلەرنى كۆرگەندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ بىر قاتار ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى.

چۈنكى يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى، كۆچلۈك ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىرى جۇجان خاقانلىقى بولسا، يەنە بىرى ئاق هونلار ئىدى. قان ـ قېرىنداشلىق جەھەتتىن ئۇيغۇرلارغا تۇغقان بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار نەسلىدىن بولغانلار، 5 ـ ئەسىردە ئاق سىيۇارخان يېتەكچىلىكىدە، ئاق هون ئىمپېرىيەسىنى (مىلادىنىڭ 420 ـ يىلىدىن 565 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) قۇرغان ئىدى. بۇ ئىمپېرىيە زېمىنىغا ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن ماۋارەئۇننەھر) ئافغانىستان، پاكىستان تولۇقى بىلەن كىرگەن، ئاق هون ئىمپېرىيەسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ماراكەنت (سەمەرقەنت) بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە هازىرقى بەلخ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. مانا شۇ ئاق هون ئىمپېرىيەسى 480 ـ يىلدىن باشلاپ تازا كۈچىيىشكە باشلىدى. غەربتە ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنى قارام هالغا چۈشۈرگەن بولسا، شەرقتە ئارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خوتەن، يەركەن، ئاقسۇ، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى بېسىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان ئاي ئوجرو ئۆكسى چۈنچېنى خېلى ئۇزۇن قوشۇنغا باش قىلىپ، قاراشەھەرگە ئەۋەتىپ، كۇچار تەرەپتىن ئاق هونلارغا هۇجۇم قىلىپ كېلىشكە تاقابىل تۇرغان بولدى. ئۆزى بولسا ئۇزۇن سانلىق ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، خانلىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كېلىدىغان خەۋپ ـ جۇجانلار هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شى

ھالدا تۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى شىمالدا جۇجانلار، غەربىي جەنۇبتا ئاق ھونلار، جەنۇبتا تۇيغۇنلار بىلەن دۈشمەنلىك ھالەتتە تۇراتتى. ئاي ئۇجرو يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تولۇقلاپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى خېلىلا كۈچەيتكەن مەزگىلىنىڭ ئۆزىدىلا، توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختى — لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىدى. توبالار خانى شاۋۋىندى ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، دەرھال جاۋاب ئەلچىلىكى يوللاپ، ئاي ئۇجرو بىلەن چۈنچىگە كىمخاب تون، يۈز توپ شايى سوۋغا قىلدى. 487 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن توبالار ئارىسىدا ئورنىتىلغان دوستانە مۇناسىۋەت ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەتنىڭ جۇجان خانلىقىغا قارشى تۈزۈلگەن ھەربىي ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىدى. 488 - يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقىنىڭ خانى شياۋزى ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەت ئورناتتى.

جۇجانلار، ئاي ئۇجرو خانلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 500 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلالمىدى. چۈنكى ئۇيغۇر خانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىك ھالغا كەلگەن بولسا، دىپلوماتىيە جەھەتتە خېلى ئوڭۇشلۇق (توبالار خانلىقى جەنۇبىي چى خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان ئىدى) شەرتكە ئىگە بولغان ئىدى. ئەمما، 498 - يىللىرى ئاق ھونلار كۈچار تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ، قارا شەھەردە مۇداپىئەدە تۇرغان چۈنچى بىلەن ئۇرۇش-

تى. ئۇرۇشتا چۇنچى مەغلۇپ بولۇپ، ئاق هونلار تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئاق هونلار چۇنچىنىڭ باتۇر، ئىل بەگ ئاتلىق ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ كەتتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 500 - يىللىرى ئوردا بەگلىرى ئاي ئوجرونى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خان جەمەتىدىن بولغان بارىياننى خان قىلدى. چۈنكى ئاي ئوجرو خان بولغاندىن كېيىن ئەس - هوشىنى يوقىتىپ، رەھىمسىز زالىمغا ئايلىنىپ، ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 505 - يىلى ئاق هونلار ئۇيغۇر خانلىقىغا جەنۇب تەرەپتىن هۇجۇم قىلدى. هۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئاق هون قوشۇنلىرى ئارىسىدا، چۇنچىنىڭ ئوغلى باتۇرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان ئۇيغۇرلار بارىياننى ئۆلتۈرۈپ، باتۇرنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئاق هون ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا دۈشمەنلىك تۈگەپ دوستلارچە ئورنىتىلغان بولۇشى مۇمكىن.

باتۇرخان خان بولغان مەزگىلدىن تارتىپ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق تارتىشما جەڭلەر باشلىنىپ كەتتى. باتۇرخان ئۇيغۇر خانلىقىغا خان بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 505 - يىلىدىن 516 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن توبالار خانلىقى ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. باتۇرخان مىلادىنىڭ 505 - يىلى توبالار خانلىقىغا ئەلچى يوللاپ توبالار

خانى شۇەن ۋۇدىغا بىر قىش ئالتۇن، بىر قىش كۇمۇش، ئىككى دانە ئالتۇن هاسا، يەتتە ئات، ئون تۆگە قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. توبالار خانى جاۋاب ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇرخانغا 60 توپ شايى - ئەتلەس سوۋغا ئەۋەتتى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك باتۇرجان خان بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇجان خانلىقى ئارىسىدىكى قانلىق جەڭلەر توختىماي داۋام قىلىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 508 - يىلى جۇجان خاقانى ئۇتوخان (مىلادىنىڭ 506 - يىلىدىن 508 - يىلىغىچە خان بولغان) نۇرغۇن سانلىق جۇجان قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى ئاتلاندى. ئەھۋالنى ئېنىق بايقاپ تۇرغان ئۇيغۇر خانى باتۇرخان بارس كۆل (هازىرقى بارسكۆل) نىڭ بويىدا جۇجان خاقانى ئۇتو بىلەن ئۇچراشتى. شۇ جايدا بولغان جەڭدە باتۇرخان مەغلۇپ بولۇپ ئارقىغا يېنىپ (غەربكە قاراپ) 300 يولچە يىراقلىققا چېكىنىپ كەتتى. خاقان ئۇتو قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا جايلىشىۋالدى. دەل شۇ چاغدا ئۇيغۇرلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاقى بولغان توبالار خانى شۇەن ۋۇدى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرنەچچە مىڭ قوشۇن مىڭۋى ئاتلىق سانغۇنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇ ئەھۋالدىن ئەنسىرىگەن جۇجان خاقانى ئۇتو خان ئالدىراپ - تېنەپ قېچىشقا ئۇرۇندى، بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن باتۇر خان بورانتەك تېزلىكتە بېسىپ كېلىپ، ئۇتو خان بىلەن

يەنە بارىس كۆلىنىڭ بويىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە ئۇيغۇرلار غەلىبە قازاندى، باتۇر خان ئوتو خاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، بېشىنى كېسىپ، چېچىنى مىڭۇدىغا تەقدىم قىلدى. باتۇر خان مىلادىنىڭ 508 - يىلى بارىس كۆلىنىڭ بويىدا جوجانلاردىن ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنىڭ تەنتەنىلىك كۈنلىرىدە، توبالار خانى شۇەن ۋۇدىغا ئەلچى يوللاپ، توبالار خانىغا ئالتۇن كۈمۈش، سۆسەر، بەش ئات قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرىنى ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان توبالارخانى دەرھال جاۋاب ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇر خانغا بىر يۇرۇش چالغۇ (مۇزىكا ئەسۋابلىرى) ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان 80 نەپەر ئۇستا، قىزىل شايىدىن ئون توپ، گۈللۈك شايى - ئەتلەستىن 210 توپ سوۋغا ئەۋەتىپ، باتۇرخاننىڭ جوجانلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى. باتۇرخان شۇ غەلىبىدىن سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 516 - يىلى جوجان خاقانى چونۇخان (مىلادىنىڭ 508 - يىلىدىن 521 - يىلىغىچە خاقان بولغان) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولدى. چونۇخان باتۇر خاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ سۆرىتىپ، چېپىدىن يېرىپ تاشلىدى. دادىسى ئوتۇ خاننىڭ ئۆچىنى باتۇرخاندىن ئالغان چونۇخان، باتۇرخاننىڭ باش سۆڭىكىنى سىرلاپ (زەر پۇركۈتۈپ)، مەي ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالغان.

516 - يىلى جوجانلار تەرەپتىن ئېغىر مەغلۇبىـ

بەتكە يولۇققان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلاشقان بولسىمۇ، جۇنچېنىڭ ئوغلى ئىل بەگ (باتۇر خاننىڭ ئۇكىسى) ئۇيغۇر خانلىقىغا خان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 520 - يىلىدىن 530 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭدى. ئىل بەگ 520 - يىلى جۇجانلار ئۇستىگە باستۇرۇپ بېرىپ، جۇجان خاقانى بىراھمانىنى (مىلادىنىڭ 521 - يىلىدىن 522 - يىلىغىچە خاقان بولغان) تارمار كەلتۈردى. بىراھمان ھازىرقى كەڭسۇدىكى ئۇۋەيغا قېچىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 523 - يىلى توبالارخانى شاۋمىڭدى ئىل بەگكە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، خاسىيەتلىك رەڭدىكى سىرلار بىلەن سىرلانغان ئېسىل يەلپۈگۈچلەر، كونىلۈكلەر، داقا - دۇمباقلار، چېدىر قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى.

ئىل بەگ مىلادىنىڭ 530 - يىلى جۇجان خاقانى ئايناغاي (مىلادىنىڭ 521 - يىلىدىن 551 - يىلىغىچە خاقان بولغان) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كالگەنسىدە، ئۇكىسى يوقۇ (جۇنچېنىڭ كەنجى ئوغلى) تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلدى. يوقۇ (مىلادىنىڭ 530 - يىلىدىن 537 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 537 - يىلى ئايناغاي تەرەپتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانىدا، ئىل بەگنىڭ ئوغلى بەگچى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بەگچى (مىلادىنىڭ 537 - يىلىدىن 541 - يىلىغىچە خان بولغان) مۇ جۇجانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. بەگچىدىن كېيىن ئۇيغۇر خانلىقىغا يوقۇنىڭ ئوغلى

چوبىننىڭ ئەمەلىيەتتە خان بولغانلىقى نامەلۇم، چۈنكى، بەگچى 537 - يىلى جۇجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، چوبىن شەرقىي ۋېي (مىلادىنىڭ 534 - يىلىدىن 550 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن. ئۇ، شۇ يەردە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 546 - يىلى (بۇ چاغدا كىمىنىڭ خان بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس) جۇجانلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا ئالتايدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كۆك تۈركلەر (ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىنداشلىرى)نىڭ خانلىرى ئاكا - ئۇكا تۇمەن خان بىلەن ئىستېمى خانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

60 يىل ئۆمۈر سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى تارىختا خېلى مۇھىم رول ئوينىغان. بۇنى ئىككى تەرەپتىن ئىسپاتلاش مۇمكىن. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان ۋاقىتتىن تارتىپ، خۇاڭخې ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان توبالار خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى) بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن توبالار جۇجانلارغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاقچى سۈپىتىدە ئىش كۆرۈشتى. ئۇيغۇر خانلىقى باشتىن تارتىپ ئاخىرغىچە جۇجانلار بىلەن 60 يىل دېگۈدەك توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇرغان. مىلادىنىڭ 400 - يىلى تىررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي چاۋشيەنگىچە، غەربىي قازاقىستانغىچە، غەربىي جەنۇبىي قارا شەھەرگىچە سوزۇلغان كۈچلۈك جۇجان خاقانلىقى باتۇر، ئەرك سۆيەر ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرالمىدى. ئۇيغۇرلار جۇجانلارنى

تۇرغۇن جايلاردىن ھەيدەپ چىقىرىپ، (ئالتاي بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسى. تۇرپان، قارا شەھەر، لولان، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىن) جۇجان خاقانلىقىغا تەۋەلىك زەربىلەرنى بەردى. مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزگىلدە جۇجانلارنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان قانلىق ئۇرۇشلارغا جەلپ قىلىنغانلىقتىن، جۇجانلار سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زادى ئىمكانىيەت تاپالمىدى. شۇڭا خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادى گۈللەپ ياشناش شەرتىگە ئىگە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇجانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى، جۇجانلار تەرەپتىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتاي تۈركلىرىنىڭ قەددىنى قەدەم قۇدرەتلىنىپ ئاخىرىدا جۇجانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىگە ئاساس يارىتىپ بەردى.

ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ پولات تاۋلاپ، خىلمۇ خىل ھەربىي قوراللارنى (نەيزە، قىلىچ، ساۋۇت، دۇبۇلغا، قالقان، ئوقيا) ياساشقا ماھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇنىدىن باشقا ئالتۇندىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك سايمانلار (ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۇۋرۇك، ئالتۇن جام، ئالتۇن قاچا، ئالتۇن ئۇزەڭگە، ئالتۇن يۈگەن، ئالتۇن يىگنە، ئالتۇن جۇۋالدۇرۇز، ئالتۇن دەردىش، ئالتۇن ئەينەك، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن چۆگۈن قاتارلىق)

ۋە ئالتۇندىن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوتۇغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چېكە گۈل قاتارلىق)نىمۇ ياساشقا ئۇستا ئىدى. جۇجانلار مىلادىنىڭ 427 - يىللىرى ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن باشلاپ، ئۇلارنى جۇجان قوشۇنلىرىنى ھەربىي قوراللار بىلەن تەمىنلەشكە ۋە جۇجان بەگلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىنى بېزەشكە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان. ھەتتا جۇجان خاقانلىرى تۈركلەرنى «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ھاقارەتلىگەن.

ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇقتا چىدىمىغان تۈركلەر ئۆزىگە قېرىنداش بولغان ئۇيغۇرلارنى، ئالتايدىكى سۇر تاردۇشلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق كۈچىيىپ، جۇجانلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلۇغ تۈرك ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

تۈركلەر بۇنداق ئۇلۇغ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك، مىلادىنىڭ 546 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئالدى. ئارقىدىنلا سۇر تاردۇشلارنىمۇ بويسۇندۇرۇپ كۈچەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈرك خانى تۇمەن خان جۇجان خاقانى ئانىناغايغا ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇجان مەلىكىلىرىدىن بىرىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈرك ئەلچىلىرىدىن بۇنداق تەلەپنىڭ قويۇلۇشىنى چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئانىناغاي ناھايىتى غەزەپلىنىپ، «ھە، تۆمۈرچى قۇللى-

رىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشىغا نېمە ھەددى باركەن!»
دەپ تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

تۈرك خانى تۇمەن خان، ئاينىغاينىڭ تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 551 - يىلى تۈرك قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئاينىغاينىڭ ئۈستىگە ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاينىغاي نۇرغۇن سانلىق جۇجان قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ جەنۇبى قىسمىدا تۇمەنخان بىلەن بولىدىغان دەھشەتلىك ئۇرۇشقا يېتىپ كەلدى. تۇمەنخان، ئىستېمى خان يېتەكچىلىكىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى خۇددى ئالەمنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغان ناھايىتى دەھشەتلىك قارا بوراندەك بېسىپ كېلىپ، ئاينىغاي قوشۇنلىرىنى تىرە - پىرەن قىلىپ تاشلىدى. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئاينىغاي ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرىۋالدى. بىر قىسىم جۇجان بەگزادىلىرى بىرنەچچە مىڭ كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، غەربى ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە قېچىپ كەتتى. تۇمەن خان جۇجانلار ئۈستىدىن قازانغان ئۇلۇغ تارىخىي غەلىبىدىن كېيىن، شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە ئاساس قۇردى. مانا شۇ ئۇلۇغ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىدا، مۇستەھكەملىنىپ، گۈللەپ ياشنىشىدا ئۇيغۇرلار ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

داستانلار

قەدىمكى چاغدىكى ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئاناقلىق قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلغان، قۇرۇلمىسى غايەت چوڭ، فانتازىيە ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان ئۆلمەس ئەسەرلەر داستان دېيىلىدۇ.

بىر تارىخىي دەۋردىكى جەمئىيەتنىڭ ھالىتى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ھاياتىنى بىر قەدەر مۇكەممەل بايان قىلىدىغان ئوبرازلىق رومانلارمۇ داستان ياكى داستان خاراكتېرلىك ئەسەر دېيىلىدۇ.

داستانلار، قەدىمكى چاغلاردىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر بېشىدىن كەچۈرگەن چوڭ تارىخىي ۋەقەلەر يۈز بەرگەندىن كېيىن پەيدا بولىدۇ. بىز قەدىمكى چاغدىكى دۇنيا ئەدەبىياتى ھەققىدە سۆز ئاچقىنىمىزدا، يۇنانلىقلارنىڭ «ئىلىئادا» ، «ئودىسسا»، گېرمانلارنىڭ «نىبىلوڭگ ھەققىدە ناخشا»، فرانسۇزلارنىڭ «رولان ھەققىدە ناخشا»، ھىندىلارنىڭ «رامىيانا»، «ماخاپىراتا»، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە» داستانلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن تەڭ، يەنە

قىرغىزلارنىڭ «ماناس»، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇزنامە»
قاتارلىق داستانلىرىنىمۇ تىلغا ئالىمىز.

داستانلار قەدىمكى چاغدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتـ
لەرنى، قەبىلە - ئۇرۇقلار چوقۇنىدىغان قەھرىمانلارنىڭ كاـ
رامەتلىك ئىشلىرىنى ئاساس قىلىپ يارىتىلىدۇ.

مىلادىيىدىن توققۇز ئەسىر بۇرۇن ياشىغان كىچىك ئاـ
سىيالىق يۇنان شائىرى گومىر (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ
قارىغۇ ئىكەن) تەرىپىدىن يارىتىلغان «ئىلىئادا» داستانى
15 مىڭ قۇر بولغان بولسا، «ئودىسسا» داستانى 12 مىڭ
قۇردىن سەل كۆپرەك بولغان.

مىلادىيىدىن 12 ئەسىر بۇرۇن يۇنانلىقلار بىلەن
كىچىك ئاسىيادىكى تىروياللىقلار ئارىسىدا ئون يىلغا سوزۇلـ
غان ئۇرۇش يۈز بەرگەن. گومىر مىلادىيىدىن توققۇز ئەسىر
بۇرۇن راۋىيانلار سۆزلەپ بەرگەن شۇ ئۇرۇش توغرىسىـ
دىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى، قەھرىمانلارنىڭ ئاجايىپ
مۆجىزىلىك ئىشلىرىنى ئاساس قىلىپ، ماتېرىياللارنى توپـ
لاپ، رەتلەپ، دۇنياغا مەشھۇر بولغان «ئىلىئادا»،
«ئودىسسا» داستانلىرىنى ياراتقان.

تىرويا شەھىرى كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي شىمال
دېڭىز قىرغىقىدىكى خىللىس پونت بوغۇزىنىڭ جەنۇبىغا
جايلاشقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە: ئىلوس ئاتلىق شاھزادە
تەڭرىدىن كەلگەن ۋەھىي بويىچە شۇ جايغا مۇستەھكەم
قورغان سالدۇرغان ئىكەن. گومىرنىڭ داستانىدا ئۇ «مۇقەدـ
دەس ئىلون» دەپ ئاتالغان. «ئىلىئادا» دېگەن نامىمۇ ئەنە
شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ «ئىلون ناخشىلىـ

رى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.①

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا② قەدىمكى يۇنانلىق-لارنىڭ تىروياللىقلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى رى-ۋايەت مۇنداق:

يۇنانىستاندىكى فىسسالىيە پادىشاھى فىلىيە... فېتى-دوي بىلەن توي قىلىدىغان چاغدا، يۇنانىستانىنىڭ قەدىم-كى چاغدىكى ئولومپىيە تېغىدا تۇرىدىغان خۇدالارنى تەكلىپ قىلىپتۇ. پەقەت جەڭ خۇداسى ئېرىدا ئۇنتۇلۇپ قاپتۇ. جەڭ خۇداسى ئېرىدا تويغا ئۆزى كېلىپ، «دۇن-يادا ھەممىدىن چىرايلىق — گۈزەلگە» دېگەن خەت يېزىلغان ئاداۋەت ئالمىسىنى ئولتۇرغانلار ئارىسىغا تاشلاپتۇ. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە زېۋسنىڭ خوتۇنى گېرا، ئەقىل - پاراسەت خۇداسى ئافىنا، گۈزەللىك خۇداسى ئافرودىتالار ئالمىنى تالىشىپ قاپتۇ. بۇلار جېدەللىشىپ، ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن زېۋسنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. يۇنانىستاندىكى خۇدالارنىڭ سەردارى بولغان زېۋس بۇ ئىشقا ھۆكۈم قىلالماي، ئۇلارنى تىرويا پا-دىشاھى پىرئامنىڭ ئوغلى پارىسنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپتۇ. گېرا، ئەگەر پارىس ئالمىنى ئۆزىگە بۇيرۇپ بېرىدىغان بولسا، پارىسنى پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمران قىلىدىغانلىقىنى ئېي-تىپتۇ. ئافىنا، پارىسنى ئۇلۇغ قەھرىمان ۋە دانىشمەن قىلىشقا ۋەدە بېرىپتۇ. ئافرودىتا بولسا ئەڭ گۈزەل ئايا-

---

① گې باۋچۈەن تۈزگەن «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان-رىم ئەسىيانلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر» ئۈرۈمچى، 192- بەت.

② «قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 93 - بەت.

لىنى پارىسقا ئاتا قىلىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغاچقا، پارىس ئالمىنى ئافرودىتاغا بېرىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ گېرا بىلەن ئافىنا، پارىس ھەم تىرويالىقلارغا قاتتىق ئاداۋەت ساقلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئافرودىتا ئۆز ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، يۇنانىستاندىكى سپارتا دۆلىتىنىڭ پادىشاھى مېنىلاياننىڭ ناھايىتى چىرايلىق ئايالى يېلېنانى پارىسقا ئۇغرىلاپ بېرىپتۇ.

يۇنانلىقلار بىلەن تىرويالىقلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش «ئاداۋەت ئالمىسى» ۋەقەسى بىلەن باشلانغان بولسىمۇ، «يۇنانلىقلارنىڭ شۇ چاغدا تىرويالىقلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقىمۇ دەل ئېنگېلس ئېيتقاندەك قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزدا قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش يولىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇش ئىدى.»①

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۇنانلىقلارنىڭ قەھرىمانى ئودىسسا ياغاچتىن چوڭ بىر ئات ياساپ، تىرويا شەھىرى دەرۋازىسىنىڭ تاشقىرىسىدا قويغان. يۇنانلىقلار كۆرۈنۈشتە چېكىنگەن بولۇپ، كېمىگە ئولتۇرۇپ ئەتراپتىكى دېڭىز قولتۇقىغا مۆكۈنۇۋالغان. ئودىسسا بىر توپ قەھرىمانلار بىلەن ياغاچ ئاتنىڭ قورسىقىغا كىرىۋالغان. تىرويالىقلار يۇنانلىقلار ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى دەپ ئويلاپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپتۇ. تىرويالىقلار شەھەر سىرتىدا تۇرغان ياغاچ ئاتنى كۆرۈپ، بۇنىڭ يۇنانلىقلارنىڭ قىل-

① كېباۋچۇەن تۈزگەن «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان ـ رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر» (ئۇيغۇرچە)دىن ئېلىندى.

غان ھېيلىسى ئىككەنلىكىنى بىلمەي، ياغاچ ئاتنى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپتۇ. تۈن يېرىمىدا، تىرويالىقلار تاتلىق ئۇيقۇدا ياتقاندا ياغاچ ئاتنىڭ قورسىقىغا كىرىۋالغان يۇنان قەھرىمانلىرى ياغاچ ئاتنىڭ قورسىقىدىن چىقىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرگەندە، دېڭىز قولتۇقىدا مۆكۈپ تۇرغان يۇنانلىقلار قايتىدىن قىرغاققا چىقىپ، تىرويا شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، شەھەرنى بۇلاڭ ــ تالاڭ قىلىپ، نۇرغۇن ئولجىلارنى ئېلىپ، ئۇرۇش توگىگەندە يۇنانىستانغا قايتىپتۇ.①

«ئىلىئادا» داستانىدا يۇنانلىقلار كىچىك ئاسىيادىكى تىرويا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئون يىل ئۇرۇشقان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمىغانلىقى، ئاخىرىدا يۇنانلىقلار «ياغاچ ئات ھېيلىسىنى» ئىشلىتىپ، ئاندىن تىرويا شەھىرىنى ئالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تا ھازىرغىچە دۇنيادا شەھەرنى ياكى قورغاننى ئىچىدىن ئېلىشنى «تىرويا ياغاچ ئات ھېيلىسى» دەپ ئاتايدىغان ئادەت رەسمىيلىشىپ كەتكەن.

«ئودىسسا» داستانىدا ئودىسسانىڭ ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالى، ئودىسسانىڭ تىرويا ئۇرۇشى توگەپ، يۇنانىستانغا قايتىشىدا بېشىدىن كەچۈرگەن سەرسانلىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئۇيىگە سالامەت قايتىپ بارغانلىقى تەپسىلىي ھېكايە قىلىنىدۇ.

---

① «قەدىمكى دۇنيا تارىخى» (رۇسچە) 69- بەت.

«شاھنامە» داستانى ھەققىدە

9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم بىر دەۋر بولدى.

شۇ دەۋردە سامانىيلار پادىشاھلىقى (870 — 1000)، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى (850 — 1212) ئۇلۇغ غەزنەۋىيلار سۇلتانلىقى (963 — 1187)، ئۇلۇغ سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1037 — 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. بولۇپمۇ ئىلىم - پەننىڭ گۈللىنىپ، مەرىپەتنىڭ كەڭ قانات يېيىشىدا، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ بېيىشىدا ئاجايىپ شانلىق تۆھپىلەرنى ياراتتى.

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شۇ دەۋردە ماتېماتىكىنىڭ ساھىبى — ئالگېبرا ئىختىراچىسى، ئۇلۇغ ئاسترونوم گېئوگراپ مۇھەممەد ئىبنى مۇسا ئەل خارەزمى (مىلادىنىڭ 780 - يىلى تۇغۇلۇپ، 847 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن). مەشھۇر دانىشمەن پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىنىڭ 873-يىلى تۇغۇلۇپ، 950 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، پەيلوسوپ، مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قامۇس ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (980—1037)، ئۇنىڭ زاماندىشى، مەشھۇر پەيلاسوپ، تەڭدىشى تېپىلمايدىغان ئۇلۇغ ئاسترونوم ئەبۇ-

رەيھان بىرونى (973 — 1048)، «شاھنامە» داستانىنىڭ ئاپتورى، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى (934 — 1020)، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى، ئۇنىڭ زامانىدىشى، ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى، پەيلاسوپى يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاتارلىق دانىشمەن ئالىملار ياشىغان ئىدى.

9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋر، ئوتتۇرا ئاسىيادا «گۈللىنىش دەۋرى» ھېسابلىنىدۇ. شۇ دەۋردە ئەبۇ رەيھان بىرونى بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن يەرنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان بولسا، ياۋروپالىقلار ئۇنىڭدىن 500 يىل كېيىن (ماگىلان ساياھىتىدىن كېيىن) يەرنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇنىڭدىن باشقا ئەبۇرەيھان بىرونى ياۋروپا ئالىملىرىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن ئالەمنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى، ئۇلۇغ ئاسترونوم كوپېرنىك (1473—1543) دىن 500 يىل بۇرۇن يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كوپېرنىك ئەبۇرەيھان بىرونىدىن 500 يىل كېيىنلا ئۆزىنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى» ناملىق ئەسىرىدە، ئالەمنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ پەخرى ھېسابلانغان ئەبۇرەيھان بىرونى، ئەبۇنەسىر فارابى، مەھمۇت قەشقەرى، يۇسۇپخاس ھاجىپ، ئەل خارەزمى، ئەبۇئەلى سىنا، ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى قاتارلىق ئۇلۇغ ئالىملار، شائىرلار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان. مانا

شۇ ئالىملارنىڭ دانىشمەنلىكتە كۆرسەتكەن پائا-
پائالىيەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا «گۈللىنىش دەۋرى» نىڭ
ياۋروپادىن 500 يىل بۇرۇن بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.
«شاھنامە» داستانى ئەنە شۇ گۈللىنىش دەۋرىدە مەيدانغا
كەلگەن.

بۇخارانى پايتەخت قىلغان باي، مەدەنىي سامانىلار
پادىشاھلىقى (870 — 1000) نىڭ پادىشاھى مەنسۇر-
نىڭ غەزنىگە (ئافغانىستاندا) قويغان ۋالىيسى بارناتېكىن-
نىڭ ئوغلى ئالپ تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلارنىڭ
كىنىك ئۇرۇقىدىن) نىشاپور (ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى
شەھەر)گە ۋالىي بولغان چاغدا ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل
بولۇۋالغان. ئالپ تېكىن 963 - يىلى ئالەمدىن ئۆت-
كەندە، ئۇنىڭ ئوغلى ئىجىك تېكىن خان بولغان. ئۇ
966 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بىلايى
خان بولغان. بىلايى 976 - يىلى ئالپ تېكىننىڭ
كۈيئوغلى سەبۇق تېكىن تەرىپىدىن قوغلاندى قىلىنغان.
سەبۇق تېكىن خان بولغان چاغدا (976 — 997)
ئۇ كابۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئۆز دۆلىتىگە
قوشۇۋالغان.

مىلادىنىڭ 994 - يىلى سامانىلار پادىشاھى نوھII،
سەبۇق تېكىندىن ئەبۇئەلى سىمجۇرىنى (ئۇ ئىسيانچى ھەم
غەيرىي دىندا ئىدى) خوراساندىن قوغلاپ چىقىرىشنى
ئىلتىماس قىلغان. بۇ ۋەزىپىنى سەبۇق تېكىننىڭ ئوغلى
مەھمۇت غەزنەۋى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇنلىغان. سە-
بۇق تېكىن مەھمۇتنى خوراسانغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن.

كۆزى بولسا 997 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەھمۇت، غەزنەۋىلەر دۆلىتىگە سۇلتان بولغانچاغدا (997 — 1030) غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ، شەرقى ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىغىچە، غەربى ئىراننىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزىمگىچە سوزۇلغان.

مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1001 - يىلىدىن، 1008 - يىلىغىچە ھىندىستانغا يۇرۇش قىلىپ، نۇرغۇن جايلارنى بويسۇندۇردى. شۇ مەزگىلدە قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئىككى قېتىم (1006 - يىلى بىر قېتىم، 1008 - يىلى بىر قېتىم) ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھەر ئىككىلا قېتىمقى ئۇرۇشتا قاراخانىلارنىڭ ئافغانىستاننى بېسىۋېلىش غەرىزى ئەمەلگە ئاشمىغان. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا سۈلھى تۈزۈلۈپ، ئامۇ دەريا چېگرا قىلىپ بەلگىلەنگەن. مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلار بىلەن ياخشى خوپ بولۇۋالغاندىن كېيىن، 1009 - يىلى گورىستان خانلىقىنى (غەزنە بىلەن ھىرات ئارىسىدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان) 1013 - يىلى كابۇل خانلىقىنى، 1017 - يىلى خارەزىم شاھلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا 1018 - يىلى، بىر قېتىم، 1024 - يىلىدىن 1026 - يىلىغىچە سوزۇلغان ئارىلىقتا يەنە بىر قېتىملىق يۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ناھايىتى نۇرغۇن بايلىقلارنى بۇلاپ كەلگەن. مەھمۇتنىڭ شۇ قېتىمقى يۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇنىڭغا باغدات خەلىپىسى يېڭىدىن ئۇنۋانلار بېرىپ، «خۇراسان، ھىن-

ھىندىستان، سىستان ۋە خارەزىملەرنىڭ ھۆكۈمرانى» دەپ ئاتىغان.
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆز ئۆمرىدە ھىندىستانغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلىپ، تارىختا «بۇتلارنى ۋەيران قىلغۇچى» دېگەن نامغا ئىگە بولغان. چۈنكى ئۇ ھىندىستانغا ھەر قېتىم يۈرۈش قىلغاندا نۇرغۇنلىغان بايلىقلارنى بۇلاپ - تالىغاندىن تاشقىرى، ھىندىستاننىڭ مەشھۇر بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى بۇتلارنى پاچاقلاپ تاشلىغان.
ئۇنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدىكى ئاساسىي مۇددىئاسى بايلىق توپلاشقا قارىتىلغان. ئورنى ئېگىزلىككە جايلاشقان ئافغانىستان كەمبەغەل رايون ئىدى. بۇ رايون ئۆز بايلىقىغا يۆلىنىپ كۆپ سانلىق قوشۇننى (50 مىڭ پىيادە، 50 مىڭ ئاتلىق، بىرنەچچە يۈز جەڭ پىللىرىدىن تەركىب تاپقان قوشۇن بار ئىدى) باقالمايتتى، شۇڭا سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە بايلىق توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان.
ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھەربىر جايلارغا قويغان ۋالىيلىرىنىڭ ئاچكۆزلۈك قىلىپ، خەلقنىڭ قان - يىلىكىنى شوراپ، بايلىق توپلاشقا كىرىشىپ كېتىشى دۆلەتنى ناھايىتى خاراب ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان، بۇنى ئاز دېگەندەك مەھمۇت سۇلتان بولغان مەزگىلدە (997—1030) سۇنئىي سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىشى، نۇرغۇن رايونلاردىكى تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ قاقاسلىققا ئايلىنىپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان. چۇنا، ۋابا كېسەللىرى تارقىلىپ مىليونلىغان ئادەملەر ئۆلگەن. شەھەر - يېزى-

لارنىڭ ۋەيران بولۇشى، نامراتچىلىق ئەھۋالىنىڭ ئېغىر-
يىپ يامان ھالغا كېلىشى، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە سو-
دىدىن كىرىدىغان دارامىتىنى ناھايىتى ئازايتىۋەتكەن.

مەھمۇت غەزنەۋى دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش،
ئۈچۈنمۇ 11 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 25 يىل ئىچىدە
ھىندىستانغا 17 قېتىم قىلغان يۇرۇشلىرىدە بايلىق توپ-
لاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان.

مەھمۇت غەزنەۋى ھەققىدە، «روما ئىمپېرىيىسىنىڭ
ھالاك بولۇش تارىخى» نىڭ ئاپتورى گىببون مۇنداق
دەپ يازغان: «سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ
ئەڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئەيسا تۇغۇلۇپ 1000
يىلدىن كېيىن ئىرانىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈم-
ران بولغان. بۇ مۇسۇلمان قەھرىمانى ئەزەلدىن تارتىپ،
قاتتىق سوغۇق پەسىللىرىدىن، ئاسمان بىلەن بوي تالى-
شىپ تۇرغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان
چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلاردىن،
دۈشمەنىنىڭ ھەددى - ھېسابسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچ-
لۇق پىللىرىدىن قىلچە قورقۇپ باققان ئەمەس...» ①

يۇقىرىدىكى باھا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ
ناھايىتى غەيرەتلىك، يۈرەكلىك، باتۇر، چىدامچانلىقىغا،
ئۇنىڭ دۈشمەن ئۈستىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە
قارىتىلغان.

مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى دەھشەتلىك ئىستىلاچى،

---

① بەيھىش سىكىس (ئەنگلىيە تارىخچىسى) «ئافغانىستان تارىخى»
ھەنزۇچە I جىلد II - قىسىم، 307 - بەت.

(بويسۇندۇرغۇچى) شۆھرەتلىك، بەختلىك، غالىب ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە ئىلىم - پەننى گۈللەندۈرۈشكە ناھايىتى قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىشلىرى ئۇرۇش قىلىش ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى تالانتىغا ئوخشاشلا مەشھۇر بولغان. ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ پايتەختى غەزنىدە چوڭ بىر ئالىي مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئىقتىسادىي خىراجەت ئاجراتقان. غەزنىدىكى مەسچىتلەر، ئوردىلار، جامائەت بىنالىرى، شۇ دەۋردىكى مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. بۇندىن باشقىمۇ غەزنىدە نۇرغۇنلىغان سودا سارايلىرى، سۈپسۈزۈك، كۈمۈشتەك سۇلار شىلدىرلاپ، شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق - ئۆستەڭلەر، فونتان - كۆللىرىمۇ بار ئىدى.

ئەڭ مۇھىمى، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى غەزنىدىكى ئوردىسىغا شۇ زاماندىكى ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپلار، شائىرلار، ئاسترونوملار، يازغۇچىلارنى يىغقان ئىدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى سۇلتان مەھمۇت ئوردىسىدىكى شائىرلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ۋە «شاھنامە» داستانىنىڭ يېزىلىشى

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 989 - يىلى (بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتىسى سەبۇق تېكىن سۇلتان ئىدى.) ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىغا «شاھنامە» داستانىنى يېزىپ چىقىشنى تاپشۇرغان. ئۇ فىردەۋسىغا بەرگەن ۋەدىسىدە

Altunoq

«شاھنامە» داستانىنىڭ ھەر ئىككى قۇرىغا بىر دىنار ئالتۇن بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. 55 ياشقا كىرىپ قالغان ئۇلۇغ شائىر فىردەۋسى 25 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ (989 – يىلدىن 1014 – يىلغىچە) «شاھنامە»داستانىنى يېزىپ تاماملىغان. بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە فىردەۋسى ئىچىمىتى 25 مىڭ فوند ستېرلىڭگ ئالتۇن قىممەتكە تەڭ تۇرىدىغان ئالتۇن دىنار ئورنىغا كۆمۈش دەرھەم ئالغان. بۇ ئىشتىن قاتتىق ئۈمىدسىزلىككە چۈشكەن فىردەۋسى (بۇ چاغدا ئۇ 80 ياشقا كىرىپ قالغان ئىدى) ئالغان كۆمۈش دەرھەمدىن ئېشىپ قالغان پۇلنى ھاممامدىكى چايچىغا ۋە دوغچىغا (جۇلاپچىغا) بېرىپ، «سۇلتان مەھمۇتقا ھەجۋى» ناملىق بىر شېئىرنى يېزىپ، ئۇنى ۋاستە ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇتقا يەتكۈزۈپ بەرگەن. ئۆزى بولسا غەزنىدىن يوشۇرۇنچە چىقىپ، ئىراننىڭ غەرب تەرىپىگە قېچىپ كەتكەن. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆزىنى قامچىلىغان ھەجۋى شېئىرنى ئوقۇپ، ئاچچىقىنى باسالماي، فىردەۋسىنى ئىزتۇپ، دارغا ئېسىشقا پەرمان چۈشۈرگەن.

ئوبۇلقاسىم فىردەۋسي مىلادىنىڭ 934 – يىلى ئىراندىكى «تۇس» ئاتلىق بىر شەھەردە ئاقسۆڭەك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ئۇلۇغ شائىر بولۇپ يېتىشكەن چاغدىلا غەزنىگە كەلتۈرۈلگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئىراندىكى «تۇس» شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ (قاچقان جايىدىن) شۇ شەھەردە ياشىغان.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى 1018 – يىلى ھىندىس

تائغا يۇرۇشكە كەتكەندە، مولتان ھاكىمى ئىسيان كۆتۈر-
گەن. مەھمۇت شۇ يۇرۇشىدە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشىپ،
نۇرغۇن گۆھەر، ياقۇت ۋە باشقا ئېسىل قىممەت باھالىق
نەرسە ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، ھىندىستاندىن غەزنىگە قاي-
تىشىدا ئىسيان كۆتۈرگەن مولتان ھاكىمىنىڭ قورغانى يې-
نىدا توختاپ، ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىمەكچى بولغان.
مەھمۇتنىڭ پۈتۈكچىسى مولتاننىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن
ھاكىمىغا سۇلتان مەھمۇت نامىدىن يازغان مەكتۇبىدا: «ئەگەر
تەسلىم بولمىساڭ، ئاپراسىياپ جەڭ مەيدانىنى، خەنجەر
بىلەن قىلىچنى كۆرىسەن» دېگەن مەزمۇندىكى ئىككى قۇر
شېئىرنى يازغان. مەكتۇبنى ئوقۇغان سۇلتان مەھمۇت غەز-
نەۋى شېئىرنى كىم يازغانلىقىنى سورىغاندا، پۈتۈكچى
«شاھنامە» دىن ئالدىم، دېگەن. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئىسيان كۆتۈرگەن مولتان
ھاكىمىنى تەسلىم قىلدۇرۇپ، غەزنىگە قايتقاندىن كېيىن
«شاھنامە» نى ئوقۇپ چىققان. ئۆزىنىڭ بۇرۇن فىرداۋ-
سىغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋالغانلىقىدىن قاتتىق پۇشاي-
مان يەپ «شاھنامە» ئۈچۈن فىرداۋسىغا بەرمەكچى بول-
غان ھەقنى بۇرۇنقى ۋەدىسى بويىچە ئىككى قۇرىغا
(«شاھنامە» 120 مىڭ قۇرلۇق شېئىرىي ئەسەر) بىر دىنار
ئالتۇن ھېسابلاپ، ئالتۇننى بىرنەچچە تۆگىگە يۈكلىتىپ،
فىرداۋسى ھايات كەچۈرۈۋاتقان تۇس ئاتلىق شەھەرگە
ماڭدۇرغان. سۇلتان مەھمۇت نامىدىن فىرداۋسىغا ناماقۇل
بولۇپ، ئۇنى رازى قىلىش ئۈچۈن تۇس شەھىرىگە يېتىپ
كەلگەن ئەمەلدارلار شەھەرنىڭ مەلۇم دەرۋازىسىدىن

شەھەرگە كىرگۈۋاتقاندا، ئالەمدىن ئۆتكەن فىرداۋسىنىڭ جەسىتى سېلىنغان تاۋۇت شەھەرنىڭ باشقا بىر دەرۋازىسىدىن چىقىپ قەبرىستانلىققا يول ئالغان. ئالتۇننى فىردەۋسىنىڭ قىزىغا تاپشۇرماقچى بولغاندا، قىز قوبۇل قىلماي «مەن ئۇنىڭغا موھتاج ئەمەس» دېگەن.

بۇ ئاجايىپ ۋەقە مىلادىنىڭ 1020 - يىلى بولغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە

«شاھنامە» داستانىدا: تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ تەخمىنەن بەش مىڭ يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخى) بەدىئىي تىل ئارقىلىق ئوبرازلىق بايان قىلىنغان.

فىرداۋسى «شاھنامە» داستانىدا بىر تەرەپتىن تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە) تۇرلۇك خەلقلەرنىڭ (تۇرانىلار، يۇنانلىقلار، ئارشاكىلار، ئاق ھونلار، كۆك تۈركلەر، ئەرەبلەر) ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى مەزگىلىدىكى تارىخىنى. رۇستەم قاتارلىق ئىران قەھرىمانلىرىنىڭ، يات خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە زومىگەرلىككە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خەلقلەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غايىسى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىراننىڭ ئەھمانىلار، ساسانىلار سۇلالىلىرىنىڭ قوشنا ئەللەرگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ يوشۇرمىغان.

«شاھنامە»نىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن ئىككى قىسىمغا

بولۇپ بايان قىلىش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئەپسانىۋى قىسمى بولۇپ، بۇ مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2420 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى قىسمىدا ئەپسانىۋى دۆلەتلەر (پىشدادىيلار، كىيانىيلار سۇلالىلىرى) دەۋرىدىكى چوڭ ۋەقەلەر ئەپسانىۋى پادىشاھلاردىن كىيامورس ئادەم، ھۇشاڭ، تەخمۇراس، جەمشىد (بۇلار پىشدادىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى) كەيقۇبات، كەيكاۋۇس، كەيخىسراۋ، لەھراسىپ، گوستاسىپ (بۇلار كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)لارنىڭ ۋە ئەپسانىۋى زالىم، باسقۇنچى پادىشاھ زۇھاكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى، ئەقىللىق، باتۇر تۆمۈرچى كاۋىنىڭ زۇھاكقا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باش قەھرىمان رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى ۋەقەلەر بىلەن تولغان بىرىنچى قىسمىدىكى خىيالى كۆپ شەخسلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۆتكەنلىكى ناتايىن. بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك پاكىتلار يوق دېيەرلىك. ئەقىللىق، باتۇر تۆمۈرچى كاۋى خەلقنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي ئوبراز بولغان بولسا، ئىككى دولىسىدا ئىككى يىلان باش كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان زوھاك زالىم، قانخور، باسقۇنچى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى قىلىپ يارىتىلغان سەلبىي ئوبرازلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«شاھنامە»دىكى باش قەھرىمان رۇستەم بولسا، ئىران خەلقلىرىنىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىدە مەيدانغا چىققان نۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ ئۈلگىلىك ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى.

«شاھنامە»نىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر، ئەمەلىيەتتە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككىنچى قىسمى ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىراق توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇنىڭ تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ.

«شاھنامە»نىڭ 1400 يىلدىن (مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە) كۆپرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىي دەۋرىدە، ئىراندا ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) يۇنان ماكېدونىيەلىكلەر ھۆكۈمرانلىقى (مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ئارشاكىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 225 - يىلىغىچە)، ساسانىلار پادىشاھلىقى (225—651) دىن ئىبارەت تۆت دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن.

«شاھنامە»دا ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (330—700) يۈز بەرگەن مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەردىن تۇرانلار بىلەن ئىرانلار ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالېكساندىر ماكېدونىسكى)نىڭ ئىراننى بېسىپ ئېلىشى خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەن ئەزەربەيجان تېررىتورىيىسىدە قەدىمكى چاغدا مىدىيە ئاتلىق دۆلەت قۇرۇلغان.

مىلادىيىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن مىدىيە پادىشاھلىقى قەدىمكى شەرقتىكى كۈچلۈك دۆلەت ئىدى. ئىكباتانا (ھازىرقى ھەمەدان) بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى بولغان. مىدىيە پادىشاھلىقى، ئىران ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان پارس قەبىلىسىنىمۇ بويسۇندۇرغان. پارسلارنىڭ ئەھمان ئاتلىق يېتەكچىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىدىيە پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇۋالغان. بۇ مىلادىيىدىن 700 يىل بۇرۇن بولغان ۋەقە. ئەھمانىلار نەسلىدىن بولغان كەيخىسراۋ (521 — 558) مىلادىيىدىن 558 يىل بۇرۇن مىدىيە پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئىران قىرلىرىدا ياشايدىغان پارس ۋە باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەھمان دۆلىتىنى قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە ھالىتىگە كەلتۈرگەن.

ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھىنشاھى گىستاسپ دارا (485—521) دەۋرىدە ئىران ناھايىتى كۈچەيدى؛ شۇ چاغدا ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ خەرىتىسىگە پۈتۈن ئىران، ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، بېلوجىستان، كىچىك ئاسىيا، بابىل، ئەرمەنىستان، سۈرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەر كىرگەن.

ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جاي-

لاردا تۇران دۆلىتى (مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 2 - ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈرەتتى. «شاھنامە»دا تۇرانىلار بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار، ئالاھىدە ئورۇننى ئىگەللىگەن.

ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھەنشاھلىرى ئەتراپىدىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يۈرگۈزگەن. بۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىدىكى تەبىئىي. ئىلاھى بىر ھالغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن سىرلىق كارامەتلىك چۈشلەرمۇ توقۇپ چىقىرىلغان. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كەيخىسراۋنىڭ ئانىسى مۇنداق بىر چۈش كۆرۈپتۇ: «چۈشىدە ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر تۈپ ئۈزۈم دەرىخى ئۈنۈپ چىقىپتۇ، بۇ بىر تۈپ ئۈزۈم ناھايىتى چاپسان شاخلاپ، بۈك - باراقسان ھالغا كېلىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى چۈمكەپ ئاپتۇ.» ئەھمانىلار. ھۆكۈمرانلىرى بۇ چۈش ئارقىلىق ياش كەيخىسراۋنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، «سەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ھۆكۈمرانى بولىسەن» دېيىشكەن.

ئەھمانىلارنىڭ شاھەنشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانىلار ئۇستىگە كۆپ قېتىم بېسىپ كەلگەن. ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار، تۇران خاقانلىرى، تۇر. پېشەڭ، ئاپراسىياب (ئالپ ئارتۇڭا). ئارجاسپلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەھمان باسقۇنچىلىرىغا قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

«شاھنامە»دا تىلغا ئېلىنغان تۇران خاقانلىرىدىن تۈرە، ئىران ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھىنشاھى تىسفەس (مىلادىدىن 675 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈمران بولغان) بىلەن، پىشەڭ بولسا ئاردىئارا مونىس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 615 — 640) بىلەن ئۇرۇشقانلىقى تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇندەك تۇرىدۇ.

بولۇپمۇ تۇران خاقانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى بولغان ئاپراسىياپ ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى نوزەر (قومبىز I) كەيخىسراۋ (مىلادىدىن بۇرۇن 558—529- يىلىغىچە ياشىغان) قاتارلىقلار بىلەن ئۇرۇشقان.

باسقۇنچى كەيخىسراۋ بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان ئاپراسىياپ مىلادىدىن 534 يىل بۇرۇن ئەزەربەيجاندا بولغان بىر ئۇرۇشتا ھالاك بولغان. ئاپراسىياپ كەيخىسراۋنىڭ تۇرانىلارغا قىلغان كۆپ قېتىملىق ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى باسقۇنچىلاردىن ساقلاپ قالغان. «شاھنامە»دا ئاپراسىياپنى باسقۇنچى، قانخور، دۆت دەپ تەسۋىرلىگەن. ئەمەلىيەتتە بولسا ئاپراسىياپ ۋەتەنپەرۋەر، باتۇر سەركەردە، مەرد ۋە ئەقىللىق مىللىي قەھرىمان ئىدى. «شاھنامە» دا كۆككە كۆتۈرۈلۈپ ماختالغان كەيخىسراۋ بولسا ئاچكۆز، تويماس، قانخور باسقۇنچى ئىدى.

[illegible] تۇران خوتۇن — قىزلىرىنىڭ باتۇرلۇقى، ۋەتەنپەرۋەرلىكى، ئەقىللىقلىقى، مەردلىكىنىڭ سىمۋولى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سۆيۈملۈك، ئالىي پەزىلەتلىك، قەھرىمان، دانىشمەن ئانىسى بولغان تۇمارىس مىلادىدىن 520 يىل

بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن دارا I نى ئامۇ دەرياسىنىڭ بويىدا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ كېسىلگەن بېشىنى قان تولدۇرۇلغان تۇلۇمغا سېلىپ مۇنداق دېگەن: «ئەي قانخور، ھايات چېغىڭدا قانغا تويمىدۇڭ، ئۆلگەندىن كېيىن بولسىمۇ قانغا توي!»

تۇمارىس ئالپ ئارتۇڭانىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ ئالپ ئارتۇڭانىڭ نەۋرىسىنىڭ قىزى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن تۇرانلار بېشىدا «چۇ» ئاتلىق ھۆكۈمران بارئىدى. بۇ ئىككەندەرگە زامانداش بولۇپ، تۇمارىسنىڭ ئوغلى سىفاركاپىرىسنىڭ ۋە ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىنراق. شۇ «چۇ» ئاتلىق ھۆكۈمران مەھمۇت قەشقىرى «دىۋان»دا «شۇ» دەپ ئاتىغان تارىخىي شەخسنىڭ دەل ئۆزى.

يۇنان تارىخچىسى ھېرادوت (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ياشىغان) ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە تومىرىست شەكلىدە يازغان بۇ ئىسىم پاۋىل ۋىتتېكنىڭ قارىشىچە تۈركچە «تۆمۈر» سۆزىنىڭ بۇزۇلمىسىدۇر.

«شاھنامە»دا ئېيتىلىشىچە ئافراسىياپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تۇرانلارغا ئۇنىڭ قېرىندىشى ئارجاسپنىڭ خاقان بولغانلىقى، ئۇنىڭ گۇستاسپ دارا I بىلەن ئۇرۇشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

«شاھنامە» دىكى پاكىتقا قارىغاندا شۇ قېتىم ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشقا، يىگىتلىك ئاتەشپەرەسلەر دىنىغا كىرىپ، شۇ دىنىنى تۇرانلارغا تاڭغان

دارا I نىڭ ئارجاسپقا يازغان مەكتۇبىدا يولسىزلىق قىلغانلىقى سەۋەب بولغانىدەك تۇرىدۇ. لېكىن ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا چوڭ دادىسى كەيخسراۋنىڭ تاجاۋۇزچىلىق يولىغا ۋارىسلىق قىلغان دارا I نىڭ ئاتەشپەرەسلەر دىنىنى تۇرانلارغا تېڭىشنى بانا قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىپ ئېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى ئاساسىي سەۋەب بولسا كېرەك.

«شاھنامە»دا ئارجاسپ باشچىلىقىدىكى تۇران قوشۇنلىرىنىڭ دارا I باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغانلىقى ئېيتىلغان.

«شاھنامە»دا دارا I نىڭ زارۇ ئاستىرو دېگەن كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاتەشپەرەسلەر دىنىغا كىرگەنلىكى ئېيتىلغان.

ھەقىقەتەن ئىران خەلقلىرى ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىدىن تارتىپ، ئىراننى 651 يىل ئەرەبلەر بېسىپ ئېلىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغىچە ئاتەشپەرەسلەر دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقان ئىدى.

تارىختا ئاتەشپەرەسلەر دىنى (ئوت پەرەسلەر دىنى) زارو ئاستىرو دىنى دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ دىنى زارو ئاستىرو (تۇگە) ئاتلىق ئادەم مىلادىيىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن باكتىرىيە (شىمالىي ئافغانىستان)دا تارقاتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىن، شۇ دىننى تارقاتقۇچى زارو ئاستىرو نامى بىلەنمۇ ئاتالغان. بۇ دىن مىلادىيىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپ مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي دىنىي

قائىدىلىرى ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا»دا بايان قىلىنغان. «ئاۋىستا»دا قەدىمكى چاغدىكى خەلقلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان ئىنتايىن نۇرغۇن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر بار. بۇ دىن دۇنيادىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئارىسىدا بولىدىغان كۈرەشنى ئۆز دىنىي قائىدىسىنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. ئاتەشپەرەسلەرنىڭ تونۇشىچە ئوت، يورۇقلۇق بولسا ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. قاراڭغۇلۇق بولسا يامانلىقنىڭ ئالامىتى. ياخشىلىق بىلەن يورۇقلۇقنىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئالەمنى «ياراتقۇچى» تەڭرى هورموز بولۇپ، يامانلىق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ئەهرىمەن ئاتلىق ياۋۇز تەڭرىدۇر.

«شاهنامە»گە ئاتەشپەرەسلەر دىنىنىڭ روهى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئىجابىي ئوبرازلار ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇقنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «شاهنامە»دا بەزىبىر ئىران پالۋانلىرىنىڭ ئەهرىمەن ئاتلىق دىۋە بىلەن ئۇرۇشقانلىقى مانا شۇنىڭ دەلىلى.

«شاهنامە»دا ئىسكەندەرنىڭ ئىران ئۈستىگە قىلغان يۈرۈشى، ئەهمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاهىنشاهى دارا III (336 — 330) نىڭ ئىسكەندەر تەرىپىدىن ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى، ئۇنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى. ئەهمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ يوقىلىشى قاتارلىق جىددىي ۋەقەلەر ناهايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ماكىدون — يۇنان پادىشاهى فىلىپپىنىڭ ئوغلى

ئالېكساندىر ماكېدونىيىلىك (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن (ئىرانلىقلار قۇۋۋەتلىگەن سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلگەن) ئىسكەندەر فىلىپپىنىڭ شەرق ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 356 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان. ئۇنى ئاتىسى فىلىپپ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەپ، ھەر جەھەتتىن قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (384 — 322)دىن تەلىم ئالدۇرغان.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن (22 يېشىدا) 30 مىڭ پىيادە، بەش مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا باش بولۇپ، شەرققە يۈرۈش باشلىغان. ئىسكەندەر ئون يىل يۈرۈش قىلىپ، مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنى بېسىۋالدى.

ئىسكەندەر ئىراننى بويسۇندۇرۇشتا، ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھەنشاھى دارا III بىلەن قاتتىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئىسكەندەر كىچىك ئاسىيانى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن سۈرىيىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ يەردىكى ئىسسى دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا دارا III قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئائىلىسى، بايلىقلىرى ئىسكەندەرنىڭ قولىغا چۈشتى. ئىسسى يېنىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، دارا III ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەرگە ياتلىق قىلىش ئارقىلىق، ياخشى خوپ بولۇشقا ئۇرۇندى. ئىسكەندەر دارانىڭ تە-

لەپلەرىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى.

ئىسكەندەر ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى (كىچىك ئاسىيا، فىنىكا، پەلەستىن، مىسىر) ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا بويسۇندۇرۇۋالدى. ئىسكەندەر مىلادىدىن 337 يىل بۇرۇن دىجلى ۋە فىرات دەريالىرىدىن (ئىراقتا) ئۆتۈپ، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىغا يۈرۈش باشلىدى. ئۇ سۈرىيىدىكى گاۋگامىل دېگەن جاينىڭ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران قوشۇنلىرىنى تولۇق تارمار قىلدى. دارا III يەنە قېچىپ كەتتى.①

مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن شەرققە قاراپ قاچقان دارا IIIنى ئۆلتۈرۈشتە ئۇنىڭ قېرىندىشى بىسس قاتناشقان ئىكەن.②

يۇنانلىقلار مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئىسكەندەر غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ شەرقىي ھىندىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان تېررىتورىيىدە ماكىدون — يۇنان ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئىسكەندەر غەربكە يۈرۈش قىلىپ، شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىتالىيىنى بويسۇندۇرۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇن ئېغىر تەپ (بەزگەك) كېسەلى بىلەن ئاغرىپ، 32 يېشىدا بابىل (پايتەخت)دە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىسكەندەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ ئۆز قولى بىلەن قۇرغان ئىمپېرىيە ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي بىر

① «قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 155 - بەت.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، 64 - بەت.

بىلەن ساسانىلار دەپ ئاتىغان.

ساسانىلار سۇلالىسى خۇددى ئارشاكىلار سۇلالىسىغا ئوخشاشلا شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى دۇنيا سودا يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان ئەرمىنىيە بىلەن مىسوپوتا- مىيەنى ئىگىلەپ ئېلىش ئۈچۈن روما ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەردەشىرنىڭ ئوغلى شاپور I (241 — 272) روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇ- شىدا (241 — 242) ئانتاكىيەنى بېسىپ ئېلىپ، ئوتتۇ- را دېڭىزنىڭ قىرغاقلىرىغىچە يېتىپ بارغان. شاپور I رو- ما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشىدا (256—259) شانلىق غەلىبىگە ئېرىشىپ، روما ئىمپېراتورى ۋالېرىيان ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى روما قوشۇنلىرىنى ئەسىر ئالغان. ساسانىلار بىلەن روما ئىمپې- رىيىسى ئارىسىدىكى ئۇرۇش 200 يىل داۋام قىلىپ، ئاخى- رى بەھرام گور پادىشاھ بولغان مەزگىلدە (420 — 440) مىلادىنىڭ 428- يىلى ئەرمىنىيىنىڭ شەرقىي قىسمى ساسانى- لار قولىغا ئۆتكەن.

«شاھنامە»دا بايان قىلىنغان مازداكىلار ھەرىكىتى قوباد پادىشاھ بولغان مەزگىلدە (487 — 531) مىلادى- نىڭ 488- يىلى قوزغالغان. مازداكىلار ھەرىكىتى سا- سانىلار دەۋرىدىكى ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان، خەلق ھەرىكىتى بولۇپ، دىنىي شەكىل ئارقىلىق ئۆزىنى نىقاب- لىغان.

5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئارتىپ ئۇزاق مۇددەت-

داۋام قىلغان قۇرغاقچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن كەم ھو-سۇل ئېلىش سەۋەبىدىن يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق پۈتۈن ئىرانني قاپلىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە چەتئەل بىلەن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇرۇشلارنىڭ چىقىمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ساسانى پادىشاھلىرى خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنى ھەسسىلەپ كۆپەيتكەن ئىدى. ئاچارچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ۋابا كېسىلى تارقالغان. خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى - ئاپەتلەر مازداكىلار ھەرىكىتىنىڭ قوزغىلىشىنى تېزلەتكەن.

مازداكىلار ھەرىكىتىگە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى قۇللۇققا چۈشۈرۈلگەن جامائە دېھقانلىرى، قۇللار، ھۈنەر-ۋەنلەر، شەھەر كەمبەغەللىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

مازداك بۇ قوزغىلاڭ ھەرىكىتىنىڭ دىن تارقاتقۇچى باش ئۇستازى، مۇتەپەككۇرى ۋە يېتەكچىسى ئىدى. بۇ ھەرىكەت مازداكنىڭ نامى بىلەن مازداكىلار ھەرىكىتى دەپ ئاتالدى. مازداكنىڭ دىنىي تەلىماتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «خۇسۇسىي مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بارلىق بالا-يى - ئاپەتلەرنىڭ ئاساسىي مەنبەسى.» مازداك مۇنداق دەپ خىتاب قىلغان ئىدى: «مۈلۈككە قۇللار ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان تۈزۈمنى ئۆرنىتىش لازىم.» مازداكچىلار ئىنسانىيەتنى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە باراۋەرلىككە ئېرىشتۈرۈشنى خىيال قىلىشقان.

مىلادىنىڭ 488 - يىلى قوزغالغان مازداكىلار ھە-رىكىتىنىڭ قاتناشچىلىرى ئەڭ ئاۋۋال پايتەختتىكى، پادى-

شاھ ۋە ئېسىلزادىلەرنىڭ ئامبارلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلىغان. مازداكىيلار ھەرىكىتى تېز ئارىدا پۈتۈن ئىرانىنى قاپلىغان. مازداك قوزغىلاڭچىلىرى تۆرەزادىلارنىڭ يەرلىرىنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى، مال - مۈلۈكلىرىنى بېسىپ ئالغان. تۆرەزادىلارنى ئۆلتۈرۈپ، دېھقان جامائەلىرىنى (دېھقان كوممۇنالىرىنى) باشقىدىن قۇرغان. پادىشاھ قوباد قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خەلقنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ناھايىتى كۈچلۈك بولغان فېئودال، تۆرەزادىلارنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، باشتا مازداكىلار تەرىپىدە تۇرغان. بۇنىڭدىن چۆچۈپ كەتكەن ساسانى ھۆكۈمران تەبىقىسى قوبادنى ئاق ھونلار دۆلىتىگە سۈرگۈن قىلغان. ئەمما قوباد مىلادىنىڭ 499 - يىللىرى ئىرانغا قايتۇرۇلۇپ، ئاق ھونلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىرانغا يەنە پادىشاھ بولغان.

قوباد باشلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرمۇ مۇستەھكەملىنىۋالغاندىن كېيىن، مازداكچىلارنى شەپقەتسىز ھالدا باستۇرۇشقا كىرىشكەن. مىلادىنىڭ 529 - يىللىرى مازداك باشلىق، مازداكچىلار ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلگەن. پۈتۈن ئىرانىنى قاپلىغان تېررورلۇق نەتىجىسىدە مازداكچىلاردىن 80 مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلگەن.

گەرچە مازداكچىلار ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ ھەرىكەت ئىران تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، مازداكچىلار ھەرىكىتى ئىراندىكى تۆرەزادىلار بىلەن راھىب تۆرەزادىلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جە-

ھەتتىدكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قاتتىق ۋەيران قىلغان.

«شاھنامە»دا كۆك تۈرك خاقانلىقى (551 — 744) بىلەن ئىران ساسانىلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن. فىرداۋسى تۈرك خاقانى قارا چور («شاھنامە»دا چاچا دەپ يېزىلغان)نىڭلا ئىران بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، كۆك تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئىران ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان.

مىلادىنىڭ 565 - يىلى كۆك تۈركلەر ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنى (420 — 565) تارمار قىلىشتا ئىران بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇنىڭ ياردىمىنى ئالغان. ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيەسىنى بۆلۈپ ئېلىش، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تالىشىش قاتارلىق مەسىلىلەر يۈزىسىدىن كۆك تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا بولغان.

مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان كۆك تۈركلەر شەرقىي روما ئىمپېرىيەسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىرانغا قارشى تۇرماقچى بولغان. شۇنىڭغا بىنائەن مىلادىنىڭ 568 - يىلى كۆك تۈرك ئەلچىلىرى، ئىستەمى يابغۇنىڭ ئۇلۇغ تۈرك خاقانى موقان خانغا ۋاكالىتەن روما ئىمپېراتورى يوستىنىئان II گە يازغان مەكتۇبىنى ۋە قىممەت باھالىق سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ، ئىلىدىكى تېكەس ۋادىسىدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇزۇن يول يۈرۈپ، كونستانتىن پولغا (ھازىرقى ئىستامبۇلغا) بارغان. ئۇلار ۋەزىپە

سنى ئۇتۇغلۇق ئورۇنلاپ تېكەس يايلىقى (ئىستەمى ياب-
غونىڭ ئوردىسى تېكەستە ئىدى)غا قايتقان. تۈرك ئەلچى-
لىرىگە ھەمراھ بولۇپ يولغا چىققان زىمارخ باشچىلىقىدى-
كى روما ئەلچىلىرى مىلادىنىڭ 568 - يىلى ئىستەمى
يابغۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن. ئىستەمى يابغۇ ئەرەبىستەن
سەمىمىي ۋە قىزغىن قارشى ئېلىنغان شەرقىي روما ئەلچى-
لىرىگە ئۆز ۋەزىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىپ، ئۇزۇن سوۋ-
غا - سالاملارغا ئېرىشىپ، ئۆز دۆلىتىگە قايتىشىدا شەر-
قىي روما ئىمپېرىيىسىدەك قۇدرەتلىك ئىتتىپاقچىغا ئىگە
بولغان كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىگە
ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىستەمى يابغۇنىڭ ناھايىتى ئۇز-
ۇن، جەڭگىۋار، تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ
ئىرانغا قارشى قىلغان يۈرۈشىدە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە ئۇنىڭ
بىلەن بىللە كەلگەن.

ئىستەمى يابغۇ مىلادىنىڭ 568 - يىلى خۇراساندا
بولغان ئۇرۇشتا ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى
نوشىرۋان (531 — 579) تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن سىمبات
قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ
غەلىبە قازانغان.

«شاھنامە»دا تىلغا ئېلىنغان تۈرك خاقانى چاچا-
خان (قاراچۇر)نىڭ ئىرانغا قارشى قىلغان يۈرۈشى مى-
لادىنىڭ 588 - يىلى يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇشتا تۈرك
خاقانى قاراچۇر ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىن-
شاھى ھورمۇز IV (579—590)نىڭ مەشھۇر سەركەردىسى بەھرام
چۇبىن قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرى تەرىپىدىن خۇ-

راسالدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئۆزى ئۆلگەن. بەھرام چۇبىن خاقاننىڭ ئوغلى بارمودا تېكىننى بايكەنتتە بولغان ئۇرۇشتا تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئەسىر ئالغان.

مانا شۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى تېخىمۇ تېزلەشكەن. دېگەندەك تۈرك خاقانلىقى مىلادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە رەسمىي ھالدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.

غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇنىڭ ۋاقتىدا (619 — 628) كۆك تۈرك بىلەن ئىران ئارىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولغان، بۇ چاغدىكى ساسانىيلار شاھىنشاھى خۇسراۋ پەرۋىز (590 — 628) كۆك تۈرك خاقانى تون يابغۇ بىلەن دۈشمەنلىشىپ، ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇ مىلادىنىڭ 620 - يىلى ئىرانغا ھۇجۇم قىلىپ، نىشاپور، راي شەھەرلىرىنى بېسىۋالغان. خان بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىشقا ئىلتەبىر (ۋالىي) تەيىنلىگەن. غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇ كۆك تۈركلەرنىڭ شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھېراكلىي بىلەن تۈزگەن بىتىمگە بىنائەن 628 - يىلى 40 مىڭ ئاتلىق تۈرك قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، تالاس ۋادىسى (قىرغىزىستاندا)دىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ كاۋكاز داراسى ئارقىلىق ئىران ساسانىيلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرگەن. غەرب تەرەپتىن ھېراكلىي باشچىلىقىدىكى شەرقىي روما قوشۇنلىرى ئىرانغا ھۇجۇم قىلغان. شۇ يىلى تۈرك ۋە روما قوشۇنلىرى ئىراننىڭ پايتەختى كتېسفون (باغدات)غا بېسىپ كىرگەن. بۇنداق ئېغىر

ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ساسانىلارنىڭ ئوردىسىدا سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، خۇسراۋ پەرۋىز تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى قوباد II تەختتە ئولتۇرغان. قوباد II بىلەن ئىتتىپاقچىلار (كۆك تۈركلەر، رومالىقلار) بىلەن تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە بىنائەن ئىران قوشۇنلىرى مىسىر، سۈرىيە، ئەرمىنىيە ۋە غەربتە ئىران بېسىۋالغان باشقا دۆلەتلەردىن چېكىنىپ چىقماقچى بولغان. شۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، تەنتەنە بىلەن تالاس ۋادىسىنىڭ مىڭ بۇلاق دېگەن جايىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەن تون يابغۇ خاقان مىلادىنىڭ 628 - يىلى كولچور باغاتارقان ئاتلىق ۋەزىرى تەرىپىدىن (زەھەر بېرىلىپ) ئۆلتۈرۈلگەن.

ئىران ۋەتەنپەرۋەرى فىرداۋسى «شاھنامە»دا ئىراننى ئىستىمى يابغۇنىڭ بىر قېتىم، تون يابغۇ خاقاننىڭ ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلغانلىقىنى يوشۇرۇپ، پەقەت تۈرك خاقانى قاراچورنىڭ ئىران تەرىپىدىن پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ بولغانلىقىنىلا يازغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ ئاخىرىدا، ئىراننىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىپ ئېلىنىشى غەمكىنلىك بىلەن تەسۋىرلىنىپ پايان قىلىنغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام 630 - يىللىرى شەرقىي روما ئىمپېراتورى ھىراكلىغا ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى كەيقۇباد II گە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭغا (لىشىمىنگە) مەكتۇپ يوللاپ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان. بۇ ئۈچ پادىشاھدىن تاڭ تەيزۇڭ

بىلەن ھىراكلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ نامىسىنى ئې-
لىپ كەلگەن ئەرەب ئەلچىلىرىنى ئۇبدان قارشى ئېلىپ،
ئۆز لايىقىدا ئۆزرەخالىق ئېيتىپ جاۋاب قايتۇرغان. پە-
قەت ئىران شاھەنشاھى كەيقۇباد II مۇھەممەت ئەلەيھىس-
سالام ئەۋەتكەن نامىنى يىرتىپ تاشلىغان.

بۇ ۋەقەنى ئېسىدە چىڭ ساقلاپ، ئىران ساسانىلار
ھۆكۈمرانلىرىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن خەلىپە ئۆمەر
مىلادىنىڭ 637 - يىلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ
سەپدىشى سەيد ئىبنى ئابۇۋاققاس قوماندانلىقىدا خىللان-
غان، جەڭگىۋار ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىرانغا ماڭدۇرغان.
قەدىشە دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەب قوشۇنلىرى
ساسانىلار شاھەنشاھى يەزدىگىر III (634 — 651)نىڭ
قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرگەن. قەدىشە ئۇرۇشىدا
ئىراننىڭ مەشھۇر جەڭ بايرىقى باشقا غەنىمەتلى-
رى بىلەن بىللە ئەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.
بۇ جەڭ بايرىقى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى — تۆ-
مۈرچى كاۋىنىڭ پەرتۇقى (پەشتامىنى) بولۇپ، ئۇنىڭغا
خىلمۇ خىل رەڭلىك گۆھەر، ياقۇتلار قادالغان ئىكەن.
رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى چاغدا تۆمۈرچى كاۋى،
زالىم پادىشاھ زوھاكقا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدا
مانا شۇ پەرتۇقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ باي-
رىقى قىلغان ئىكەن. مىلادىنىڭ 642 - يىلى ئەرەبلەر
نىخەۋەندى دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران قوشۇن-
لىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. يەزدىگىر III ئىراننىڭ شەرقىي
قىسمىغا قاراپ قاچتى. ئۇ ئون يىل سەرسان بولۇپ يۈ-

روْپ، ئاخىرى 651 - يىلى مەرۋى شاھى جاھانىنىڭ يېنىدا ئۆلتۈرۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئىران، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلىنىپ قالدى.

ئىران تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشىتا (بولۇپمۇ 628 - يىلى بولغان ئۇرۇشتا) ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. شۇڭلا ئەرەبلەر ئىراننى ئاسانلا تارمار قىلىپ، 500 يىلچە ھۆكۈم سۈرگەن ساسانىلار سۇلالىسىنى يوقاتتى.

فىرداۋسى «شاھنامە» داستانىدا بايان قىلغان ئەپسانىۋى ۋەقەلەر (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن، مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) بىلەن ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە)نىڭ مەزمۇنى ۋە باشقا جەھەتلىرى ھەققىدە يۇقىرىدا قىسقىچە توختالدىم.

فىرداۋسى «شاھنامە»دا ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىپ، ئىراننى يات ئەللەرنىڭ بولۇپمۇ تۈركلەرنىڭ پۈتۈنلەي بېسىپ ئېلىشىدىن، شەرق قىسمىنى ئۇزۇن مەزگىلدىن بولغان غەزنەۋىلەرنىڭ بېسىپ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆزىنىڭ ئىران ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى ئاساس قىلىپ، تۇرانلارغا مەنسۇپ بولغان شەخسلەرنى (مەسىلەن، ئاپراسىياپنى) خۇنۇك قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

فىرداۋسى 10 - ۋە 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ۋە مۇتەپەككۇر، ئاجايىپ تالانتلىق شائىر، تەگدىشى ئاز ئۇچرايدىغان تارىخچى بولغىنى

ئۈچۈن ئىران، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاست-
ىدا تۇرغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر قاراخانىلار
دۆلىتى (850 — 1212) تازا كۈچىيىپ، ھۆكۈمران
تەبىقىسى شائىر فىردەۋسىغا قانداش بولغان تاجىك سا-
مانىلار دۆلىتى (870 — 1000) نى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇ-
نىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان بولسا،
ئوغۇزلارنىڭ كىنىك (قىنىق) ئۇرۇغى قۇرغان غەزنەۋىلەر
سۇلتانلىقى (963—1186) ئىراننىڭ خۇراسان رايونىنى
ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ئالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە
ئوغۇزلاردىن سەلجۇقىلار بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئىرانغا
خەۋپ سېلىش ئېھتىمالى كۆرۈنۈشكە باشلىغان ئىدى. مەھ-
مۇت قەشقىرىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «مەن تەڭرىنىڭ
دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە
پەلەكنىڭ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلىتىشىنى
كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەل-
تەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەر-
دىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى ئۇلار-
نىڭ قولىغا تۇتقۇزدى، ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى،
ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى، ئۇلار بىلەن بىر سەپ-
تە تۇرۇپ، كۈرەشكەنلەرنى ئېزىز قىلدى، تۈركلەر تۈپەي-
لىدىن، ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامان-
لارنىڭ زىيانكەشلىكلىرىدىن ساقلىدى.»①

① مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە) 1 -، 2 -
بەتلەرگە قارالسۇن.

تارىخىي پاكىستلار فىرداۋسىنىڭ ئىران ئۈچۈن تۈرك-لەرنىڭ (بولۇپمۇ تۈرك ئوغۇزلىرىنىڭ) خەۋپ ئىكەنلىكىنى ئالدىن بايقاپ، قاتتىق ئەنسىرىگەنلىكىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىغان.

فىرداۋسى مىلادىنىڭ 1020 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇن نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1040 - يىلى) ئوغۇزلارخانى سەلجۇقنىڭ نەۋرىسى توغرولبەگ يېتەكچىلىكىدىكى ئوغۇزلار نىشاپور، مەرۋى شاھى جاھاننى ئىگىلەپ تۇرۇپ، كۈچلۈك سەلجۇقىلار ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. خۇراسەن ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن توغرولبەگ مىلادىنىڭ 1040- يىلى دەنداقانىدا بولغان جەڭدە غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەسئۇدنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن ئىرانغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، راي شەھىرىنى بېسىپ ئالدى ۋە ئۇنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. توغرولبەگ 1055 - يىلى باغداتقا بېسىپ كىرىپ، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى (751 - يىلدىن 1250 - يىلغىچە) قورچاق ھالغا چۈشۈردى. ئەرەب خەلىپىسى توغرولبەگنىڭ نامىنى قۇتبىدە ئوقۇشقا ئەمر قىلدى.

11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سەلجۇقىلار نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى. سەلجۇقىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ خەرىتىسىگە كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان، مېسوپوتامىيە، ئىران، ئافغانىستان، بېلوجىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى كىرگەن.

توغرولبەگ ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1040—1063).

سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئەخلاقى، پەزىلەتلىنىڭ ساپلىقى، ئالىيلىقى، باتۇر، مەردلىكى، ئەقىللىقلىقى بىلەن مۇسۇلمان شەرقىنىڭ تەبىئىي ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1063 - يىلى سۈرىيىنى بويسۇندۇرۇپ، باغداتقا قايتىپ كەلدى. شۇ چاغدا ئۇ، ئەرەب خەلىپىسىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، ئەرەب خەلىپىسى ئۇنىڭ ئارزۇسىغا ناھايىتى خۇشاللىق بىلدۈرگەن. توي مۇراسىمى راي شەھرىدە (كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا) ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان. شۇڭا توغرۇلبەگ باغداتتىن رايغا كېلىۋاتقاندا، يولدا ئۇشتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتكەن.

سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە ئالپ ئارسلان (توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى — چاغرى بەگنىڭ ئوغلى) ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1063 — 1072) ئۇ، 1071 - يىلى 26 - ئاۋغۇست كۈنى ھازىرقى ئەرمەنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىرد دالىسىدا شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنس باشچىلىقىدىكى ناھايىتى كۈچلۈك روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، رومان دىئوگىنسنى تىرىك تۇتۇپ ئالغان. شۇندىن باشلاپ روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە سېلىق (ئولپان) تۆلەيدىغان قارام دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان. سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى (1040 — 1157) مەلىك شاھ ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1072 — 1092) ناھايىتى قۇدرەتلىك، گۈللەنگەن بىر دۆلەتكە ئايلانغان. مەلىك شاھنىڭ ئەقىللىق، تەدبىرلىك ۋەزىرى نىزامۇل مۇلكنىڭ تەشەب-

جۇمى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر پەيلەر سار — يە بولغان «نىزامىيە» ئالىي مەكتىپى ئېچىلغان. ئۇنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق ئۇلۇغ ئەسىرى مۇشۇ مەزگىلدە يېزىلغان. مەلىك شاھدىن كېيىن، سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە سۇلتان سەنجەر (1157 — 1117) ئىمپېراتور بولغان.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى دۇنيا ئەدەبىياتى، خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە»نى ئۆگىنىش يالغۇز تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تارىخىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ئۆرپ — ئادەتلىرىنى بىلىشتە مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىزنىڭ ئەدىب — شائىرلىرىمىز «شاھنامە»نى ھازىرمۇ، كەلگۈسىدىمۇ تەقلىدىي ئۆگىنىپ، ئەسەر يېزىشتا ئۇنىڭدىن ئۈلگە ۋە ئوزۇق ئېلىشى لازىم.

11 — ئەسىردە بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز مەھمۇت قەشقىرى (قەشقەرلىك مەھمۇت)، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئۆلمەس، شانلىق ئەسەرلەرنى يازغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى 20 — ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، زامانىمىزدا ئىلىم — پەن، مەدەنىيەتنىڭ يېڭى باھارىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئاجايىپ ياخشى شارائىت ۋە كەڭ ئىمكانىيەتلەر يارىتىلغان تۇرسا، ئۆلمەس،

تولۇق ئەسەرلەرنى يازالامسىز؟ دېگەن

بىزنىڭ ھازىرقى ئەدىب - شائىرلىرىمىز ئىچىدىن ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، بەدىئىي سەۋىيەسىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، تارىخىي قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، خەلقپەرۋەرلىكى جەھەتلەردە دۇنيادىكى مەشھۇر كلاسسىك داستانلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئۇيغۇر «شاھنامە»سىنى يېزىپ چىقالايدىغان ئۇيغۇر فىردەۋسىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى خەلقىم ئارزۇ قىلىۋاتقاندەك مەنمۇ تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتمەكتىمەن.

يېقىن كەلگۈسىدە (ھېچ بولمىغاندا 21 - ئەسىرنىڭ بېشىدا) ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشىدىن تارتىپ يېقىنقى چاغقىچە بېسىپ كەچۈرگەن تارىخىي دەۋرىنى ئەدەبىي تىل، بەدىئىي ئوبراز ۋاسىتىسى ئارقىلىق تەسۋىرلەيدىغان ئۇيغۇر «شاھنامە»سىنى يېزىپ چىقالايدىغان ئۇيغۇر فىردەۋسىسى دۇنياغا كەلسە، ئۇ چاغدا تارىخ ئالدىدا، ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا، كەلگۈسىدىكى ئەۋلادلىرىمىز ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمىغان بولاتتۇق.

قوشۇمچە: نەسەبنامىلەر

1) ئىران ئەھمانىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىيدىن بۇرۇنقى يىللار

1. ئەھمان 675 — 700
2. تىسپىس 640 — 675

3. ئارتئارا موتىس	615 — 640
4. قومبىز I	559 — 600
5. كەيخىسراۋ	529 — 558
6. قومبىز II	521 — 529
7. دارا I	485 — 521
8. شۇسىس	465 — 485
9. ئاتا شۇسىس I	425 — 465
10. دارا II	404 — 425
11. ئاتا شۇسىس II	358 — 404
12. ئاتا شۇسىس III	338 — 358
13. دارا III	330 — 336

2) ئىران ساسانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ نەسەبنامىسى

(651 — 225)

	مىلادى يىللىرى
1. ئەردەشىر	240 — 225
2. شاپۇر I	275 — 240
3. بەھرام	282 — 275
4. نارسىس	337 — 283
5. شاپۇر II	379 — 337
6. بەھرام IV	399 — 388
7. يەزدىگىر I	420 — 399
8. بەھرام گۇر	440 — 420
9. يەزدىگىر II	457 — 440

10. پەروز	485 — 458
11. كەيقۇباد I	531 — 487
12. نوشرىۋان	579 — 531
13. ھورموزد IV	590 — 579
14. خىسراۋ پەرۋىز	628 — 590
15. كەيقۇباد II	634 — 629
16. يەزدىگەر III	651 — 634

3) ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ نەسەبنامىسى.

	مىلادى يىللىرى
1. توغرولبەگ	1063 — 1040
2. ئالپ ئارسلان	1072 — 1063
3. مەلىكشاھ	1092 — 1072
4. سۇلتان سەنجەر	1158 — 1117

مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى باشلىنىپ، 25 يىلدىن كېيىن 1117 - يىلى سۇلتان سەنجەر ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان.

«ئوغۇزنامە» داستانى ھەققىدە

«ئوغۇزنامە» داستانى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان، ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تارىخىي داستان بولۇپ، قەدىمكى چاغ-

دىن تارتىپ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، يېزىقلاردا خاتىرىلىنىپ كىتاب بولۇپ كەلگەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان بىرنەچچە نۇسخىسى بار. بىرى ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىن (13 ـ ئەسىردە ئۆتكەن)نىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىنىڭ II جىلدىدە بايان قىلىنغان نۇسخىسى. يەنە بىرى ئوبۇلغازى باھادىرخاننىڭ (17 ـ ئەسىردە ئۆتكەن) «شەجەرەئى تۈركى» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن نۇسخىسى، مېنىڭ مۇلاھىزە قىلىشىمچە، هازىر بىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى يازما نۇسخىسى بولۇپ، نۇسخا 13 ـ ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر-يېزىقىدا، تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن. «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ مانا شۇ نۇسخىسى هازىر پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

«ئوغۇزنامە» داستانى نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەقەلەرنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن تەسۋىرلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى، تۇرمۇشتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن.

بۇ داستان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىخىنى ئېتنوگرافىيىسىنى تەكشۈرۈش، ئەدەبىيات تارىخىمىزنى، ئەنئەنىمىزنى تەكشۈرۈپ ئۆگىنىش، شۇ زاماندىكى تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىشىمىز، هازىرقى زاماندىكى ئەدەبىياتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئېلىشىمىزدا ناهايىتى قىممەتلىك رول ئوينايدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە موللىقى، بەدىئىيلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تىل خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ئىگە ئىكەنلىكى، بەدىئىي تۈزۈلۈشىنىڭ كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلارلىقى، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، شېئىرىي خۇسۇسىيىتىنىڭ يەغىنچاق، يەڭگىل، راۋان، ئوبرازلىقلىقىغا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تۈركشۇناس ئالىملارنىڭ ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. 1815 - يىلى گېرمان ئالىمى دىيتىس بىرىنچى قېتىم «ئوغۇزنامە» داستانىدىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. خۇددى شۇ مەزگىلدە رادلوۋ بۇ ئەسەرنىڭ سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسى، ترانسكرىپسىيىسى ۋە نېمىس تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسىنى نەشر قىلىپ دۇنياغا ئېلان قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىرقانچە يېڭى نەشرلىرى مەيدانغا كەلگەن. يېقىنقى يىللاردا «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ يېڭى تەرجىمىلىرى مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. 1959 - يىلى ئا. م. شىرباك «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ سىلاۋيانچە ترانسكرىپسىيىسى ۋە رۇسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. 1972 - يىلى ئىستامبولدا توغان تەرىپىدىن تەييارلانغان تۈركچە تەرجىمىسى نەشردىن چىقتى.

ۋ

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنى

«ئوغۇزنامە» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بو-

لۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىسى خاراكتېرلىككى «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخاننىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان، مۇشەققەتلىك، غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بېشىدىلا ئوغۇزخاننىڭ تاشقى قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. ئارقىدىنلا خەلققە ھەمىشە ئاپەت سېلىپ تۇرغان ئورمانلىقتىكى «قىيات»[*] ناملىق ۋەھشىي ھايۋاننى ياش ئوغۇزخاننىڭ ئۆلتۈرۈپ نام چىقارغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. «قىيات» ناملىق ياۋايى، ۋەھشىي ھايۋاننىڭ تۇمشۇقىدا مۈڭگۈزى بار ئىكەن. بۇ ھازىرقى زاماندا نەسلى ساقلىنىپ قالغان، نىپال ۋە ئافرىقىدا ياشايدىغان بىر مۈڭگۈزلۈك (نىپالدىكىسى) ۋە ئىككى مۈڭگۈزلۈك (ئافرىقىدىكىسى) كەركىداننىڭ دەل ئۆزى.

ئوغۇزخان يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەندە، كۈنلەرنىڭ بىرى تەڭرىگە سېغىنىپتۇ، شۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشۈپتۇ، شۇ نۇر ئىچىدىن ئاجايىپ بىر گۈزەل قىز چىقىپتۇ، ئوغۇزخان ئۇنىڭغا ئۆيلىنىپتۇ، ئۇ قىز ئۈچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىغا كۈنخان، ئوتتۇرانچىسىغا ئايخان، كەنجىسىگە يۇلتۇزخان دەپ ئىسىم قويۇپتۇ.

ئوغۇزخان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋغا چىققاندا، بىر

كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ دەرەخنى كۆردى، شۇ دە-
رەخنىڭ سايىسىدا ئولتارغان بىر قىز كۆزگە چېلىقتى، قىز
يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، كۆ-
زى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى دەريا ئېقىنىدەك، چىش-
لىرى خۇددى ئۈنچىدەك ئىدى...» ئوغۇزخان ئۇنى
كۆرۈپ ئەس - ھوشىنى يوقاتتى. يۈرىكىگە ئوت تۇ-
تاشتى. ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى. ئوغۇزخان بۇ قىز-
غىمۇ ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ. ئوغۇل-
لارنىڭ تۇنجىسىغا كۆكخان، ئوتتۇرانجىسىغا تاغخان،
كەنجىسىگە دېڭىزخان دەپ ئىسىم قويىدى.

ئوغۇزخاننىڭ ئىلاھى سىرلار يوشۇرۇنغان ئىككى قىز-
غا ئۆيلىنىشى «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى، تۈركلەر ھەققىدە
قىسسە»دىكى ئاجايىپ بىر ئەپسانىنى كىشىنىڭ يادىغا سا-
لىدۇ. بۇ ئەپسانىدا مۇنداق دېيىلگەن: «... تۈركلەر-
نىڭ ئاتا - بوۋىسى سۇ دەپ ئاتىلىدىغان ئەلدىن
(يەنسەي ۋادىسىدا — ئا) بولۇپ، بۇ ئەل ھونلارنىڭ
شىمالىدا ئىدى. شۇ ئەلنىڭ خانىنىڭ ئىسمى ئاپا بەگ(؟)
بولۇپ ئون يەتتە بىر تۇغقان ئىكەن، ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ
نامى ئىگىلىنساچۇر بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىكەن،
ئىگىلىنساچۇر ناھايىتى ھوشيار، ئاجايىپ غەيرەتلىك ئى-
كەن. ئۇ خالىسا شامال چىقىرالايدىغان، يامغۇر ياغدۇ-
رالايدىغان قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەن. ئۇ ئىككى قىزغا ئۆي-
لەنگەن، قىزلارنىڭ بىرى ياز ئىلاھىسىنىڭ، يەنە بىرى
قىش ئىلاھىسىنىڭ قىزى ئىكەن.»

تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھەققىدىكى بۇ ئەپسا-

نە «ئوغۇزنامە» داستاندا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بو-
لۇشى مۇمكىن.

داستاندىكى ۋەقەلەرنىڭ تىزمىسىدا ئوغۇزخان غەربـ
كە يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىنى كۆرگەندە: «كۆك بۆرە
جەڭ بەلگىمىز بولسۇن، تۆمۈر نەيزىلەر خۇددى بىر ئور-
مان بولسۇن، ئەتراپتا قۇلانلار يۈرسۇن، يەنە دېڭىز -
دەريالار ئېقىپ تۇرسۇن، كۈن بىزگە توغ بولسۇن، ئاس-
مان چېدىرىمىز بولسۇن.» دەيدۇ.

ئوغۇزخان مۇشۇنداق چاقىرىقنى قىلىپ، غەربتىكى
(ۋولگا دەرياسىنىڭ بويىدىكى — ئا) ئورۇمخان ئاتلىق
خاننىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ ماڭىدۇ. ئوغۇزخان يۈ-
رۈشكە ماڭغاندا ئۇنىڭغا كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆ-
رە يول باشلاپ ماڭىدۇ. ئوغۇزخان ناھايىتى ئۇزۇن يول
يۈرۈپ، ۋولگا بويىغا يېتىپ كېلىدۇ. ئورۇمخان بىلەن
ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئورۇمخاننىڭ جىيەنى
(ئورۇس بەگنىڭ ئوغلى — ئا) تاغ ئۈستىدىكى ئۆزى مۇ-
داپىئە قىلىپ تۇرغان مۇستەھكەم شەھەرنى ئوغۇزخانغا
تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شەھەردە ناھايىتى نۇرغۇن ئالتۇن،
كۈمۈش بار ئىكەن. ئوغۇزخان بۇ شەھەرنى تاپشۇرغان
ئورۇس بەگنىڭ ئوغلىغا «ساقلاپ» دەپ ئات قويىدۇ.

ئوغۇزخان يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىدىل (ۋولگا
دەرياسى) دىن ئۆتىدىغان چاغدا، «ئۇلۇغ ئورۇ» دېگەن
بىر بەگ، دەرەخلەرنى كېسىپ، سال ياساپ، سالغا قو-
شۇننى چىقىرىپ، ئىدىلنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتكۈزىدۇ. بۇ-
نىڭدىن خۇشال بولغان ئوغۇزخان ئاشۇ بەگكە «سەن بۇ

يەردە بەگ بول، قىپچاق دېگەن بەگ سەن بولغىن»
دېگەن.

ئوغۇزخان غەربتىن شەرققە قايتىپ كېلىۋېتىپ، مۇز
تاغقا كەلگەندە ئۇنىڭ چەگدە مىنىدىغان بوز ئېتى قې-
چىپ، مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئوغۇزخاننىڭ بۇ
ۋەقەدىن قايغۇغا چۆشكەنلىكىنى كۆرگەن باتۇر بىر بەگ
مۇز تاغ ئىچىگە بېرىپ، توققۇز كۈندىن كېيىن بوز ئات-
نى تېپىپ كېلىدۇ. بۇ بەگنىڭ ئۇستىبېشىغا قار، مۇز
يېپىشىپ كەتكەن. بەگنىڭ بوز ئاتنى تېپىپ كەلگەنلى-
كىدىن خۇشال بولغان ئوغۇزخان، بەگنىڭ ئۇستىبېشىغا
قاراپ، ئۇنىڭغا «قارلىق» دەپ ئات قويۇپ، ئۇنى شۇ
يەرگە بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن.

ئوغۇزخان يولدا كېلىۋېتىپ يوغان بىر ئۆينى كۆ-
رىدۇ. «ئۆينىڭ تاملىرى ئالتۇندىن ئىدى، دېرىزىلىرى
كۈمۈشتىن، ئىشىكلىرى تۆمۈردىن ئىدى. ئۆي قۇلۇپلاقلىق
بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.» ئوغۇزخان تۆمۈر دوقا-
غول دېگەن بەگكە «سەن شۇ يەردە قال، ئۆينى ئاچ»
دېگەن، ئۇنىڭغا «قالاچ» دەپ ئات قويغان.

داستاندىكى ۋەقەلەر ئىچىدە، هارۋىنىڭ ياسىلىشى
ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئوغۇزخان ئېلىگە قايتىشىدا
جورجىت دېگەن ئەل بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى يېڭىپ
خاننى ئۆلتۈرىدۇ. ھەددى ـ ھېسابسىز ئولجىلارنى قولغا
چۈشۈرىدۇ. ئۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ مېڭىشقا ئۇلاق يېتىش-
مەيدۇ. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە بارماقلىق جوې-
سۇن بىلگە ئاتلىق ئادەم هارۋا ياسىغان، باشقىلار ئۇ-

مىگدىن ئۆتكىنىپ، ھارۋىلارنى ياساپ، ئۇنىڭغا ھايۋانـ
لارنى قوشۇپ، نەرسە - كېرەكلەرنى يۈكلىگەن. ھارۋىـ
لار ماڭغاندا «قانقا - قانقا» دېگەن ئاۋاز چىققان، بۇـ
نى ئاڭلىغان ئوغۇزخان، ھارۋىنى ياسىغان بارماقلىق جوـ
سۇن بىلگە دېگەن ئادەمگە: «ساڭا قانقالىق دەپ ئات
قويۇلسۇن، بۇ ئات، ھارۋىنى ئەسلەتسۇن» دېگەن.

ئوغۇزخان ئەڭ ئاخىرىدا جەنۇبقا يۈزلىنىپ، ھىنـ
دى، تىبەت ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن
ئەڭ جەنۇبتىكى باراقا دېگەن ئەلنىڭ مالىسار دېگەن
خانىنى يېڭىپ ئۆز ئېلىگە قايتقان.

ئوغۇزخان ئۆز ئېلىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن
ئوۋغا چىقىدۇ. ئوۋدىن قايتىپلا ناھايىتى چوڭ يىغىن
چاقىرىدۇ. قىرىق كېچە - كۈندۈز توي - تاماشا ئۆتـ
كۈزىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ... «شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزـ
خان ئوغۇللىرىغا مەملىكەتنى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ. ۋە
شۇنداق دەيدۇ: «ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم،
ئۇرغۇن ئۇرۇشلارنى كۆردۈم، نەيزە ۋە ئوقلارنى كۆپ
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن كۆپ يول يۈردۈم، دۈشمەنلىرىمنى
يىغلاتقۇزدۇم، دوستلىرىمنى كۈلدۈردۈم، كۆك تەڭرى
ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم، ئەمدى مەملىكەتنى سىـ
لەرگە بېرىمەن.»

بۇنىڭدىن باشقا «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى مۇراـ
سىم، رەسمىيەتلەردىكى موما ياغاچنىڭ بېشىغا قوندۇرۇلـ
غان ئالتۇن، كۈمۈش توخۇ، موما ياغاچنىڭ تۈۋىدىكى
ئاق، قارا قويلار، ھون، ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرىنىڭ

قەدىمكى دىنىي ئېتىقادى بولغان شامان دىنىدىكى كۆكنى قىزىل، ئاق، قارا رەڭدىكى نەرسىلەرگە بولغان ئەقىدىسىگە مۇناسىۋەتلىك.

ئوغۇزخاننىڭ كىملىكى ھەققىدە

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخان ھەققىدە ھېلىغىچە تالاش - تارتىشتا تۇرۇۋاتقان ھەرقانچە خىل قاراشلار بار.

بەزى تارىخچىلار ئوغۇزخاننى تۈرك خەلقلىرى تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر تارىخىي شەخسلەردىن بىرى — ھۇن تەڭرىقۇتى — باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)نى ئوغۇزخاننىڭ دەل ئۆزى دېيىشسە، يەنە بەزى تارىخچىلار ھېچ قانداق بىر ئاساسقا تايانماستىن خىيالىي قىياس بىلەن ئىسكەندەرنى ئوغۇزخانغا ئوخشىتىدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار چىڭگىزخاننىمۇ ئوغۇزخانغا تاقاشلايدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزىلەر ئوغۇزخاننى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر بىر شەخسنىڭ ئوبرازى ئەمەس، ئۇ توقۇلغان بەدىئىي ئوبراز دېيىشىدۇ.

خىۋا خانى ئوبۇلغازى باھادىرخان (مىلادىنىڭ 1603 - يىلى تۇغۇلۇپ 1663 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «شەجەرەئىي تۈركى»دە ئوغۇزخان ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشىدە، ئۇنىڭغا ياردەم بەرگەن تۈرك خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمىغا

«ئۇيغۇر» دېگەن نامنى بەرگەن دەيدۇ. بۇنىڭغا قارىغان-
دا ئوغۇزخاننىڭ مىلاددىن بۇرۇن ئۆتكەنلىكى ئېنىق.
چۈنكى ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا (مىلادى-
دىن بۇرۇن) تارىختا مەلۇم بولغان ئىدى. لېكىن ئو-
بۇلغازى تىلغا ئالغان ئوغۇزخان ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ
ئەمەلىي پاكىتقا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىشى ناتايىن،
رىۋايەت رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ يارىتىلغان بولسىمۇ،
ئۇنىڭدا خىيالىي توقۇلمىلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئەڭ چېڭ بىر تارمىقى (قەدىمكى چاغدا)
بولغان ئوغۇزلار ھەققىدە توختالغاندا ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ
قېنىق، قايىغ، بايىندىر، ئىۋا، سالغۇر، ئابشار، بەگ
تىلى، بوكدۇز، بايات، قارا بولۇق ... دىن ئىبارەت يى-
گىرمە ئىككى ئۇرۇققا بۆلۈنگەنلىكىنى ئېيتىپ كېلىپ،
«بۇ ناملار ئۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى بابالىرىنىڭ
ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

مەن باشتا ئوغۇزخاننىڭ ئىككى ئايالىدىن ئالتە ئو-
غۇل (ھەر بىر ئايالى ئۈچتىن ئوغۇل تۇغقان) تاپ-
قانلىقىنى تىلغا ئالغان ئىدىم. ئىران تارىخچىسى رەشىدىد-
دىننىڭ مەلۇماتىدا، ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ 24 ئۇرۇق-
دىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، بۇ ئۇرۇقلار ئوغۇزخاننىڭ ئالتە
ئوغلىنىڭ (ھەر بىر ئوغلىنىڭ تۆتتىن ئوغلى بار ئىدى)
ئوغۇللىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئوغۇزخاننىڭ كۈن، ئاي،
يۇلتۇز ئاتلىق ئۈچ ئوغلى شەرق تەرەپكە بېرىپ ئوۋ

ئوۋلىغاندا بىر ئالتۇن يانى تېپىپ ئالغان. ئۇنى ئاتىسىغا بەرگەن، ئوغۇزخان ئالتۇن يانى ئۇچكە بۆلۈپ، كۈن خان، ئاي خان، يۇلتۇزخانغا بەرگەن. بۇ ئوغۇللارنىڭ 12 ئوغلىغا «بۇز ئوقلار» دەپ نام بېرىلگەن. چۈنكى ئوغۇزخان يانى ئۇچكە پارچىلاپ (بۇزۇپ) ئۇچ ئوغلىغا بەرگەن ئىدى. ئوغۇزخاننىڭ كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئۇچ ئوغلىمۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋغا چىققاندا، يولدا ئۇچ كۈمۈش ئوق تېپىپ ئالدى. ئوقلارنى دادىسىغا ئەكىلىپ بەردى. ئوغۇزخان ئۇچ كۈمۈش ئوقنى كۆك خان، تاغ خان، دېڭىزخانغا بىردىن بەردى. بۇ ئوغۇللارنىڭ 12 ئوغلىغا «ئۇچ ئوقلار» دەپ نام بېرىلگەن. داستاندا ئوغۇزخان قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلغاندا، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بۇز ئوقلار، سول تەرىپىدە ئۇچ ئوقلار ئولتۇرغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

رەشىدىددىننىڭ مەلۇماتىغا ئاساسەن ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ 24 ئۇرۇقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى تۆۋەندىكىچە كۆرىمىز:

بۇز ئوقلار:

1. كۆكخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) قاي (مەھكەم) 2) بايات (دۆلەتلىك) 3) ئالقا ئەۋلى (ھەممە يەردە غەلىبە قىلىدۇ) 4) قارا ئەۋلى (قۇرۇقلۇقتا راۋان ماڭىدۇ)

2. ئايخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) يازىر (كۆپ جايلارغا ھۆكۈمران بولىدۇ) 2) دوكىر (ياشاش ئۇچۇن بىر يەرگە توپلىنىدۇ) 3) دو — دورغا (يۇرت ئالىدۇ ۋە تەرتىپكە سالىدۇ) 4) ياپارلو (بۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ياغما ئىدى، ئۇنى جازالاش ئۇچۇن، شامالنى توساھ دېدى)

3. يۇلتۇزخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) ئاۋشار (ئىشقا چاققان، ئوۋچى) 2) قىزىق (كۈچلۈك، ئۇرۇشقا ماھىر) 3) بىگدىلى (ئۇلۇغلارغا ئوخشاش ئېزىز) 4) قارقىن (ئاشلىقى كۆپ ۋە خەلقنى تويغازغۇچى)

ئۈچ ئوقلار:

1. كۆكخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) بايىندىر (دائىم باياشات ياشايدۇ) 2) بىچىنە (ياخشى، غەيرەتلىك) 3) چاۋۇلدۇر (كىشىلەرگە ياردەم بېرىدىغان، جەڭگىۋار) 4) چېپنى (دۈشمەن بولسىلا ئۇرۇشىدىغان)

2. تاغخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) سالور (قىلىچ، چوماق بىلەن ئۇرۇشىدىغانلار) 2) ئەيمۇر (ئەسكىرى كۆپ، باي) 3) ئالا يونتلى (چارۋا -ماللىرى كۆپ) 4) يورىگىر (ھەمىشە ياخشى ئىش قىلغۇچى)

3. دېڭىزخاننىڭ ئوغۇللىرى: 1) يىكدىر (ياخشى ۋە چوڭ) 2) بوگدوز (ھەممە كىشىگە يارىغۇدەك خىزمەت قىلغۇچى) 3) ئىۋا (ئارغىماق مىنىدىغان، ھۈنەرگە ماھىر) 4) قېنىق (ھەممە يەردە ئېزىز)

جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدىن «تارىخنامە» بىلەن «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدا ئوغۇزلار («تارىخنامە»دا، خۇجې — 呼揭 «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دا ۋۇجيې 乌揭 دەپ يېزىلغان) تىلغا ئېلىنىدۇ. پروفېسسور ما چاڭشۇ بىلەن سىن جۇڭمىيەن ئەپەندىمنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، مانا شۇ ئوغۇزلار مىلادىيىدىن بۇرۇن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا (ھازىرقى جۇڭغار دالىسىدا) يىشا-

خان. دېمەك جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئوغۇزلار، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (بايقال، تاشقى موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ) بىر تارمىقى ئىدى.

پروفېسسور ماچاڭشۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئوخۇ — 乌护 (ياكى ئۇخې 乌纥) ئەسلىدە جۇڭگىغا تېگىشلىك ئوخشاش ئىسىم. ... ئۆز ياشىغان ئوغۇزلارنىڭ ئۆزى، ئۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇجى دەپ ئاتالغان بولسا، سۈي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (618—907) ئۇخۇ ياكى ئۇخې دەپ ئاتالغان.»

«سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدا: 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى خىنگان تاغلىرى — ئا) بايقال كۆلى، سېلىنگا، ئورخۇن توغلا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدىن تارتىپ غەربتە دىنېپىر دەرياسى بىلەن قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە بولغان چەكسىز زېمىندا ياشاپ تۇرغان قىرىق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى، جايلاشقان ئورۇنلىرى ھەققىدە ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىلگەن. شۇنىڭدا: «... قۇمۇلنىڭ غەربىدىن تارتىپ، قارا شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئاق تاغ (تەڭرى تېغى — ئا) ئەتراپلىرىدا ... ئوغۇزلار ياشايدۇ.» دېيىلگەن.

8 - ئەسىردە ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانى قۇتلۇق بىلگە خاقان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى باياNچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشنىڭ شىمالىي يۈزىدىكى 3 - قۇردا، بىلگە خاقاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىچى

ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ مەڭگۈتاشنىڭ يۇزىدىكى 5 - قۇردا «مەن ئۆز خەلقىم توققۇز ئوغۇزلارنى توپلىدىم» دېيىلگەن.

جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى (618—907)نىڭ يىلنامىسى «يېڭى تاڭ يىلنامىسى، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدىكى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز نامى بىلەن ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭناملىرى تۆۋەندىكىچە:

ئون ئۇيغۇر

1. ياغلا قار(خاقان چىقىدىغان قەبىلە) 药罗葛
2. تورلام ۋىيور 咄罗勿
3. بوقاسىقىر 貊歌息讫
4. قۇتۇرغۇر 胡咄葛

(ياۋروپا ھونلىرىنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامىمۇ شۇنداق ئىدى)

5. ئاۋچاغ 阿勿嘀
6. ھازار 葛萨
7. خوغۇرسۇ 斛嗢素
8. ياغما (؟) 药勿葛
9. ئاياۋىر 奚耶勿
10. ئادىز 阿跌

توققۇز ئوغۇز

1. ئۇيغۇر	回纥
2. خۇن	浑
3. تۇگرا	同罗
4. بوگۇ (ئېسىل قەبىلە)	仆固
5. بايىرغو	拔野古
6. ئىسىكە	思结
7. جىبىنى	契苾
8. قارلۇق	葛逻禄
9. باسمىل	拔悉蜜

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلارغا قارىغاندا قانداق بولمىسۇن ئوغۇزخان دېگەن شەخسنىڭ مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا تارىختا ئۆتكەنلىكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆز ئادىتى بويىچە (مەھمۇت قەشقەرى ئېيتقىنىدەك) ئۆز قەبىلە ئۇرۇقلىرىغا قەدىمكى مەشھۇر بابالىرىنىڭ نامىنى قويىدىغانلىقىغا گۇمان قىلمىسىمۇ بولىدۇ.

ئاندىن قالسا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر شەخسلەردىن كىمنى ئوغۇزخان دەپ ئېيتىش مۇمكىن؟

مېنىڭچە، ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بويىچە قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇن قۇرۇلۇپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) تەڭرىقۇتلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇتنى (مىلادى-

ىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەگرىقۇت بولغان) ئوغۇزخانىنىڭ ئۆزى دېيىشكە بولىدۇ.

مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى شەرقىي شىمال (قارا مورەن ۋە لياۋخې ۋادىلىرىدا موڭغۇل ۋە مانجۇ خەلقلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىسى بولغان تۇڭگۇسلار (东胡) نىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى بار ئىدى. شۇ مەزگىلدە بايقال كۆلىنىڭ غەربىي ۋە سىلىنغا ۋادىسىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (جۇڭگو تارىخچىلىرى «تۇرا»—«丁零، 铁勒» دەپ يېزىشقان — ئا) قەبىلە ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان دۆلىتى بار ئىدى. چوغاي تاغلىرىنىڭ (ھازىرقى داچىڭشەن تاغلىرىنىڭ — ئا) شىمالى ۋە جەنۇبىدا (ھازىرقى ئوردوس يايلىقىدا) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان ھونلارنىڭ دۆلىتى بار ئىدى.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «ھون» سۆزى «كۈن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. قەدىمكى زاماندا پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، «كۈن تەڭرىسىگە» ئېتىقاد قىلىش ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان. شۇنىڭغا بىنائەن «ھونلار» ئۆزلىرىنى «كۈنلەر» دەپ ئاتاشقان. مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ھون تەگرىقۇتلىرى جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇبىدا: «كۆك تەگرىسى بىلەن يەر تەگرىسى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەگرىسى بىلەن ئاي تەگرىسى تەرىپىدىن تەختكە چىقى-

رىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى، خەن پادىشاھىنىڭ سالا-
مەتلىكىنى كامال ئېھتىرام بىلەن سورايدۇ...» دېيىلگەن.
مانا شۇ پاكىتقا قارىغاندا، ھونلار «كۆن تەڭرىسىگە»
ئالاھىدە چوقۇنغان. دېمەك «كۆن» سۆزىنىڭ «ھون»
سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىگە ئىشەنسەك بولىدۇ.

ھونلار مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇن ناھايىتى قۇد-
رەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا ئاساس سالغان بولسا، تۈ-
مەن تەڭرىقۇتنىڭ (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغ-
دىن مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت
بولغان) ئوغلى باتۇر تەڭرىقۇت (تەڭرىقۇت خۇدانىڭ
ئوغلى، خۇدا بەرگەن بەخت دېگەن مەنادا)نىڭ زامانى-
سىدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن
174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) ھون
تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلان-
غان ئىدى. شۇ مەزگىلدە ھونلار ئاسىيانىڭ دۆلەت سەھ-
نىسىدە شىردەك ھۆكۈرەپ تۇراتتى.

جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا («تارىخنامە» ۋە
«خەننامىسى»دە) مودون دەپ يېزىلغان («باتۇر» سۆزى
«مودون» دەپ يېزىلغان) ياۋروپا تارىخچىلىرى «مودون»
سۆزىنى خاتا تەلەپپۇز قىلىپ، «مىتە» دەپ تىلغا ئال-
غان. ھون تەڭرىقۇتى — باتۇر تەڭرىقۇت، تۈمەن تەڭ-
رىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. تۈمەن تەڭرىقۇت دەسلەپ
باتۇرنى ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىگەن بول-
سىمۇ، كېيىن كىچىك بىكەسى (خانىشى. ئالچىسى — ئا)
دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ۋارىس قىلىش نىيى-

تىگە كەلگەن. شۇڭا تومەن تەڭرىقۇت قەدىمكى زامان دىپلوماتىيىسىنىڭ قائىدىسىگە بىنائەن، باتۇرنى مىلادىدىن 220 يىل بۇرۇن كەڭسۇدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىغا گۆرۆگە ئەۋەتىپ بەرگەن. بۇ ئىشقا باتۇر قاتتىق نارازى بولغان.

— تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، گۆرۆگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلارنىڭ ھاياتى پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرايتتى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە-لارنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن دۆلەت-لەر ئۆزئارا خانزادىلەرنى بىر - بىرىگە گۆرۆگە ئەۋە-تەتتى. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلەر بۇزۇلاتتى. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە گۆرۆگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. باتۇر ئەنە شۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئېھتىما-لى بارلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشىنى تىڭ-تىڭلاپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇش بولۇشقا يېقىنلاشقان ھامان ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن قېچىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ تۇرغان.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە: خۇددى باتۇر مۆلچەرلىگەندەك، ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلىدۇ. تومەن تەڭرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. باتۇر، ھون قوشۇنلىرى بې-سىپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خانى مىنى-

دىغان تۇلپار ئاتنى مىنىپ ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن قاچىدۇ. ئۇ، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كەڭسۇ (ھازىرقى گەنسۇ)دىكى پايتەختى ساندىبىلدىن (ھازىرقى جاڭيې ئەتراپىدا) چىقىپ، سۇسىز چۆل، خەتەرلىك داليدىن ئۆتۈپ، ساق - سالامەت ھونلارنىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى كۆكخوتنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان تەگرى بالىقتا) يېتىپ كېلىدۇ.

تۇمەن تەگرىقۇت ئوغلىنىڭ ئاجايىپ ھوشيار، باتۇر، قەتئىيلىكىگە ھەيران قېلىپ، ھون ئاتلىقلىرىنى مەشق قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا بۇيرۇيدۇ. باتۇر ئۆزى يېتىشتۈرگەن بىر قىسىم ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، ئەپلىك بىر پەيتتە (ئېھتىمال ئوۋغا چىققان پەيت بولسا كېرەك) ئاتىسىنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۇكىسىنى. ئۆزىگە ياقمايدىغان ھون بەگلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. باتۇر مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن تەگرىقۇت بولىدۇ. باتۇر تەگرىقۇت 10 يىل ئىچىدە (مىلادىدىن بۇرۇن 209—200 توڭگۇسلارنى، كەڭسۇدىكى ھازىرقى «گەنسۇ» ئاتالغۇسى «كەڭسۇ» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىققان) ئۇلۇغ ياۋچىلارنى، بايقال كۆلىنىڭ غەربى، سىلىنغا دەرياسىنىڭ ئاياق ئېقىنىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنى بويسۇندۇرىدۇ. شۇ مەزگىلنىڭ ئاخىرىدا (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن) خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن-

قى چاغدىن مىلادىنىڭ 220 يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
تۇنجى پادىشاھى خەن گاۋزۇ (لىيۇباڭ) باشچىلىقىدىكى
بىر نەچچە يۈز مىڭ قوشۇننى داتۇڭ شەھىرىنىڭ (ئىچكى
موڭغۇلىيىدە) شەرقىدىن 17 يول يىراقلىقتىكى جايىدا
قورشىۋالدى. قورشاۋ يەتتە كېچە - كۈندۈز داۋام قى-
لىدى. ھونلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ كېتىشكە تاس - تاماس
قالغان خەن گاۋزۇ، ۋەزىرى چېن پىڭنىڭ مەسلىھەتى
بويىچە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا (قەدىناس بىكەس-
گە) مەخپىي ھالدا نۇرغۇن ئالتۇننى پارا بېرىپ، ھون
بىكەسىنىڭ ياردىمى بىلەن قورشاۋدىن ئوغرىلىقچە چى-
قىپ، قېچىپ كېتىدۇ. خەن گاۋزۇ چاڭئەنگە يېتىپ كې-
لىپلا دەرھال باتۇر تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ھون-
لار تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ
ئەھدىنامە تۈزىدۇ. ئەھدىنامىگە بىنائەن خەن پادىشاھى
ماۋچۇن ئاتلىق خەنزۇ مەلىكىسىنى باتۇر تەڭرىقۇتقا
ياتلىق قىلىدۇ. بۇندىن تاشقىرى خەن سۇلالىسى ھونلار-
غا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا ئالتۇن، تاۋار - دۇر-
دۇن، ئاشلىق، ئېچىتقۇ (ھاراق ئېچىتقۇسى) قاتارلىق
نەرسىلەر ئارقىلىق ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەلىبى-
لىك يۈرۈشلىرىدىن كېيىن قۇدرەتلىك ھونلار دۆلىتىنى
ھەر جەھەتتىن مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى-
نى كېڭەيتىش ئىشلىرىغا بەل باغلىدى. باتۇر تەڭرىقۇت
مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن
غەربكە يۈرۈش باشلىدى. ئۇ، يۈرۈشلىرىدە يەتتە سۇ،

ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە باردى.

باتۇر تەڭرىقۇت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ، مىلادىيىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندى (مىلادىيىدىن 179 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 157 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)غا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«لولان (پىچان خانلىقى—ئا) ئۇيسۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (بۇ شۇ چاغدا، چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپىدا ياشايتتى — ئا)نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئوقىيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى.» ①

مانا شۇ چاغدا ئۇلۇغ ھون دۆلىتى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا يەتكەن. تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بارغان ئىدى. دېمەك تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئوينىغان ئۇلۇغ رولىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى ئوغۇزخاننىڭ پائالىيەت دائىرىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، باتۇر تەڭ-

---

① «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن — ئا.

رىقۇتىنىڭ چىرايى ئاق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ئوغۇز-
خان دەپ ئاتىغان دېيىشىدۇ. جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى
يىلنامىلىرىدا هونلارنىڭ بوي تۇرقى هەققىدە ئاز - تولا
مەلۇمات بېرىلگەن بولسىمۇ («خەننامە. جىڭمىدى هەق-
قىدە قىسسە») چىرايىنىڭ قانداقلىقى هەققىدە ئېنىق بىر
مەلۇمات بېرىلمىگەن. لېكىن «كونا تاڭ يىلنامىسى. قىر-
غىزلار هەققىدە قىسسە» دە يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى-
قى ئېقىنىدا ياشىغان قىرغىزلارنى: «ئېگىز، تېنى جەھەت-
تىن ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش. ئۇلارنىڭ چاچلىرى
قىزىل، كۆزلىرى كۆك، چىرايى ئاق» دەپ خاتىرىلەنگەن.
8 - ئەسىردە ئۆتكەن شائىر لى رۇۋەن: ئۇيغۇر ئەر-
لىرىنىڭ ئوينىغان ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللىرىنى ئەسلىتىپ
يازغان شېئىرلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ چىراي - ئۆڭلىرىنى
مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

لياڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قايناپ ئۇسسۇل ئوينىغان،
بۇرنى ئىلمەك، ئەتلىرى ئاپئاق قاش تېشى سىمان.

يۇقىرىدا كەلتۈرگەن ئىككى مىسالدىن. هونلار بى-
لەن قانداشلىقى بولغان قىرغىز، ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى-
نىڭ ئاقلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، قەدىمكى هونلارنىڭمۇ
چىرايى ئاق بولغان. بۇنىڭغا يەنە بىر مىسال كەلتۈ-
رۈشكە توغرا كېلىدۇ: مىلادىنىڭ 5 - ئەسىرىنىڭ بېشىدا
(420 - يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى-
دىن كەلگەن هونلار (ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ بىر قىسمىمۇ
بۇنىڭ ئىچىدە) باكتىرىيىنى بېسىپ ئالغان. هىندىستان-

نىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۇشانلار-
نىڭ قالدۇق كۇچلىرىنى يوقاتقان. 6 - ئەسىردە ياشى-
غان روما تارىخچىسى فىروكوفىس ئەنە شۇ ھونلارنى ئۆز
كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ چىرايىنىڭ
ئاق سۇزۇكلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئۇلارنى
ئاق ھونلار دەپ يازغان. مانا شۇ ئاق ھونلار تارىختا
ئېپتالىتلەر دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. مانا شۇ پا-
كىتلارغا قارىغاندا باتۇر تەگرىقۇتنىڭ چىرايىنىڭ ئاق
بولغانلىقىدىن، ئۇنى ئوغۇزخان دەپ ئاتىغانلىقى ئېھتى-
مالغا ناھايىتى يېقىن.

ئوغۇزخان توقۇلغان ئوبراز دېگەن مەسىلە ھەققى-
دە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، تارىخىي پاكىتلار بويىچە
ھۆكۈم قىلغاندا، ئوغۇزخان دېگەن شەخس ئۆتكەن. ئۇ
توقۇلغان ئوبراز ئەمەس.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى تارىخچى-
لار چىڭگىزخاننى، يەنە بەزى تارىخچىلار ماكېدونىيىلىك
ئىسكەندەرنى ئوغۇزخانغا تاقاسلايدۇ. چۈنكى
نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرىگە ئات قويغان
ئوغۇزخان ئىكەنلىكى «ئوغۇزنامە» داستانىدا بايان قى-
لىنغان. شۇڭا ئوغۇزخان تەرىپىدىن «ئۇيغۇر»،* «قار-
لۇق»، «قىپچاق»، «قالاچ» دەپ قويۇلغان ناملارنىڭ
بەزىسى مىلادىيىدىن بۇرۇن؛ بەزىسى مىلادىيىنىڭ 7 -
ئەسىردە تىلغا ئېلىنىدۇ. چىڭگىزخان 13 - ئەسىردە
ئۆتكەن شەخسغۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئوغۇزنامە» داستا-
نىدا تۈرك خەلقلىرىنىڭ تۇتېم ئېتىقادلىرى، ئۆرپ -

ئادەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان. چىڭگىزخان زامانىسىدىكى موڭغۇللار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىسىمۇ، ئۇلار بۆرىنى تۇتىم قىلغان ئەمەس.

ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەرنى ئوغۇزخانغا ئوخشىتىش ناھايىتى كۈلكىلىك، ئەخمىقانە بىر ئىش.

ھازىر دۇنيادىكى كۆپلىگەن تارىخچىلار باتۇر تەڭرىقۇتنى ئوغۇزخاننىڭ ئۆزى دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرمەكتە.

ئوغۇزخاننىڭ يۈرۈشلىرىگە يول باشلىغان بۆرە

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى كۆك يايلىلىق بۆرىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە يول باشلىشى قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇر، تۈركلەرنىڭ بۆرىنى تۇتىم قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

«ۋى سۇلالىسى يىلنامىسى، ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»دە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئاجايىپ بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: «ئېگىز ھارۋىلىقلار قەدىمكى قىزىل تۇرالارنىڭ نەسلىدىن ئىدى.» ... ھون تەڭرىقۇتىنىڭ بىكەسى (خانىشى — ئا) ئىككى قىز تۇغقان، بۇ قىزلا ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. ھونلار ئېلىدىكى كىشىلەر ئۇ قىزلارنى پەرىزات دېيىشىدىكەن. ھون تەڭرىقۇتى: «قىزلىرىم قانداق كىشىلەر بىلەن جۈر بولۇشى مۇمكىن؟ ئۇلار تەڭرى بىلەن جۈرلىشا بولىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن ھون تەڭرىقۇتى

ھونلار ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم قەدىمى يەتمىگەن جايغا تاملىرى ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ. قىزلارنى قورغانغا جايلاشتۇرۇپ، «قىزلارنى تەڭرىنىڭ ئۆزى كېلىپ قوبۇل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپتۇ. ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىزلارنىڭ ئانىسى ئۇلارنى سېغىنىپ كەتكەنلىكىدىن قىزلىرىنى كۆرمەكچى بوپتۇ. تەڭرىقۇت: «بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيادىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندە، بىر قېرى ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ، قورغاننى ياقىلاپ ھۇۋلايدىغان بوپتۇ، بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۈۋىنى كولاپ ئۇۋا ياساپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ، بۆرە كەتمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: «دادام بىزنى مۇشۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپ قويغاندا، تەڭرى بىلەن جۈپ بولۇشىمىزنى ئارزۇ قىلغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۆرە پەيدا بولدى. ئۇ بىر ئىلاھى مەخلۇق ياكى بۆرە قىياپىتىدە كەلگەن تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر» دەيدۇ ۋە قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جۈپ بولماقچى بولىدۇ. سىڭلىسىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ئاچىسى قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ «بۇ ھايۋان تۇرسا ئۇنىڭغا جۈپ بولىمەن دېيىش ئاتا-ئانىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت!» دەيدۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي بۆرىنى شۇ قىياپەتتە كەلگەن تەڭرى دەپ تونۇپ، قورغاندىن چىقىدۇ. بۆرىگە جۈپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن بالا تۇغىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ، بىر دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

بۇ ئەپساندا تىلغا ئېلىنغان ئېگىز هارۋىلىقلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، ئۇلار ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن 6 - ئەسىردىكى تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنى ئېگىز هارۋىلىقلار دەپ يېزىشقان.

ئىنسان باللىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىكى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقادلىرىنىڭ بىرى بولغان تۇتېم. باشلانغۇچ ئۇرۇقلۇق (كوممۇنا) دەۋرىدە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە بولغان، لېكىن دۇنيادىكى جايلارنىڭ يەر شارائىتى (چۆللۈك، تاغلىق، ئورمانلىق، تۈزلەڭلىك) هاۋاسى (قۇرغاق، نەملىك، مۆتىدىل، ئىسسىق، سوغۇق) ھەر خىل بولغانلىقتىن، ھەر خىل تارىخىي، تەبىئىي هادىسىلەرنىڭ تەسىر قىلىشىدىن، ئىنسان باللىرىنىڭ ئېتىقاد قىلىغان تۇتېملىرىمۇ ھەر خىل بولغان. مەسىلەن، ھىندىلارنىڭ كالا، پارسلارنىڭ شىر، خەنزۇلارنىڭ ئەجدىها بولغىنىغا ئوخشاش.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەپسانىنىڭ يەنە باشقىچە راق بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ ئىككى قىزنىڭ بۆرىگە جور بولغانلىقى، بىرىدىن ئون ئۇيغۇر، يەنە بىرىدىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تۆرەلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن بۇ ئەپسانە بىر تەرەپتىن هونلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قان - قېرىنداشلىقىنى ئىلاھىلاشقان بىر ۋەقە بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر، تۈركلەرنىڭ بۆرىنى تۇتېم قىلىپ، كۆك تۈرك خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 551 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ

647 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) دەۋ-
رىدە شۇ خاقانلىقلارنىڭ ئالتۇن ھەل بىلەن،
بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، كۆك شايى بايراقنى دۆلەت
بايرىقى قىلىشى، ئوردىنى قوغدايدىغان قاراۋۇللارنى «بۆ-
رە» دەپ ئاتىشى، بۇ تەسادىپىي ئەھۋال ئەمەسلىكىنى
بىلدۈرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى بەزىبىر ناملار

ئوغۇزخان ئىدىل (هازىرقى ۋولگا دەرياسى)دا ئورۇم-
خاننى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئورۇس بەگنىڭ ئوغ-
لىغا «ساقلاپ» دەپ نام بەرگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە
قارىغاندا، رۇسلارنىڭ ئەجدادى بولغان سىلاۋيانلارنىڭ
نامى «ساقلاپ» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققانمىش. مەھمۇت
قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزگەن خەرى-
تىسىدە: يۇملاق دائىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان
قەبىلىلەر تىزىمىنى بەرگەندە، رۇس ساقلابە («رۇس سە-
قالىبە») دېگەن بىر قەبىلىنىمۇ يازىدۇ.

ئوغۇزخان ئىدىل دەرياسىدىن ئۆتۈشتە خىزمەت
كۆرسەتكەن ئۇلۇغ ئورو دېگەن بىر بەگكە «قىپچاق»
دەپ ئات قويغان. قىپچاق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ
مەشھۇرلىرىدىن بىرى.

«شەجەرەئىي تۈركىي»دە، «قىپچاق» ھەققىدە مۇن-
داق بىر رىۋايەت بار: كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇزخان
بىر دەريا بويىدا بولغان بىر جەڭدىن قايتىپ كەلگەندە،
ئۆزىنىڭ باتۇر بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئىچىر ئاياغ بولۇپ

قالغان خوتۇنىنىڭ ئىزسىز يوقالغانلىقىنى بىلىدۇ. ئوغۇزخان يوقالغان خوتۇننى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن جەڭ بولغان جايغا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوغۇزخان ئەۋەتكەن ئادەملەر سىر دەريا (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر دەريا — ئا)نىڭ بويىدىكى قېلىن ئورمانلىقتىن يوقالغان خوتۇننى تاپىدۇ. ئېغىر ئاياغ خوتۇن ئىچى كاۋاك بىر چوڭ دەرەخنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئوغۇل تۇغقان. خوتۇننى، شۇنىداق ئەھۋالدا تاپقان ئادەملەر ئۇنى بوۋاق ئوغلى بىلەن بىللە ئوغۇزخاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەن. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئوغۇزخان يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق ئوغلىغا «قىپچاق» دەپ ئات قويغان. «قىپچاق» سۆزى «قىسىلچاق» مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولۇپ، ئىچى كاۋاك دەرەخنىڭ قىسىلچىقىدا تۇغۇلغان ئوغۇلغا شۇنداق ئات قويۇلغان.

قىپچاق چوڭ بولۇپ، دادىسى خانلىق قىلغان چوڭ قەبىلىگە بەگ بولغان. مانا شۇ قەبىلە ئۆزىنى، ئۆز خانىنىڭ نامى بىلەن قىپچاق دەپ ئاتىغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «قىپچاق» ئاتالغۇسىنىڭ ئىچى كاۋاك مەنىسى ھەققىدە سۆز يوق، لېكىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قىپچاقلارنىڭ يۇرتىدا ياشايدىغان بىر ھايۋان توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، قىپچاقلارنىڭ يۇرتىدا گەۋدىسى چوڭ «بۇلان» دېگەن ھايۋان ياشايدىكەن. بۇ ھايۋاننىڭ ئۇچى ئاسمانغا قارايدىغان، ئىچى كاۋاك بىر مۈڭگۈزى بار ئىكەن، قار، يامغۇر سۇلىرى ئۇنىڭغا يىغىلىپ قالىدىكەن. بۇلانلار، بىر-

بىر ئىنىڭ مۇڭگۈزىدىن سۇ ئىچىدىكەن. قىپچاق سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى قىياسلار شۇ ھادىسە بىلەن باغلىق بولسا كېرەك.①

قىپچاق سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار شۇنىڭدىن ئىبارەت. بۇ مەلۇماتلارنىڭ قايسىسىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزلىنىش كېرەك.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخان قارلۇق دېگەن نامنى ئۆزىنىڭ بوز ئايغىرىنى قارلىق تاغ ئىچىدىن تېپىپ كەلگەن باتۇر بىر بەگكە قويغانلىقى. ئۇنى شۇ يەرگە بەگ قىلغانلىقى ئېيتىلغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا قارلۇق خان بولغان قەبىلە ئۆزلىرىنى قارلۇقلار دەپ ئاتىغانلىقى ئېنىق.

«يېڭى تاڭ يىلنامىسى. قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، قارلۇقلار ئەڭ بۇرۇنقى چاغدا ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە (تارباغاتاي ئەتراپىدا) ياشىغان. ئۇلار، سابەگ، بويلا، كاشالدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە ئىدى. قارلۇقلار 6 - ئەسىردىن باشلاپ كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قارىغان. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى مۇز تاغ، ئالتاي تاغلىرى بولسا كېرەك. مىلادىنىڭ 744 - يىلى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەتنى كۆك تۈركلەردىن تارتىپ ئالغاندا قارلۇقلارمۇ كۈچ چىقارغان. ئۇلار شۇندىن باشلاپ شەرقىي

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۆزبېكچە 496- بەت — ئا.

ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەبىلە ئىدى. قارلۇقلار 8 - ئەسىردە ئۇرخۇن بويلىرىدىن تارتىپ يەتتە سۇ غىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ياشىغان.

قارلۇقلارنىڭ خانلىرى مىلادىنىڭ 665 - يىلىدىن باشلاپ «يابغۇ» ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان بولدى. قارلۇقلار خانى كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ (551—744) ئوڭ قول يابغۇسى بولغان بولسا، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ (646—845) سول قول يابغۇسى ئىدى. قارلۇقلار مىلادىنىڭ 751 - يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەب قوشۇنلىرى ئارىسىدا بولغان قانلىق جەڭدە ئەرەبلەرگە ياردەم بەرگەن. زىيادئىبنى سالىھ قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى، گاۋشەنزى قوماندانلىقىدىكى 60 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرگەن. گاۋشەنزى بىرنەچچە مىڭ كىشى بىلەن قېچىپ ئاران قۇتۇلغان. تالاس ئۇرۇشى جۇڭگونىڭ ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاش ئۈچۈن قىلغان نىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. لېكىن بۇ نىيەت قارلۇقلارنىڭ ئەرەبلەرگە ئاكتىپ هالدا بەرگەن ياردىمى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشمىدى.

قارلۇقلا ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدىكى هۆكۈمران قەبىلە ياغلاقارلارنىڭ (بۇ، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى) بەزىبىر يولسىزلىقلىرىدىن نارازى بولغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 766 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان توققۇز ئوغۇز تەركىبى-

دىن چىقىپ كەتكەن. شۇندىن باشلاپ قارلۇقلار ئارسلان ئىلـ
لىرگۈك ئاتلىق خاننىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربىي تۈرك خاقانلىـ
قىنىڭ داۋامى بولغان تۈرگەشلەر خانلىقىنىڭ (700 — 766)
خاقانى تەڭرى بولمىش خاقاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ،
قارلۇق يابغۇلىقى (766 — 850) قۇرغان. قارلۇقلارنىڭ پايـ
تەختى قىرغىزىستاندىكى چو دەرياسىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇن
شەھىرى ئىدى. قارلۇقلار مىلادىنىڭ 820 - يىللىرىدىن باشـ
لاپ ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىغا قايتىدىن بويسۇنغان ئىدى.
چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىرى ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش
ئالىپ بىلگە خاقان (808 — 821)، تەڭرىقۇت بولمىش
كۈچلۈك بىلگە خاقان (821 — 825)لارنىڭ زامانىسىدا
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىرقىسمى، بالقاش كۆلىنىڭ بويلىرى
ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارىغان ئىدى.

840 - يىلى ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت، تاشـ
قى ھۇجۇم سەۋەبىدىن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى
كۆپ قىسمى غەربكە كۆچۈپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىـ
قىنىڭ پايتەختىنى قارابالغاسۇندىن بەش بالىققا يۆتكەپ
كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بەش بالىقنى پايتەخت قىلـ
غان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىـ
دىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر خاقانـ
لىقىنىڭ داۋامى ئىدى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ
بىر قىسمى يەتتە سۇ تەرەپكە بېرىپ، ئۇيغۇر قەبىلىسى
ياغمالار (بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى)
نىڭ باشچىلىقىدا قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 —
يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇرغان.

ئىدى. قارلۇقلار قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە تۇردى.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخان هارۋىنى ياسىغان كىشىگە «قانقىل» دېگەن نامنى قويغان. تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەشھۇر قەبىلىرىدىن بىرى بولغان «قاڭقىل-قاڭلى» لەرنىڭ نامى ئوغۇزخان قويغان نامدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك.

«قاڭقىل - قاڭلى» قوسۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنلا مەلۇم ئىدى. ئۇلار يەتتە سۇدا ياشايتتى. ئاكادېمىك رادلوۋ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى قوسۇ (车师) بەگلىكىنى (جىمسار، تۇرپان بەگلىكلىرى) قاڭقىل دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇنى ئاز دېگەندەك يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ھەۋەس قىلغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى ۋە تارىختىن ئانچە خەۋىرى بولمىغان بەزىبىر تەرجىمانلار، «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دا خاتىرلەنگەن «چېشى 车师» ئاتالغۇسىنى هازىرقى زاماندىكى ئوقۇلىشى بويىچە چۈشىنىپ «قاڭقىل» (هارۋىنى ياسىغۇچى ئۇستا) دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى. ئەسلىدە سۈرۈشتۈرگەندە«车 — چې» خېتى قەدىمكى زاماندا «گۇ — 姑» ئوقۇلىدىكەن. شۇڭا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى، چېشى (车师) نى گۇشى (姑师)دەپمۇ يازغان. مىلادىيەدىن بۇرۇن قۇرۇلغان ئالدى قوسۇ بەگلىكى —车师前王 (تۇرپان)ۋە ئارقا قوسۇ بەگلىكى —车师后王 (جىمسار ئەتراپىدا)نى «قاڭقىل - قاڭلى» دېيىش پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇن يۇقىرىدا تىلغا

ئېلىنغان بەگلىكلەرنى («گۇشى» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچە «قوسۇ» ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى) ئۆز ئەسەرلىرىدە خاتىرىلەنگەن ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا يەتتە سۇدا ياشاپ تۇرغان قاڭلىلارنى «كانجۇ — 康居» دەپ ئېنىق خاتىرىلىگەن.

ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى تىلشۇناسلار تۇرپاندىكى «قانقا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەھەللىنىڭ شۇ نامىنى دەلىل كەلتۈرۈپ، مۇشۇ «قانقا» ئاتالغۇسى قەدىمكى چاغدىكى گۇشى بەگلىكىنىڭ قاڭقىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دېگەن قاراشنىمۇ ئالغا سۈردى. مەن يېقىندا تۇرپانغا بېرىپ مۇشۇ مەسىلىنى تەكشۈرۈپ كۆردۈم. مەلۇم بولۇشىچە «قانقا» مەھەللىسىنىڭ نامى يېقىنقى زاماندىلا يۈز بەرگەن كىچىككىنە بىر ئېچىنىشلىق تارىخىي ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن «قان ئاققان» «قانئاقار» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان ئىكەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى بەزىبىر ئۆرپ-ئادەتلەر ھەققىدە

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋەقەلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. خۇسۇسەن داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى قىرىق غۇلاچ كېلىدىغان ئىككى موما ياغاچ تىكىلىپ، موما ياغاچنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇلار قوندۇرۇلۇپ، موما ياغاچنىڭ تۈۋىگە ئاق ۋە قارا قويلارنىڭ باغلىنىشى، شۇ دەۋرگە باغلىق بولغان بىر

خىل ئۆرپ - ئادەتنى كۆرستىدۇ. بۇ ۋەقە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلىرىدىن بىرى بولغان شامان دىنىدىكى بەزىبىر ئەقىدىلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن، جۇڭگو تارىخچىلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى «ئاق تۇرا»، (白狄) «قىزىل تۇرا» (赤狄) دەپ ئاتىغان. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق، شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى. يائى شامان ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب تەرەپلەرنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن:

كۆك رەڭ — شەرق تەرەپنى، ئاق رەڭ — غەرب تەرەپنى، قارا رەڭ — شىمال تەرەپنى، قىزىل رەڭ — جەنۇب تەرەپنى كۆرسىتەتتى.

بۇ خىلدىكى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقاد كېيىنكە كېلىپ، ئادەملەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چېدىرلىرى، بايراقلىرى كىيىم - كېچەكلىرى، ئات جابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

كۆك تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ زەر يۈگۈرتۈلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن دۆلەت بايراقلىرى كۆك شايىدىن ئىدى. قەدىمكى شەر-

قىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچە ئاق ياكى قىزىل چاپان كىيىشنى ياخشى كۆرەتتى

شۇنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەننىڭ «تارىخنامە، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا ھون تەڭرىقۇتلىقىنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن گاۋزۇنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋزۇ باشلىق بىر نەچچە يۈز مىڭ قوشۇننىڭ شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق ئاتلىق، شىمال تەرىپىنى قارا ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىقلاردىن ئىبارەت 400 مىڭ ھون ئاتلىقلىرى قورشىۋالغان.

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى موما ياغاچ تۈۋىگە باغلانغان ئاق ۋە قارا قويلارمۇ شامان ئۆرپ-ئادىتىدىكى. غەرپنىڭ (ئاق قوي) شىمالنىڭ (قارا قوي) ئالامىتىدىن باشقا نەرسە بولمىسا كېرەك. موما ياغاچنىڭ بېشىغا قوندۇرۇلغان ئالتۇن توخۇنى جەنۇبنىڭ، كۈمۈش توخۇنى شەرقنىڭ ئالامىتى دېيىش مۇمكىن.

دېمەك، ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇلار، ئاق ۋە قارا قويلار شامان دىنىدىكى ئۆرپ - ئادەت بويىچە: كۈمۈش توخۇ — شەرق، ئالتۇن توخۇ — جەنۇب، ئاق قوي غەرب، قارا قوي — شىمالنىڭ ئالامىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ تارىخىي ئېتنوگرافىك تىل تەرەپلىرىنى ئۆگەنگەندىن تاشقىرى ئۇنىڭدىكى ئەدەبىي ئىستىلنى ئىجادىي هالدا ئۆگىنىپ، هازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈشتە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشىمىز لازىم. چۈنكى «ئوغۇزنامە» داستانى ئۆزىگە خاس يىغىنچاق، ئۇقۇملۇق، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بىلەن يېزىلغان.

ئورخۇن يادىكارلىقى

(كۆك تۈرك قىسمى)

ئورخۇن يادىكارلىقى — تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىقى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭمۇ كۈمۈش بەتلىك، ئالتۇن ھەرپلىك يادىكارلىقىدۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئورخۇن يادىكارلىقى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىقراق مەلۇمات بېرىش ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇنداق مۇھىم ئىلمىي ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىسىمۇ، ھېچ بولمىغاندا مۇشۇ ماقالەمدە تارىخشۇناسلارنىڭ بۇ توغرىدا يازغان قىممەتلىك تۆھپىلىرىنىڭ مىڭدىن بىرىگە تەڭ كەلگۈدەك ئەجىر سىڭدۈرسەم، ئۆزۈمنى بەختلىك ھېسابلايتتىم.

مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، كولتېگىن، بىلگە خاقان، تونيۇقۇقلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار (ئورخۇن يادىكارلىقى) توغرىسىدا خېلى بۇرۇنلا مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىغان. 13 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى موڭغۇللار تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «تارىخى جاھان گۇشەي» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى») نام-

لىق ئەسىرىدە، ئورخۇن يادىكارلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن ئىدى. ئەينى چاغدا چىڭگىزخاننىڭ ئەقىللىق، بىلىملىك ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يىلۇچۇسايىنىڭ ئوغلى يىلو شىۋ كىولتېكىن مازىرىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا شېئىر يازغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 1709 - يىلى 27 - ئىيۇلدا، جەنۇبىي ئوكرائىنىدىكى پولتاۋا شەھىرىنىڭ يېنىدا شۋېتسىيە بىلەن رۇسىيە ئارىسىدا ئۇرۇش بولغان. پولتاۋا ئۇرۇشىدا رۇسىيە ئىمپېراتورى پېتېر I شۋېتسىيە قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ شۋېتسىيە پادىشاھى كارل XII نىمۇ ئەسىر ئالغان ئىدى. ئەسىر چۈشكەنلەر قاتارىدا شۋېتسىيىلىك يىمىس ئوفېتسىرى جۇئان ۋون ستىراھلىنبىرگمۇ بار ئىدى. پېتېر I تەرىپىدىن سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىپ، 13 يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ستىراھلىنبىرگ 1722 - يىلى سىبىرىيىدىن شۋېتسىيىگە قايتىپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئۇ، يىراق يوللارنى بېسىپ شۋېتسىيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن «ئورخۇن يادىكارلىقى» توغرىسىدا كىتاب يازغان. ئۇنىڭ كىتابى ياۋروپادا ئاجايىپ چوڭ قىزىقىش پەيدا قىلغان. چۈنكى، كىتابتا دۇنياغا سىرلىق كۆرۈنگەن «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىن پارچىلار بېرىلگەن. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇس ساياھەتچىسى پاللاس. 1822 - يىلى پېتېربورگ (ھازىرقى لېنىنگراد)دا نەشر قىلىنغان كىتابىدا، كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان يىگىرمە ئىككى يادىكارلىقنىڭ نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان. پاللاستىن كې-

يىن ياۋروپادىكى نۇرغۇنلىغان ئالىملار، «ئورخۇن يادى-كارلىقى» توغرىسىدا مۇھىم ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قىلغان بولسىمۇ، كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنى ئوقۇپ چىقىشقا ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىشكە مۇيەسسەر بولالمىغان، ئۇنىڭ قانداق يېزىق ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن.

بىز «ئورخۇن يادىكارلىقى» دەپ ئاتىغان كۆك تۈرك يادىكارلىقلىرىدىن كولتېكىن مەڭگۈ تېشى 1889 - يىلى هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كوكشىن ئورخۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشوت - سايدامدىن تېپىلـ-غان بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى، كولتېكىن مەڭگۈ تېـشى تېپىلغان جايدىن بىرلا ۋاقىتتا تېپـىلغـان. تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى بولسا مىلادىنىڭ 1897 - يىلى هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇر شەھىرىدىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتىكى بايىن چوكتو دېگەن جايدىن تېپىلغان.

بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىچىدە كولتېكىن بىلەن بىلـ-گە خاقاننىڭ مەڭگۈ تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خەتلەر تولۇق دېگۈدەك ساقلانغان بولۇپ، بەزىبىر قۇرلىرى ئانچە - مۇنچە ئۆچۈپ كەتكەن. قەدىمكى كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان كولتېكىن مەڭگۈ تېشىدىكى خاتىرىلەر چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان. چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتر يەتمىش بەش سانتىمېتر بولۇپ، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر 32 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىنىڭ ئېگىزلىكى ۋە شەكلى كولتېكىن مەڭگۈ تېشى بىلەن ئوخ-

شاش، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى تۆت بۇرجەكلىك شە-
كىلدە بولۇپ، شىمال، جەنۇب، شەرق، غەربكە قاراش-
لىق تۆت يۈزى بار. كولتېكىن مەڭگۈ تېشىدىكى خاتىرى-
لەر 66 قۇر بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا چوڭ مەرمەر
تاشنىڭ شىمالىي تەرىپىگە (ئارقا تەرەپكە) 13 قۇر
خەنزۇچە خەت يېزىلغان. بۇ خەنزۇچە خەتلەر تاڭ سۇ-
لالىسى (618 — 907) پادىشاھى شۈەنزۇڭ (مىلادىنىڭ
712 - يىلىدىن 756 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان)نىڭ
مىلادىنىڭ 731 - يىلى كولتېكىن ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ
ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامە. بىلگە خا-
قان مەڭگۈ تېشىدا قەدىمكى كۆك تۈرك يېزىقىدا يې-
زىلغان 80 قۇر خەت بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بې-
تىدە خەنزۇچە خەتمۇ بار.

تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى يۇقىرىدىكى ئىككى مەڭگۈ
تاشتىن كىچىك بولۇپ جەمئىي 62 قۇر خەت بار.

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئوقۇلۇشى

يۇقىرىدىكى ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ ئەسلى تېكىستى ئۆز
ئەينى بويىچە دۇنياغا ئېلان قىلىنغاندىن باشلاپ «ئورخۇن
يادىكارلىقى»نى تەتقىق قىلىش ياۋروپادىكى مەشھۇر
تۈركشۇناسلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى تېخىمۇ كۈچلۈك
قوزغىغان. كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان «ئورخۇن
يادىكارلىقى»نى ئوقۇپ چىقىش، ئۇنىڭ مەنىسىنى بې-
لىش ياۋروپادىكى تۈركشۇناس ئالىملارنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ
قىيىن مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، گويا ئىشكنى ئېچىپ

ئچىگە كىرگىلى بولمايدىغان سىرلىق تىلسىمات بولۇپ تۇيۇلغان ئىدى. ئاخىرى بۇ مۇشكۇل سىرلىق تىلسىماتـ نىڭ ئىشىكىنى دانىيىلىك تومسون ئاچتى.

دانىيە پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رەئىسى، كوپېنھاگىن داشۆسىنىڭ پروفېسسورى ۋىلھېلىم لىۇدـ ۋىگ پېتېر تومسون (1842 — 1927) 1893 - يىلى كۆك تۈرك يېزىقىدىكى «ئورخۇن يادىكارلىقى»نى ئوـ قۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى تولۇق يەشتى. بۇ تۈركشۇناسلىقتا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب ئىدى. شۇندىن كېـ يىن «ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ تۈركچە ئەسلى نۇسخىسى، نېمىس، فىرانسۇز تىللىرىغا قىلىنغان تەرجىمىلىرى بىـ لەن بىرگە نەشىر قىلىندى. نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئۇـ لۇغ تۈركشۇناس رادلوۋ قىلدى.

تۈركشۇناسلىقتا ياراتقان ئۇلۇغ مۆجىزىلىك تۆھپىلەرنىڭ قەدرىگە يېتىپ ھۆرمەتلەشكە توغرا كەلسە، تۈركىي خەلقلەردىن بىرەرسى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرـ لار، يېقىندا تۇرغۇزۇلغۇسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقىرىنىڭ مەرمەر ھەيكەللىرى قاتارىدا تومسوننىڭ ھەيكىلىنىمۇ تۇرغۇزسا، ئاجايىپ ئۇلۇغ ۋە ئەجدادلار روھى خۇش بولىدىغان، ئەۋلادلار مەڭگۈ رەھـ مەت ئوقۇيدىغان بىر شانلىق تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلىـ غان بولاتتى. تومسون گەرچە ئىرقىي جەھەتتىن نېمىس بولۇپ، دانىيىلىك ئالىم بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، پۈتۈن تۈرـ كىي خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك، مەڭگۈ خاتىرىلەيدىغان ئۇلۇغ ئالىمى بولۇشقا مۇناسىپ.

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى

يادىكارلىقنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى چوڭ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كۆلتېكىن يادىكارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلغان، ئىنسان بالىلىرى ئۈستىدە ئاتا - بوۋام بۇمىن خاقان (تۇمەن خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، ئىستەمى خاقانلار ئولتۇرۇپتۇ، ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ. شۇ چاغدا تۆت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن. بابالىرىم قوشۇن تارتىپ تۆت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ، تىزلاندۇرۇپتۇ.»

بۇ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ، تۇمەن خاقان ۋە ئىستەمى خاقانلارنىڭ ۋارىسلىرى موقان خاقان، تاۋار خاقان، ساۋارلوخاقان قاتارلىقلارنىڭ دەۋرىدە، ئەڭ قۇدرەتلىك بىر دۆلەت سۈپىتىدە ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنىڭ ناھايىتى يىغىنچاق بەدىئىي تەسۋىرى. شۇ مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 551 - يىلىدىن تارتىپ 600 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىقىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان، غەربىي چېگرىسى قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئىدى.

كۆلتېكىن يادىكارلىقىدا ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقان-

لمقىنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىـ
كى. ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ ناھايىتى ئىچىنىشلىق ئەھـ
ۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقى چوڭقۇر قايغۇ ـ ئەلەم بىلەن
بايان قىلىنغان:

«ئۇلار، ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولـ
غان ئىكەن، ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتۇ، ئوـ
غۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ، كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىـ
ماپتۇ، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلىمسىز خاقان تەختـ
تە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئىپتىمال بىلىمسىزلەردىن،
بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. بەگلىرىدە، خەلقىدە ساداقەت
بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇكىسى بىلەن ئاكىسىنى ئۆچمەنـ
لەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئاـ
رىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن تۈرك
خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ. خاـ
قان دەپ ئاتالغان خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ ... تۈرك
بەگلىرى تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كېچىپ، تابغاچپەـ
رەس بەگلەر تابغاچ ناملىرىنى قوللىنىپ تابغاچ خاقانىغا بېـ
قىنىپتۇ. ئۇلار ئۈچۈن (تابغاچ ئۈچۈن دېمەكچى) 50
يىل كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپتۇ ... تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى،
خەلقى ئاڭلاڭلار، ئۈستىمىزدىكى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشـ
مىسە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ كەتمىسە، دۆلىتىڭلارنى
ۋە قانۇن ـ تۈزۈمىڭلارنى كىم بىتچىت قىلالايـ
دۇ؟ تۈرك خەلقى سىلەر ئۆكۈنۈڭلەر. سىلەر باش باشـ
تاقلىق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ئۆزۈڭلەرنى بېقىۋاتقان دانا
خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دۆلىتىڭلەر ئالدىدا جىـ

نايەت ئۆتكۈزدۈگلەر، يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقار-
دىگلار، ئۇنداق بولمىسا، قوراللىقلار نەدىن كېلىپ سى-
لەرنى-ھەيدىۋېتىدۇ؟ نەيزىلىكلەر نەدىن كېلىپ
سىلەرنى سۈرۈپ - توقاي قىلىۋېتىدۇ؟ مۇقەددەس
ئۆتۈكەن تېغىدىكى خەلقلەر كەتتىگلەر، شەرققە بارىدى-
غىنىگلار شەرققە كەتتىگلەر، غەربكە بارىدىغىنىگلار غەربكە
كەتتىگلەر، سىلەرنىڭ بارغان يېرىگلاردا كۆرگەن كۈنۈگ-
لەر مۇنداق بولدى: قېنىگلار سۇدەك ئاقتى، سۆڭەكگلەر
تاغدەك دۆۋىلەندى، بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىگلار قۇل
بولدى، پاك، خانىش بولىدىغان قىزلىرىگلار دېدەك
بولدى.»

مىلادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە بىر پۈتۈن
كۆك تۈرك خاقانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي خاقانلىقلارغا
بۆلۈنۈپ كەتكەن، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى مىلادىنىڭ
630 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىن-
غاندا، 100 مىڭ تۈرك ئەسىرگە چۈشكەن. شۇ ۋەقە يۈز
بەرگەندە، تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆز ئورنىدا قالغان
بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن.
ئەسىرگە چۈشكەن تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە
كىرگۈزۈلۈپ، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ
شىمالىي قىسمىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مانا شۇ
تۈركلەرنىڭ بەگلىرىدىن شەرقىي تۈرك خاقانى چولۇك-
خان (مىلادىنىڭ 619 - يىلىدىن 621 - يىلىغىچە خا-
قان بولغان)نىڭ كىچىك ئوغلى كورشاد مىلادىنىڭ
636 - يىلى شىئەندە ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۈرك خاقان-

لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 39 سەپە
دىش بىلەن جەڭدە قۇربان بولغان، ئاشىناتۇر ئۆز
خەلقىدىن يۈز ئۆرۈپ، تاڭ سۇلالىسىغا 20 يىلغىچە
خىزمەت قىلغان. تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 630 - يىلى
شەرقىي تۈرك ئاھالىسىدىن 100 مىڭ كىشىنى ئەسىر
قىلىپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كىرگەن-
دىن باشلاپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى قوشنى-
لىرىغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىغا قاتناشتۇرغان.
ئاشىناتۇرنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلى-
غان قوشۇنلىرىغا باش قوماندانلىق قىلغان چاغلىرىمۇ
بولغان. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 640 - يىلىدىن تارتىپ
غەربتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ
تەركىبىدە تۈرك، ئۇيغۇرلاردىن تۈزۈلگەن قىسىملار
ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى جۇڭگونىڭ شىمالىي تېررى-
تورىيىسىدىكى بەزى جايلارغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن تۈرك-
لەر 679 - يىلىغا كەلگەندە ئىسيان كۆتۈرۈپ تۈرك خا-
قانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بەل باغلىغان.
باشتا تۈركلەرنىڭ ئېسىل قەبىلىسى ھېسابلىنىدىغان ئاشى-
دىر ئائىلىسىدىن چىققان ئونبۇ، پانچى قاتارلىقلار ئىسيان
كۆتۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ شىمالغا (تۈرك-
لەر يۇرتىغا) قاراپ ماڭغان. ئىسيان كۆتۈرگەن تۈركلەر
ئاشىنا ئۇرۇقىدىن (خاقان چىقىدىغان ئۇرۇق) بولغان
ئاشىنانىش ئاتلىق بەگنى خاقان قىلىپ كۆتۈرگەن. بۇ
چوڭ ۋەقە مىلادىنىڭ 679 - يىلى يۈز بەرگەندە، نۇر-

غۇنلىغان تۈرك بەگلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاشىنانىش خاقانى قوللىدى. تاڭ سۇلالىسى شاۋسىيە، خۇاداجى، لى جىنجىيا قاتارلىق قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۇرغۇنلىغان قوشۇننى ئاشىنانىش خاقانغا قارشى ماڭدۇردى. ئاشىنانىش خاقان قوماندانلىقىدىكى تۈركلەر ھازىرقى چوغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلىيىدە)نىڭ ئېتەكلىرىدە بولغان جەڭدە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى، تۈركلەرنىڭ ئۇرۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. مەشھۇر قوماندان شاۋسىيە جەڭدە ئۆلدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن غەزەپلەنگەن پادىشاھ گاۋزۇڭ (مىلادىنىڭ 650 - يىلىدىن 683 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قوماندانلىرى خۇاداجى، لى جىنجىيا قاتارلىقلارنى جازالاپ، ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلىدى. مىلادىنىڭ 680 - يىلى باھاردا پېي شىڭجيەن قوماندانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قارا تاغدا (ئىچكى موڭغۇلىيىدە) تۈركلەرنى تارمار كەلتۈردى. ئاشىدىر پانچى بەگ ئەسىر چۈشتى، ئاشىنانىش خاقانى قول ئاستىدىكىلىرى ئۆلتۈردى. مەغلۇبىيەتتىن ھوشىنى يوقاتمىغان تۈركلەر ئاشىنافۇنيەن ئاتلىق بەگنى خاقان قىلىپ كۆتۈردى ۋە دەرھال قوشۇن توپلىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۈركلەر يەنە مەغلۇپ بولدى. خاقان ئاشىنافۇنيەن بىلەن ئاشىدىر ئۇنبۇ ئەسىرگە چۈشتى.

مىلادىنىڭ 682 - يىلى قىشتا ئاشىنا قۇتلۇق دې-

گەن بەگ مۇستەقىللىك ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. تۈركلەر ئاشىنا قۇتلۇققا «ئىلتىرىش» (دۆلەتنى تىرىلدۈرگۈچى) ئۇنۋانىنى بەردى.

تۈركلەرنىڭ 680 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى قايتىدىن قۇرغانلىقى توغرىسىدا كولتېكىن يادىكارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «كۆك تەڭرىسى تۈركلەرنىڭ بۇنداق ھالغا چۈشۈپ تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن، ئۇلار بۇرۇنقىدەك جاھاندا دەۋران سۈرۈپ ئۆتسۇن دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاتام ئىلتىرىش خاقاننى، ئانام ئىل بىلگە خاتۇننى (خانىشنى) تۈركلەرنىڭ خاقانى قىلدى... تەڭرى كۈچ ـ قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام خاقاننىڭ قوشۇنلىرى بۆرىدەك، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىنىڭ قوشۇنى قويدەك ئىدى. دۈشمەن قوشۇنى بۆرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان قويدەك تارقىلىپ قېچىپ كېتىمدۇ. ئاتام خاقان شەرقتىن غەربكىچە يۈرۈش قىلىپ، تۈرك خەلقىنى توپلىدى، تۈرك دۆلىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.»

كولتېكىن يادىكارلىقىدا بىلگە خاقان تىلىدىن ئىلتىرىش خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقان خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئەي خەلقىم! سەن شۇنى بىلگىنكى، مەن باي ۋە روناق تاپقان خەلققە خاقان بولمىدىم، بەلكى ئاجىز، كەمبەغەل بىچارە خەلقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم. ئۇكام

كولتېكىن ۋە تونيۇقۇقلارنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە بولغان ئېككىسى بەگزادە بىلەن سۆزلەشتىم. ئاتام، تاغام (قاپاغان خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ھايات چېغىدا قولغا كەلتۈرگەن خەلقىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ئۈچۈن كۈچىمىزنىڭ يېتىشىچە كۈرەشتۇق. تۈرك خەلقىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ئۈچۈن كېچىلىرى خاتىرجەم ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزلىرى ئولتۇرمىدىم، ئۆلە تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم... تەڭرى ياردەم قىلغانلىقى، بەخت ـ تەلىيىم ئۈچۈن كەلگەنلىكى ئۈچۈن يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى ئاۋۇتتۇم. خەلقىمنى كۈچلۈك دۆلىتى بار، باتۇر خاقانى بار خەلقلەردىنمۇ ئۈستۈن خەلققە ئايلاندۇردۇم.»

ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقان (مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن 692 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) ئەسلىگە كەلگەن شەرقىي تۈرك خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىلتېرىش ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئۇكىسى قاپاغان خاقان (مىلادىنىڭ 692 ـ يىلىدىن 716 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) ئوغلى بىلگە خاقان (مىلادىنىڭ 716 ـ يىلىدىن 734 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان)نىڭ دەۋرىدە بىر مەزگىل خېلى قۇدرەت تاپقان ئىدى. شۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى 230 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ئاسىيادىكى كۈچلۈك قوشۇنلار قاتارىغا كىرەتتى. شۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەن ئەرەبلەرنى ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى ۋە 712 ـ يىلى بولۇپ، ئىككى قېتىم ئوتتۇرا

ئاسىياغا قوشۇن ماڭدۇرغان ئىدى. بۇ قوشۇنغا قوماندان بولغان كۈلتېگىن قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان ئىدى.

ئورخۇن يادىكارلىقىدىن تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشىدا شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۈنچە① دەرياسىدىن ئۆتتۇق ... تاكى تۆمۈر قاپىغىچە② باردۇق ... تەزىك③ ۋە شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئاسۇق باشچىلىقىدىكى سوغداق خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى.»

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتقا قارىغاندا شەرقىي تۈرك شاھزادىسى كۈلتېگىن مىلادىنىڭ 709 - يىلى بۇخارا ئەتراپىدا، ئەرەب ئۆممەۋىيلەر خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 661 - يىلىدىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خەلىپىسى ۋەلىد I نىڭ (مىلادىنىڭ 705 - يىلىدىن 715 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) خۇراسان ۋە ماۋەرەئۇننەھرگە قويغان باش ۋالىيسى (نائىبى) قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم (مىلادىنىڭ 708 - يىلىدىن 717 - يىلىغىچە باش ۋالىي بولغان) بىلەن ئۇرۇشقان بولسا، ئۇ مىلادىنىڭ 712 - يىلى يەنە بىر قېتىم سەمەرقەنت ئەتراپىدا قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان. يۇ-

① ئۈنچە دەرياسى — ھازىرقى سىر دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئا.

② قاپىغ — تۆمۈر قاپىغ سەمەرقەنت بىلەن ئافغانىستاندىكى بەلىخ ئارىسىدىكى بوزقالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم تاغ ئۆتكىلى — ئا.

③ تەزىك — ئەسلىدە بۇ سۆز تاجىكلارنى كۆرسەتسىمۇ، تۈركلەر ئەرەبلەرنى تاجىك دەپ ئاتىغان.

قىرىدا تىلغا ئېلىنغان تونيوقۇق يادىكارلىقىدىكى خاتىرىلەر كولتېكىننىڭ ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، سەمەرقەنت ئەتراپىدا قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان ۋاقتىدىكى ئەھۋالغا قارىتىلغان. تونيوقۇق يادىكارلىقىدا ئېيتىلغان «ئۈنچە دەرياسىدىن ئۆتۈپ ... تاكى تۆمۈر قاپىغىچە باردۇق» جۈملىسىدىكى ۋەقەنى ئىزاھلىغاندا ئەھۋال مۇنداق: مىلادىنىڭ 712 - يىلى كۆلتېكىن باشتا قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىمنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئافغانىستانغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، قاپاغان خاقاندىن ئۇشتۇمتۇت بۇيرۇق كېلىپ كولتېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتقان، قۇتەيبى بۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ غەلىبە قازانغان. «ئۈنچە دەرياسى» — سىر دەرياسى، «تۆمۈر قاپىغ» ھازىرقى سەمەرقەنت بىلەن ئافغانىستاندىكى بەلخ ئارىسىدىكى بوز قالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم تاغ ئۆتكىلى بولۇپ، تۈركلەر ئۇنى «تۆمۈر قاپىغ» (تۆمۈر دەرۋازا) دەپ ئاتىغان، ھەممىدىن مۇھىمى تونيوقۇق يادىكارلىقىدا ئېيتىلغان «تەزىك» دېگەن سۆز.

تارىختا كولتېكىننىڭ ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقى ئېنىق پاكىت تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ئورخۇن يادىكارلىقىدا «ئەرەب» ئاتالغۇسى ئۇچرىمايدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى مۇنداق: ياپون تارىخچىسى يۇتەنخىنىڭ ئۆزىنىڭ «غەربىي دىيار مەدەنىيىتى تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئىسلام مۇرتلىرى (ئەرەبلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا)

تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چاغدا، بۇخارا ۋە سوغدىيانادى-
كى شەھەرلەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ
دىنغا (زارۇ ئاستىرو — ئوتپەرەسلەر دىنىغا — ئا)،
ئېتىقاد قىلاتتى. بۇنداق ئەھۋالنى ئىسلام دىنى توغرى-
سىدا يېزىلغان بىرقانچە تۈرلۈك خاتىرىلەردىن كۆرگىلى
بولىدۇ. يەنە 7 - ئەسىردىكى بۇخارا ۋە خارەزمى تەڭ-
گىلىرىگە تاج كىيگەن ئادەم سۈرىتى بىلەن مۇقەددەس
ئوت يېنىپ تۇرغان ئەزىز — چىراغ سۈرىتى چۈشۈرۈل-
گەن، بۇ پاكىت شۇ جايلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ
ئاتەشپەرەس دىنىغا چوقۇنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈ-
رىدۇ. بۇ ئەھۋال جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى
خاتىرىلەر بىلەن ئوخشاش، مانا شۇ خىلدىكى باش كى-
يىم تاج دەپ ئاتىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتەشپەرەس-
لەر شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى تاجىك دەپ ئاتاش-
قان. ئەرەبلەر ئىراننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئەرەب-
لەر بىلەن تاجىكلارنى ئاتاشتا بىر - بىرىنىڭ نامىنى
پەرقلەندۈرمەيلا قارا - قويۇقلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قى-
لىدىغان ئەرەبلەرنىمۇ تاجىك دەپ ئاتايدىغان ئەھۋال
كېلىپ چىقتى. شۇ چاغلاردا، جۇڭگومۇ شۇ نامنى قوللى-
نىپ ئەرەبلەرنى تاجىك (داشى — 大食،大石) ئاتاي-
دىغان بولغان.»①

مەلۇم بولۇشىچە، ئورخۇن يادىكارلىقىدىكى «تەزىك»
سۆزى ئەسلىدە تاجىكلارنى كۆرسەتسىمۇ، 7 - ئەسىردىكى

---

① يۇۋەنخۇڭ — (ياپون تارىخچىسى) «ئەرەبىي دىيار مەدەنىيىتى» خەنزۇچە
66 - بەت.

جۇڭگو تارىخچىلىرى ئەرەبلەرنى داشى (تاجىك — 石、大食) دەپ يازغاندەك. تۈركلەرمۇ ئەرەبلەرنى «تەزىك» («تاجىك») دەپ يېزىشقانمۇ - قانداق؟ بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ ئەھمىيىتى

تۈرك، ئۇيغۇر تارىخىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن كۆك تۈركلەرگە ئائىت «ئورخۇن يادىكارلىقى» قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر تىلشۇناس مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇلۇغ، دانىشمەن پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى، ئىسمى نامەلۇم يازغۇچى تەرىپىدىن يېزىلغان «دەدە قورقۇت داستانى»غا ئوخشاش ئەڭ مۇھىم ئۆلمەس ئەسەرلەر تۈرك، ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتى، پەلسەپىسىنىڭ ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقى.

بۇلارنىڭ ئىچىدىن «ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا بىر ئاز چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

«ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ئەھمىيىتىنى تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. 8 — ئەسىردە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئورخۇن يادىكارلىقى» شېئىرىي تىل، قىسقا جۈملىلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بەدىئىيلىكىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقى، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلىكلىكىنى نەزەرگە ئالغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتە بۇنداق يۇقى-

رى سەۋىيىسىنىڭ بولۇشى قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە مەيدانغا كەلمەيدۇ. دېمەك، «ئورخۇن يادىكارلىقى» تۈركلەرنىڭ قەدىمكى يۈكسەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىدا يارالغان. بۇ بىزگە تۈركلەرنىڭ «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى خېلى يۈكسەك سەۋىيەگە ئىگە يازما يادىكارلىقلارنى ياراتقانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، تۈركلەرنىڭ «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىن بۇرۇن ياراتقان يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە يوقىلىپ كەتكەنلىكتىن، بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن ھونلارنىڭ ياراتقان شېئىرلىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ساقلىنىپ قالغان، ئېھتىمال تۈركلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا ياراتقان يازما شېئىرلىرىمۇ تېپىلىپ قالار.

«ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى بىرنەچچە نۇقتىغا يىغىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. 1) «ئورخۇن يادىكارلىقى»دا: نادان، ئەخلاقسىز، قابىلىيەتسىز كىشىلەر دۆلەتكە باشلىق بولىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقى، بۇنىڭ ئەكسىچە، دۆلەتكە ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە ئەخلاقلىق، باتۇر كىشىلەر باش بولسا، دۆلەتنىڭ گۈللەپ ياشنايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. 2) دۆلەتنى باشقۇرغۇچىلار (خاقانلار، خانلار) بىلەن خەلق ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقى، ئىناقسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ دۆلەتكە، خەلققە بالايى - ئاپەت كەلتۈرىدىغانلىقى كەسكىن خىتاب بىلەن بايان قىلىنغان. 3)

شۇنىسى ناھايىتى خاراكتېرلىقكى، كولتېكىن يادىكارلىقىدا يات، دۆلەتلەرنىڭ ھىيلىگەر، قارانىيەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يالغان - ياۋىداق شېرىن سۆزلىرىگە، ئۈلارنىڭ قىممەتلىك سوۋغا - سالاملىرىغا ئالدىنىپ تورزاققا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىشنىڭ لازىملىقى تەكىتلەنگەن. 4) «ئورخۇن يادىكارلىقى»نىڭ ھەر بىر قۇرىغا خەلقپەرۋەرلىك، ھۆرىيەت - ئەركىنلىك، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش روھى سىڭدۈرۈلگەن.

بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن كولتېكىن، بىلگەخاقان، تونيوقۇقلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان ئۈچ مەڭگۈ تاشلار كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىدا (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 600 - يىللارغىچە) ئۆتكەن خاقانلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ئەمەس. مىلادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلىرى (شەرقىي روما، ئىران، جۇڭگو) ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىكى ھېسابلانغان كۆك تۈرك خاقانلىقى تۈرلۈك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە شەرقىي ۋە غەربىي خاقانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بولسا (600 — 630) مىلادىنىڭ 630 - يىلى تارمار بولۇپ، 50 يىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 680 - يىلى) ئاشىنا قۇتلۇق (ئىلتېرىش قۇتلۇق)نىڭ شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكىنى بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. تۈركلەر بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركلەرمۇ، غەربىي تۈركلەرمۇ تۈرك خاقانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۈرۈن-

قى قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك دەۋرىنى شۇرەلىمىدى. بۇ، ھەممىگە مەلۇم. ئەپسۇسكى، ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىدا (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 600 - يىللارغىچە) ئۆتكەن مەشھۇر ئۇلۇغ خاقانلاردىن تۇمەن خاقان (مىلادىنىڭ 552—553 يىلىغىچە خاقان بولغان)، مۇقان خاقان (553 — 576)، ئىستەمى خاقان (552—576)، تاۋار خاقان (576—581)، تۇڭا تۇران خاقان (588 — 600)، بىلگە تاردۇ خاقان (600 — 603) قاتارلىق خاقانلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ھېلىغىچە تېپىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز زامانىسىدا غەرب بىلەن شەرق دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەت ئالىمىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان پائالىيەتلىرى يېزىلغان مەڭگۈ تاشلار ئېھتىمال ئۆتۈكەن تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەلۇم جايلىرىدا ھازىرغىچە ئۆزىنى دۇنياغا كۆرسەتمەي يوشۇرۇنۇپ ياتقاندۇ؟! ئەگەر شۇ خاقانلارنىڭ مەڭگۈ تاشلىرى تېپىلغاندا تۈرك ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ خەزىنە — گۆھەرلەرگە بەرگۈسىز يادىكارلىقلىرى گويا مەدەنىيەت ئاسمىنىغا چىققان يېڭى قۇياشتەك نۇر چېچىپ، ئىنسانىيەت ئالىمىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرغان بولاتتى! ئېلىمىز كۆك تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتىغا ئائىت ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ تېپىلغانلىقى ناھايىتى چوڭ مۆجىزە.

شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدا ئەڭ ئاخىرىدا بىر نەچچە ئېغىز سۆز ئېيتماقچىمەن.

ئىلتىرىش قۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە) شەرقىي تۈركلەردە دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر مەيدانغا كەلدى.

ئىلتىرىش قۇتلۇق شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بەردى. ئۆزى خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 692-يىلىغىچە) يىگىرمە نەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، دۈشمەنلەر ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى دۇنياغا تونۇتقان ئىدى.

ئىلتىرىشنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇكىسى بەگ چور (قاپاغان خاقان) خاقان بولدى. قاپاغان خاقاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 692 - يىلىدىن 716 - يىلىغىچە خاقان بولغان) شەرقىي تۈرك خاقانلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى. شۇ مەزگىلدە شەرقتىكى قىتانلار. شىمالدىكى قىرغىزلار (يەنسەي بويىدىكى)، غەربتىكى تۈركەشلەر، قارلۇقلار بويسۇندۇرۇلدى. ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن كولتېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى ئىككى قېتىم (مىلادىنىڭ 709-يىلى ۋە مىلادىنىڭ 712 - يىلى) بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئەتراپلىرىدا ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشتى.

مىلادىنىڭ 696 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىرالىچىسى (ئايال پادىشاھى) ۋۇزەيتەن قاپاغان خاقانى ھۆرمەتلەپ «ئىلتىرىش ئۇلۇغ تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىدى.①

① سىماگۇاڭ «يىلنامە» 14 - كىتاب، خەنزۇچە 6510 - بەت.

شەرقىي تۈرك خاقانلىقى قاپاغان خاقان (692 — 716)، بىلگە خاقان (716 — 734)لارنىڭ ۋاقتىدا قۇدرەتلىك شانلىق باسقۇچقا كىرگەن ئىدى.

شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدا ئىلتىرىش قۇتلۇق قاپاغان خاقان، بىلگە خاقانلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە مەشھۇر شەخسلەر ئۆتتى. ئۇلارنىڭ بىرى بىلگە تونيوقۇق (مىلادىنىڭ 648 - يىلى تۇغۇلۇپ، 725 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) بولۇپ، 78 يىل ئۆمۈر كۆرگەن. ئۇنىڭ ئۇنۋانلىق نامى بىلگە تونيوقۇق بويلا باغا تارقان ئىدى، تونيوقۇق ناھايىتى ئەقىللىق ۋە تالانتلىق ھەربىي ستراتېگىك ئىدى، ئۇ بىر قېتىم ئىلتىرىش قۇتلۇققا تەكلىپ بېرىپ مۇنداق دېگەن: «تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ ئۈچى بىرلىشۋالسا بىز تاياپچىسىز قالىمىز، ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن دۈشمەنگە تۇتۇلىمىز. يۇقا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي، يۇقا نەرسە قېلىن بولۇپ كەتسە ئۇنى ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە توم بولۇپ كەتسە ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ.»① تونيوقۇق دۈشمەنلەر ئۆزئارا بىرلىشىۋېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ يوقىتىش كېرەك دېمەكچى بولىدۇ. ئۇ مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 707- يىلىغىچە ئىلتىرىش قۇتلۇق بىلەن قاپاغان خاقانلارنىڭ

① تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى«نىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى 12 — 14 - قۇرلارغا قاراڭ.

ۋاقتىدا (682 — 716) شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىغا 25 يىل باش قوماندان بولغان. تونيوقۇق مىلادىنىڭ 707-يىلىدىن 725 - يىلىغىچە قاپاغان خاقان بىلەن بىلگە خاقانغا 18 يىل باش ۋەزىر بولغان.

مىلادىنىڭ 707 - يىلىدىن 731 -. يىلىغىچە (24 يىل) شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىنى ئىلتىرىش قۇتلۇقنىڭ كىچىك ئوغلى كولتېكىن ئۆتىدى. كولتېكىن مىلادىنىڭ 685 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 731 - يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا، 47 يېشىدا ئۆلگەن. ئۇ تۈرك تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر قەھرىمان، ئاجايىپ تالانتلىق ھەربىي ستراتېگىك، ئادەتتىن تاشقىرى غەيرەتلىك، يۈرەكلىك باتۇر ئىدى. كولتېكىن مىلادىنىڭ 707 - يىلى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەندە ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن ياش يىگىت ئىدى. كولتېكىن قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا دۈشمەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى. كولتېكىن قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە قەدەر بېسىپ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، شەرقنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىدى.

كولتېكىن مىلادىنىڭ 731 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا جۇڭگودىن، تىبەتتىن، ئىران-

دىن، تۈرك خاقانلىقى تەركىبىدىكى خانلىقلارنىڭ ھەممىسىدىن ماتەم ئەلچىلىرى كەلگەن ئىدى. بۇ ئەلچىلەر كۈلتېكىننىڭ مازىرى ئۈچۈن يېتەرلىك ھەدىيەلەر ئېلىپ كەلگەن. جۇڭگودىن كەلگەن ماتەم ئەلچىلىرى قاتارىدا «ئىمارەت ياسايدىغان ئۇستىلار، نەققاشلار، پۈتۈكتاش ياسايدىغان ئۇستىلار»① مۇ كەلگەن. كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ بەزىلىرى كۆرۈنۈشتە ماتەم تۇتۇش ئۈچۈن كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى كۈلتېكىننىڭ ئۆلگىنىگە خۇش بولۇپ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەن ئىدى. چۈنكى، كۈلتېكىن ئۆزى قاتناشقان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا غالىب كېلىپ كۈچلۈك، ھاكاۋۇر قوشنىلىرىنى باش ئېگىشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. كۈلتېكىننىڭ ئىككى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى باشتا تىلغا ئالغان ئىدۇق. شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ قەھرىمانلىق شۆھرىتى دۇنياغا مەلۇم بولغان ئىدى.

بىلگە خاقان ئىلتېرىش قۇتلۇقنىڭ چوڭ ئوغلى، كۈلتېكىننىڭ ئاكىسى ئىدى، ئۇ مىلادىنىڭ 683 - يىلى تۇغۇلۇپ، 734 - يىلى 51 يېشىدا زەھەرلىنىپ (سۇيىقەست بىلەن) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغان يىل (مىلادىنىڭ 716 - يىلى) قاپاغاننىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىنال بوگۇ خان بىلەن ئىنىسى خانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، خاقانلىق تەختىنى تالاشقان بولسىمۇ، بىر نەچچە ئاي ئىچىدە تارمار قىلىنىپ، ئۇلار ئۆلتۈرۈلگەن. بىلگە خاقان 18 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا (716 — 734) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ شەرقىي تۈرك خاقانلىقى يەنىلا ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىكى

① «كۈلتېكىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى 13 - قۇرغا قارالسۇن.

ئورنىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا شەرقىي تۈرك خاقان-
لىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى 230 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب
تاپقان ئاتلىق قوشۇندىن ئىبارەت ئىدى، شىمالدىكى
كۈچلۈك، بەگباش قوشنىسى — شەرقىي تۈركلەرنىڭ
قۇدرىتىدىن كېچە - كۈندۈز ئەنسىرەپ تۇرىدىغان تاڭ
سۇلالىسى (618 — 907) مىلادىنىڭ 735 - يىللىرى
تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ
شىمالىي چېگرىسىغا 400 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن تۇر-
غۇزغان ئىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي تۈرك
خاقانلىقىدا (ئىلتىرىش قۇتلۇق خاقانلىقىدا) ئۆتكەن مەش-
ھۇر شەخسلەردىن تونيوقۇق، كولتېكىن، بىلگە خاقان-
لارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ ئىچى-
دىن تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىغا يېزىلغان خاتىرىنى تونيو-
قۇق ھايات ۋاقتىدىلا ئۆزى يازغان ئىكەن، ئۇندىن باش-
قا كولتېكىن بىلەن بىلگە خاقاننىڭ مەڭگۈ تېشىغا
يېزىلغان خاتىرىنى ئۇلارنىڭ جىيەنى (قاپاغان خاقان-
نىڭ ئوغلى) يوللۇغ تېكىن يازغان. يوللۇغ تېكىن تۈرك،
ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەش-
قىرى، دانىشمەن پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ قاتا-
رىدىن ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ. تالانتلىق يازغۇچى، ئۇنىڭ
قەلىمى ئارقىلىق «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىكى مەڭگۈ تاش-
لارغا يېزىلغان خاتىرىلەر تارىخ ۋە ئەدەبىيات يادىكار-
لىقى جەھەتتىمۇ، بەدىئىيلىكىنىڭ يۈكسەكلىكى جەھەتتىمۇ
ناھايىتى قىممەتلىك. بىز يوللۇغ تېكىندەك تالانتلىق
يازغۇچى ئارقىلىق 8 - ئەسىردىكى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ
نەقەدەر يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

1

مىلادىنىڭ 840 - يىلىغا كەلگەندە، توپتوغرا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (646 - يىلىدىن 846 - يىلىغىچە) ئۆز بېشىدىن دەھشەتلىك كۈنلەرنى كەچۈرۈشكە باشلىدى.

ئاي تەڭرىدا قۇتبولمىش ئالپ بىلگە خاقان (ھازار تېكىن) ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 825 - يىلىدىن 832 - يىلىغىچە) ئۇيغۇر - ئورخۇن شاھزادىلىرى ئىچىدە خاقانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ، ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئاپەتلىك يالقۇنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئاي تەڭرىدا قۇتبولمىش ئالپقۇلۇق بىلگە خاقان (خۇتېكىن)نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 832 - يىلىدىن 839 - يىلىغىچە) ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. باش ۋەزىر قارابولۇق بىلەن خۇتېكىن ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا خاقان مەغلۇپ بولدى، خۇتېكىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغان قارا بولۇق، كىچىك تېكىن (قوزا تېكىن؟) نى خاقانلىق تەختىگە چىقاردى. شۇ يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا (ھازىرقى تاشقى ۋە

ئىچكى موڭغۇلىيىدە) تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى. ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋابا كېسىلى تارقىلىپ نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. قار ناھايىتى قېلىن ياغدى. نۇرغۇنلىغان ئات، كالا، قوي مۇزلاپ ئۆلدى. خەلق ئۆي-ماكانىدىن ئاي-رىلىپ سەرسان بولدى.

بۇلارنى ئاز دېگەندەك قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلدى. قىرغىزلار ئەسلىدە، مىلادىنىڭ 758 - يى-لىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىغا بېقىنغان خانلىق بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 821- يىلى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان (جۇڭگو تارىخچىلىرى بويى خان دەپ يېزىشقان) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىسيان كۆتۈ-رۈپ، خاقانلىق تەركىبىدىن چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەن ئىدى.

«كونا تاڭ يىلنامىسى، قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭ يىلنامىسى، قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» بابلى-رىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي (ئانا ساي مەنبەسىدە) قىرغىزلىرىنىڭ تىل-يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقى بىلەن ئوخشاش بو-لۇپ، ئۇلارنىڭ چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چى-رايلىرى ئاق سۈزۈك ئىدى. 8 - ئەسىردە يەنسەي قىر-غىزلىرىنىڭ ئاھالە سانى بىر مىليونغا يېقىن بولۇپ، 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىدا يۈز بەرگەن ئېغىر ئەھۋال-

دىن خەۋەر تاپقان قىرغىز خانى ئازى (بۇ ئىسىم ئەينى قىرغىز خانلىرىنىڭ لەقىمى) ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارشى قوشۇن تارتىشقا بەل باغلىغان. دەل شۇ پەيتتە خۇتۇنىنىڭ تەرەپدارى بولغان ئۇيغۇر ھەربىي سەركەردىسى قۇلۇق باغا قىرغىزلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا يۈز بەرگەن بەختسىز ئەھۋالنى قىرغىز خانى ئازىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتىدۇ. قۇلۇق باغا قىرغىزلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قارا بولۇق قوللىغان خاقان كىچىك تېكىن (قوزى تېكىن؟!) نى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئورۇقىدىن بولغان بىر شاھزادىنى خاقان قىلىپ كۆتۈرمەكچى ئىدى. لېكىن ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشى قۇلۇق باغانىڭ نىيىتىنىڭ تامامەن ئەكسىچە بولدى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن قىرغىز خانى، ئاپا ئاتلىق سەركەردىسىنىڭ قوماندانلىقىدا 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى يولغا سېلىپ (بۇ قوشۇننىڭ بىر قىسمى قۇلۇق باغا باشلاپ كەتكەن ئۇيغۇر قوشۇنى بولۇشى مۇمكىن) ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ پايتەختى قارا بالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلدى. قىرغىزلار كىچىك تېكىن ۋە قارا بولۇقنى ئۆلتۈرۈپ خاقان ئوردىسىغا ئوت قويدى. ئوردا خەزىنىسىدىكى ھەددى ھېسابسىز دۇنيا دەپنىلەرنى بۇلاپ - تالىدى. 221 مىڭ دائىمىي مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە (بۇ ئاتلىق قوشۇن 17 دىۋىزىيە بولۇپ، ھەر بىر دىۋىزىيىسى 13 مىڭ جەڭچىدىن تۈزۈلگەن). قۇدرەتلىك ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان (ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق) تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن قىرغىزلار ئىسيانىغا

تاقابىل تۇرالمىدى. شۇڭا ئۇيغۇر - ئورخۇن شاھزادىلىرى پايتەخت قارا بالغاسۇننى تاشلاپ چىقىپ، خاقانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ باغرىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ بېشىغا كەلگەن دەھشەتلىك ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن شەرقىي ئۇيغۇرلار (ھازىرقى تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار) نىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا كۆچۈپ كەتكەن. شاھزادە پان تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە غەربكە قاراپ كۆچۈپ بەش بالىق (ھازىرقى جىمسار، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى ئەتراپلىرى) تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچار قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، شۇ جايلاردا ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان قان قېرىنداشلىرى غەربىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان. ئۇلار تېزلىكتە ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ، بىر مەزگىل كۇچارنى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 865 - يىلى بەش بالىقنى پايتەخت قىلدى. مانا شۇ ئۇيغۇرلار پان تېكىن، بوكوتېكىن باشچىلىقىدا ھەرىكەت قىلىپ، مىلادىنىڭ 860 - يىللىرىغا كەلگەندە تىبەتلىكلەرنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقاردى.

بەش بالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە جۇچۇۋەنگىچە، غەربتە كۇچارنىڭ شەرقىگىچە، جەنۇبتا تەكلىمىكان قۇملۇقىغىچە، شى-

مالدا جەنۇبىي ئالتايغىچە سوزۇلغان. ئۇيغۇر - ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەش بالىق بولسىمۇ، خاقان ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى قىشتا تۇرپاندىكى قارا قوچو (هازىرقى ئىدىقۇت) شەھىرىگە بېرىپ قىشلايتتى. شۇڭا تارىختا بەش بالىقنى يازلىق پايتەخت، ئىدىقۇت شەھرىنى قىشلىق پايتەخت دەپمۇ ئاتىغان.

تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئەمەلىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ دەۋرىنى ئىككى باسقۇچقا ... مۇۋاپىق. ئوچۇقراق ئېيتقاندا قارا بالغاسۇن پايتەخت بولغان چاغنى ئورخۇن دەۋرى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە). بەش بالىق پايتەخت بولغان چاغنى ئىدىقۇت دەۋرى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە) دېيىش كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تەختىدە، ئورخۇندىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان شاھزادىلەر ئولتۇرغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئورخۇن بويلىرىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەتتە سۇ، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ باردى. ئۇلار شۇ جايلاردىكى قەۋمى - قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىدا نام چىقارغان قەبىلىسى ياغمالارنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نى قۇردى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا تەخمىنەن تۆت ئەسىر هۆكۈم سۈر-

گەن، مەدەنىيەت مىلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەپ - ياشنىغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تارىخىنى ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ قىسقىچە بايان قىلىمىز.

دەسلەپكى دەۋرى

بۇ دەۋر مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە بولغان 70 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئورخۇن بويىدىن يەتتە سۇ، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار باشتا يەتتە سۇدىكى قارلۇق يابغۇلىقىنى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 850 - يىلى قەشقەر خانلىقىنى ئاساس گەۋدە قىلغان ھالدا تارىختا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئات قويدى.

ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئات قويدى؟

ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ كۆپ تەڭرىلىك دىنلارنىڭ بىرى بولغان قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. قامان ئەقىدىسى بويىچە ئەڭ چوڭ تەڭرى — كۆك تەڭرى بولۇپ ئۇنىڭ نامى باي ئۈلكىن (باي چوڭ) ئىدى. باي ئۈلكىن ئاسماندىكى توققۇز قات ئالتۇن تاغنىڭ تۆپىسىدىكى نۇر چاقناپ تۇرىدىغان كۈمۈش سارايدا ياشايدىكەنمىش. مانا شۇ باي ئۈلكىننىڭ يەتتە ئوغلى بولۇپ، شۇ ئوغۇللارنىڭ بىرىنىڭ نامى قاراخان

ئىكەن. ئالتاي رىۋايىتىگە ئاساسەن قاراخانىنىڭ سىياقى، سۈپەتلىرى زۇھەل (ساتۇرن) يۇلتۇزىغا ئوخشايدىكەن. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئەڭ قەدىمكى چاغلىرىدا زۇھەل يۇلتۇزىنى «قارا يۇلتۇز» دەپ ئاتىغان ئىدى. ئەنە شۇ كۆك تەڭرىسى باي ئۈلكىنىڭ قاراخان ئاتلىق ئوغلى يۇلتۇز تەڭرىسى ئىدى. دېمەك ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى قۇرۇلغان دۆلىتىنىڭ خانلىرىغا قاراخان ئۇنۋانىنى بېرىپ، دۆلەتنى قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئاتىشى، قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى تەڭرىنىڭ ئوغلى قاراخانغا ئوخشىتىپ، ئىلاھى قىياپەت بەرگەنلىكىدىن بولغان. ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمىمۇ قاراخان ئىدى. قاراخان دېمەك ئۇلۇغ ئىلاھى تۈس ئالغان نام بولۇپ «قاراخانىلار» — ئۇلۇغلار مەنىسىگە ئىگە ئىدى. ھونلارمۇ ئۆز خاقانلىرىنى تەڭرىقۇت (خۇدا بەرگەن بەخت، دۆلەت، خۇدانىڭ ئوغلى مەنىسىدە) دەپ ئاتىغان ئىدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبكە ئاساسلىنىپ دۆلەتكە كىم ھۆكۈمران بولسا ئۇنىڭ نامىنىڭ ئايىغىغا «قاراخان»، «بۇغراخان»، «ئارسلانخان» ئۇنۋانى قوشۇلاتتى. مەسىلەن، ساتۇق بۇغراخان، ئېلى ئارسلانخان، توغرۇل قاراخان دېگەنگە ئوخشاش. ئۇيغۇرلار تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بۇغرا» دەيتتى. «بۇغرا» سۆزى كۈچلۈك، باتۇر مەنىسىدە قوللىنىلاتتى. ئارسلانمۇ يىرتقۇچ ھايۋان بولۇپ، ئۇمۇ ناھايىتى قەيسەر، باتۇر خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

مىلادىنىڭ 850 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ كىملىكى تارىخىي خاتىرى-

لەرذە تارا ئېنىق ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ قاراخانى-
لارنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ بىلگە قاراخان ياكى بۇقا قاراخان
ئاتالمىق كىشى ئىكەنلىكىگە خېلى ئىشەنچلىك ئاساس-
لار بار. قاراخانىلار قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلى-
دى. مىلادىدىن بۇرنەچچە ئەسىرلەر بۇرۇن «بىلادى هون»
(هون شەهىرى) «قاش - قىيا» دەپ ئاتالغان قەشقەر
(«قەشقەر» سۆزى «قاش - قىيا»نىڭ باشقىچە ئېيتىلمىشى)
«ئوردوكەنت» دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ خانلىرى
يازدا هازىرقى قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسىنىڭ بويىغا
جايلاشقان بالاساغۇن شەهىرىگە كېلىپ يازلايتتى. بالاسا-
غۇنمۇ، قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى ئىدى. لېكىن ئاسا-
سى پايتەخت يەنىلا قەشقەر ئىدى.
بىلگە قاراخانىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 850 - يىلى-
دىن 880 - يىلىغىچە) دۆلەتنىڭ زېمىنى بىرقەدەر كې-
ڭەيدى. مىلادىنىڭ 870 - يىلى خۇراسان، ئافغانىستان،
ماۋارەئۇننەهرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سامانىلار دۆ-
لىتى تەشكىل تاپتى. قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچى-
گە يەتتە سۇ، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرى كىرەتتى.
بىلگە قاراخانىنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ئانچە ئېنىق
ئەمەس. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلگە قاراخانىنىڭ
بازىر ۋە ئوغۇلچاق ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغانلىقى مە-
لۇم. بىلگە قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئور-
نىغا بازىر (بارخان) خاقان بولغان. بازىرخان قەشقەردە،
ئۇكىسى ئوغۇلچاق بالاساغۇندا تۇرغان. بازىر خاقانىنىڭ
ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 880- يىلىدىن 890- يىلىغىچە؟) قاراخانى-

لار بىلەن سامانىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇش يۈز بېرىشتىن بۇرۇن سامانىلار دۆلىتىنىڭ (مىلادىنىڭ 807 - يىلىدىن 900 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى ناسىر ئىبنى ئەھمەت (مىلادىنىڭ 865 - يىلىدىن 892 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) قاراخانىلارنى زەئىپلەشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزى قوشۇنغا باش بولۇپ، يەتتە سۇدىكى شاۋگار (ھازىرقى تۈركىستان شەھىرىنىڭ يېنىدا) شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا قايسى تەرەپنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

سامانىلارنىڭ پادىشاھى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت (مىلادىنىڭ 874 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 893 - يىلى قاراخانىلارنىڭ يەتتە سۇدىكى تالاس شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت باشچىلىقىدىكى سامانى قوشۇنلىرى ئوغۇلچاق باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت ئوغۇلچاقنىڭ خانىشىنى ۋە 15 مىڭ ئەسكىرىنى ئەسىر ئالدى ۋە تالاس شەھىرىنى بېسىپ ئالدى. ئوغۇلچاق قەشقەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت تالاستىكى خرىستىئان بۇتخانىسىنى مەسچىتكە ئايلاندۇردى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، يەتتە سۇ سامانىلار قولىدا ئانچە تۇرمىغان. قاراخانىلار يەتتە سۇدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈپ ئالغان.

تەخمىنەن مىلادىنىڭ 890 - يىلى بازىرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلارنىڭ تەختىگە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئوغۇلچاق ئولتۇرغان بولۇشى مۇمكىن. دىنىي روھ بىلەن

سۇغۇرۇلغان بەزىبىر تەزكىرىلەردىكى مەلۇماتىقا ئاساسلانغاندا، بازىرخان ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ساتۇق تېكىن ئاتلىق ئوغلى كىچىك بولغانلىقتىن تاغىسى ئوغۇلچاق، ساتۇق تېكىننىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ۋاكالىتەن قولىغا ئالغان ئىكەن. ئوغۇلچاق ساتۇق تېكىننىڭ تۇل قالغان ياش ئانىسىغىمۇ ئۆيلەنگەن.

قاراخانىلار تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) بىلگە قاراخان (850 — 880) بازىرخان، (880 - 890)، ئوغۇلچاق (890 - 920) قاتارلىق ئۈچ خاقان ئۆتكەن.

كۆچەيگەن دەۋرى

قاراخانىلار تارىخىنىڭ كۆچەيگەن دەۋرى مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە بولغان 120 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭەيگەن، دۆلەت كۈچەيگەن، مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناشقا باشلىغان ئىدى.

قاراخانىلار تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگىچە (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان خەلقلەر قامان، بۇددا، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇيغۇرلار ياشىغان بەزى جايلاردا (كۇچار، خوتەن، ئىدىقۇت خانلىقلىرىدا) بۇددا دىنى ئاساسىي ھۆكۈمران دىن ئىدى. ئۇيغۇرلار مە-

لادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇپ، تەختنى تاغىسى ئوغۇلچاقتىن تارتىپ ئالغاندىن باشلاپ مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىغان.

ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان ئىسلام دىنى ئەڭ بۇرۇن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر ئارىسىدا تارقالغان.

دۇنيادىكى ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى — ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاللانىڭ مۇسۇلمان بەندىلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مىلادىنىڭ 570 - يىلى مەككىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تاغىسى ئەبۇ تالىپ (ئەلىنىڭ ئاتىسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ياش ۋاقتىدا مەككىدىكى ئەڭ باي ئايال خەلىچە كۇبرانىڭ سودا كارۋانلىرى بىلەن پەلەستىن، سۇرىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا ئاللا تەرىپىدىن پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلگەندىن باشلاپ، مىلادىنىڭ 610 - يىلى (40 يېشىدا) مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلىشقا كىرىشكەن. مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ تۆرە زادىلىرى دەسلەپ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئۇممەتلىرى مىلادىنىڭ 622 - يىلى يېرىم كېچىدە مەككىدىن چىقىپ، مەدىنىگە كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ۋەقە ئىسلام تارىخىدا «ھىجرەت» (سەپەر قىلىش) دەپ ئاتىلىپ، دۇنيادىكى ئەھ

لى مۇسۇلمانلارنىڭ يىلنامىسى — ھىجرىيە مانا شۇ چاغدىن (مىلادىنىڭ 622 - يىلىدىن) باشلانغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى تېز كۆپىيىپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىك ئورنى مۇستەھكەملەنگەن، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام قوشۇن باشلاپ مەككىگە يۈرۈش قىلغان. مۇسۇلمان ئەرەبلەر بىلەن كاپىر ئەرەبلەر ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولغان. مىلادىنىڭ 630 - يىلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنى پۈتۈن ئەرەب قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مىلادىنىڭ 632 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى بىرلىككە كەلگەن ئىدى.

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېقىن سەپدىشى ۋە قېيىنئاتىسى ئابۇ بەكرى خەلىپە (ھەربىي، مەمۇرىي، دىنىي ھوقۇقلارنىڭ ھەممىسى خەلىپىنىڭ قولىدا بولاتتى) بولدى. ئۇ خەلىپىلىك ئورنىدا تۇرغان مەزگىلدە (632 — 634) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى قوشنا ئەللەرگە تارقىتىشنىڭ تەييارلىقىنى پۇختا ئىشلىگەن ئىدى.

خەلىپە ئۆمەر زامانىسىدا (634 — 644) ئەرەبلەر غەرب ۋە شەرق تەرەپتىكى قوشنىلىرىغا ناھايىتى شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 636 - يىلى شەرقىي رومانىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ دەمەشقنى (ھازىرقى سۈرىيەنىڭ پايتەختى)،

پەلەستىنلى، 640 - يىلى سۈرىيەنى پۈتۈنلەي بېسىپ ئالدى.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنى يوق قىلىش خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا ئاساسەن ئاياغلاشقان ئىدى.

ئەرەبلەر ئىراننى تولۇق بېسىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 651 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 651 - يىلىدىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا تەيىنلەنگەن نائىبلەردىن قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم (مىلادىنىڭ 708 - يىلىدىن 717 - يىلىغىچە نائىب بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىشىنى ئاساسەن ئورۇنلىغان. شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسىپ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ مىلادىنىڭ 709 - يىلىدىن تارتىپ 740 - يىلىغىچە ئەرەبلەر بىلەن بىرنەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە قىلغان ھۇجۇملىرى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئەرەبلەرگە ياردەمچى تېگىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسىپ ئېلىشىنى ئوڭايلاشتۇردى.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. مىلادىنىڭ 751 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىش يۈزىسىدىن

ئەرەبلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تالاس دەريا-
سىنىڭ بويىدا ئۇرۇش بولدى. سالىھ ئىبنى زىياد قوماندا-
نلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى گاۋ شيەنزى قوماندا-
نلىقىدىكى كۆپ سانلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تار-
مار كەلتۈردى. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى مۇقىملاشتى.

ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 750 -
يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئوتتۇرا
ئاسىيا،خۇراسان قاتارلىق جايلارغا يەرلىك مۇسۇلمانلار-
نىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرىدىن نائىب تەيىنلىدى. سامان
ئەسلىدە خۇراسانلىق تاجىك بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىغا
ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئەرەب ئاببىاسىلار خەلىپىلىرى-
نىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، ئورنى كۆتۈرۈلۈشكە باش-
لىدى. ئەرەب ئاببىاسىلار خەلىپىلىرى ساماننىڭ ئوغۇللىرى-
نى خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا نائىب قىلىپ تەيىن-
لىدى. مانا شۇ سامان ئوغۇللىرىدىن نائىپ بولغانلار
مىلادىنىڭ 870 - يىلىغا كەلگەندە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ
پايتەختى باغداتقا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالدى.
ئۇلار خۇراسان، ئافغانىستان ۋە ماۋارەئۇننەھرنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدە سامانىلار دۆلىتىنى قۇر-
دى. ساماننىڭ ئوغۇللىرى ئۆزلىرى ھۆكۈمران بولغان
دۆلەتكە بوۋىسى ساماننىڭ نامىنى قويۇپ، سامانىلار دەپ
ئاتىدى.

بۇخارانى پايتەخت قىلغان سامانىلار دۆلىتىدە (مىلا-
دىنىڭ 870 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

ناسىر II نىڭ زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 914 - يىلىدىن 943 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) تەرەپ - تەرەپتىن ئىسيانلار كۆتۈرۈلىدى، بۇنداق ئىسيانلار ئاساسەن ناسىر بىننى ئەھمەت بىلەن ئىسمائىل بىننى ئەھمەتنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى تەخت تالىشىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. مانا شۇنداق ئىسيانلارنىڭ تەرىپىنى ئالغان سامانىلار شاھزادىلىرىدىن بىرى ئەبۇ نەسىر سامانى، ئىسيان باستۇرۇلغاندا (ناسىر II تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا) قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن ئىدى. قاراخانى ھۆكۈمرانى ئوغۇلچاق تەرىپىدىن قارشى ئېلىنغان ئەبۇ نەسىر سامانى مىلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق تېكىننى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇشتا ئاساسىي رول ئوينىدى. ساتۇق تېكىن ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ساتۇق تېكىن مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن قەشقەردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، مۇسۇلمان بولغانلارمۇ ئانچە ئاز بولمىسا كېرەك. ساتۇق تېكىن مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ (ئېھتىمال ئۆلتۈرۈپ) قاراخانىلار تەختىگە چىقتى. مانا شۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 920 - يىلى يۈز بەرگەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخان قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولغاندىن باشلاپ قاراخانىلار تارىخىنىڭ كېيىنكى دەۋرى باشلاندى. بۇ دەۋردە (920—1040) قاراخانىلار دۆلىتى قۇدرەتلىك، مەدەنىيەتلىك باي بىر دۆلەت سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغان ئىدى.

ئىسلام دىنى ساتۇق بۇغراخاننىڭ كۈچ چىقىرىشى
بىلەن قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، بالاساغۇن، بارسخان
(ئىسسىق كۆلىنىڭ بويىدا) قاتارلىق جايلاردا،
ئىلى ئەتراپلىرىدا ناھايىتى تېزلا تارقىلىپ يىلتىز تارتتى.
بۇنداق ئەھۋالدىن خۇشال بولغان سامانىلار ساتۇق بۇغ-
راخانغا كۆپ تەرەپتىن ياردەم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت
بىلەن ماۋارەئۇننەھرى، خۇراسان، ئافغانىستان قاتار-
لىق جايلاردىن قەشقەرگە ۋە بالاساغۇنغا نۇرغۇن
ئالىملار كەلدى. مانا شۇ مۇسۇلمان ئالىملار ساتۇق بۇغ-
راخانغا «ئابدۇكېرىم» دەپ ئات قويۇشتى. ساتۇق بۇغ-
راخان زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 956 -
يىلىغىچە) ئۇنىڭ نامىدا قۇيدۇرۇلغان تىللا پۇلدا «قارا
خان ساتۇق ئابدۇكېرىم» دېگەن سۆزلەر بار. بۇن-
داق تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگراتتىكى مۇزېيدا ساق-
لانماقتا.

ساتۇق بۇغراخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى
بولغاندىن باشلاپ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر مە-
دەنىيەت، سودا، سانائەت ئەڭ گۈللىگەن دۇنياۋى
ئەھمىيەتكە ئىگە شەھەرگە ئايلاندى.

ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن خوت-
ەن، كۇچار، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار
مۇستەقىللىك ھالىتىنى ساقلاپ، قاراخانىلارغا بويسۇنۇش-
تىن باش تارتقان ئىدى. ساتۇق بۇغراخان يۇقىرىدى-
كى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان قىلىش-
قا بەل باغلىدى. ئۇ ئاۋۋال ئۆزى قوشۇنغا باش بو-

لۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ساتۇق بۇغراخان خوتەن-
نى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن كۇچارغا يۈرۈش قىل-
دى. بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان
كۇچار قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كېيىن
مەغلۇپ بولۇپ باش ئەگدى. خوتەن بىلەن كۇچار بوي-
سۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئاھالىسىنىڭ دىگۇدەك كۆپچىلىكى
يەنىلا مۇسۇلمان بولماي بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قالدى.

ساتۇق بۇغراخان خوتەن بىلەن كۇچارنى بويسۇن-
دۇرغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇ-
رۇش ئۈچۈن تەخمىنەن مىلادىنىڭ 950 - يىللىرى شى-
مال (ئىلى تەرەپ)، جەنۇب (قارا شەھەر تەرەپ) يۆنى-
لىشىدىن قوشۇن ماڭدۇردى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
بۇددا دىنىدا قېلىش شەرتى بىلەن قارخانىلارغا بويسۇن-
غانلىقىنى بىلدۈردى. بۇنداق بويسۇنۇش كۆرۈنۈشكىلا،
ناھايىتى قىسقا مۇددەتكىلا بولغان ئىدى.

بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان جەڭلەردە ئەبۇ
نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ ناھايىتى ئوبدان
جاسارەت كۆرسەتكەن ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سا-
تۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزا-
دە) ئۇنۋانىنى بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، مۇسۇل-
مان بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان، ئوتتۇرا
ئاسىيادا مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ - ياشناپ، تېخىمۇ يۈك-
سەك، تېخىمۇ شانلىق بىر باسقۇچقا قەدەم قويۇشى
ئۈچۈن ھارماي - تالماي كۈرەشكەن ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر،

تالانتلىق ھەربىي سەركەردە، دانىشمەن، سىياسىيون، قەت-ئىي، غەيرەتلىك، سۇنماس ئىرادىلىك ساتۇق بۇغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەس-تى ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە، ئۆزىنى مۇسۇلمان قىل-غان ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىگاھىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى. ئۇيغۇرلار تاۋاپ قىلىپ تۇرىدىغان، ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارى ئۇلۇغ بوۋىمىز ساتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىگاھى بولىدۇ.

ساتۇق بۇغراخاننىڭ بايتاش (مۇسا)، تۇڭگا ئىلىك (سۇلايمان) ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى بايتاش بۇغراخان ئورنىدا خاقان بولدى. مۇسا بۇغراخان قىس-قا مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن. (956 — 958)دىن كې-يىن ۋاپات بولدى. ئۇكىسى سۇلايمان ئارسلانخان خاقان بولدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 958 - يىلىدىن 978 - يىلغىچە؟)قاراخانىلار تارىخىدا جىد-دىي، ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر يۈز بەردى. مىلا-دىنىڭ 960 - يىلى يەتتە سۇ ۋە قەشقەر ئەتراپىدا يا-شايدىغان غەيرىي دىندىكى (قامان، بۇددا) ئۇيغۇرلاردىن 200 مىڭ چېدىرلىق ئاھالە (تەخمىنەن بىر مىليون كىشى) ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. سۇلايمان ئارس-لانخان مانا شۇ چوڭ ۋەقەنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئىس-لام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكالىدى. ئاندىن كېيىن سۇلايمان ئارسلانخان خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن قاراخانىلار قو-

شۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى سۇندۇرۇپ، ئۇلارنى قايتىمدىن بويسۇندۇردى، لېكىن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق مۇسۇلمان بولماي يەنىلا بۇددا ئېتىقادىدا قالدى. سۇلايمان ئارسلانخان خوتەندىن غەلىبە بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئالپ تېكىن (ئابدۇلپەتتاھ) باشچىلىقىدىكى چوڭ بىر قوشۇننى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى مىڭلاق (ھازىرقى غۇلجا)قا ماڭدۇردى. ئالپ تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى مىڭلاقتىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئۇ جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ ماكانلىرىغا مۇسۇلمان ئۇيغۇرنى جايلاشتۇردى. مانا مۇشۇ يۈرۈش توغرىسىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇلغان:

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز،
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.①

تۈن بىلەن بېسىپ ئالدۇق،
ھەر تەرەپتىن بۆكتۈرمە قويدۇق.
ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق (غۇلجا) ئەرلىرىنى سويدۇق.②

① مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 1- توم، 565- بەت

② مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 3-توم، 324- بەت

سۇلايمان ئارسلانخان ئىلى ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن تەخمىنەن مىلادىنىڭ 970 ـ يىللىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يەل باغلىدى. ئۇ مانا شۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالپ تېكىن (ئابدۇلپەتتاھ) نى نۇرغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى باش ئەگدۈرۈشكە ماڭدۇردى. ئالپ تېكىن باشلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى ئاقسۇ، كۇچاردىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى قارا قوجو (ئىدىقۇت شەھىرى)غا ھۇجۇم قىلدى. قانلىق جەڭلەردىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 948 - يىلىدىن 990 - يىلىغىچە خان بولغان) مەغلۇپ بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بەش بالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرى) قا چېكىندى، ئالپ تېكىن تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلەپ ئالغاندىن كېيىن، بەش بالىققا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى ئارسلانخان بەش بالىقنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ ئىدىقۇت شەھىرىگە بارىدىغان تاغ ئېغىزىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ھەل قىلغۇچ قانلىق جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى.

قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان بەزى بىر تەزكىرىلەردىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئالپ تې-

لكىن بىلەن ئارسلانىخان ئارىسىدىكى ئۇرۇش ھازىرقى داۋانچىڭنىڭ شىمال تەرىپىدىكى پارچا سايغاندا بولغان. بۇ ئۇرۇشتا ئالپ تېكىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى ئۆلگەن. ئۇرۇشتا غالىب بولغان ئارسلانخان تۇرپان، قارا شەھەر قاتارلىق شەھەرلەرنى قاراخانىلارنىڭ قولىدىن تارتىپ ئالغان. تۇرپاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن (17 - ئەسىردە) ھازىرقى ئاستانىدا ئالپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «ئەلپەتا»دەپ ئاتىلىدىغان مازارنى بىنا قىلغان.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشى (ئالپ تېكىن ئارقىلىق) مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خوتەندىكى ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىينىڭ 975 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلىغىچە قاراخانىلار بىلەن 25 يىل ئۇرۇشتى.

مۇسا بۇغراخان، سۇلايمان ئارسلانخان قاتارلىق ئىككى خاقاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىينىڭ 956 - يىلىدىن 978 - يىلىغىچە؟) قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى بىر قەدەر كېڭەيگەن بولسىمۇ، خوتەن بۇددىستلىرىنى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرالمىدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوتەن بۇددىستلىرى 25 يىل (مىلادىينىڭ 975 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە) قاراخانىلار بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئۇزاق مۇددەتكىچە قارشىلىق كۆرسىتەلىشىدە ئىككى تۈرلۈك سەۋەب بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى، خوتەندە بۇددىزىم چوڭ

قۇر يىلتىز تارتقان بولسا، يەنە بىر سەۋەب، خوتەن بۇد-
دىستلىرىغا تىبەت بۇددىستلىرى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت بۇددىست-
لىرى ھەر جەھەتتىن ئۈزلۈكسىز ياردەم قىلىپ تۇرغان
ئىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 978 - يىللىرى
ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى
ئەلى ئارسلانخان خاقان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (978—
998؟) قاراخانىلار كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى.
سۇلايمان (مۇسانىڭ ئۇكىسى)نىڭ ئوغلى ھارۇن بۇغرا-
خان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئورۇنباسارى بولدى. ھارۇن
بۇغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا چوڭ رول ئوي-
نىدى.ھارۇن بۇغراخان سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا
ئۇستا، ناھايىتى تەدبىرلىك، ھەربىي جەھەتتە ساتۇق
بۇغراخاندىن زادى قېلىشمايدىغان، ستراتېگىك، ئاجا-
يىپ غەيرەتلىك، باتۇر ئادەم بولۇپ، ئىتائەتتىن باش
تارتقان بەگباشلارنى تېزلىكتە بويسۇندۇردى. قاراخانىلار
دۆلىتى ئىچكى جەھەتتە تولۇق تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىككە
ئېرىشتى. ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار تەۋەسىدىكى مۇسۇل-
مان ۋە غەيرىي دىندىكى (قامان، بۇددا، مانى قاتارلىق
دىنلاردىكى) ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان، ناھايىتى كۈچ-
لۈك، ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن قوشۇن تەش-
كىللەپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن
دەرىجىدە ئاشۇردى. ئۇ مانا شۇ كۈچكە تايىنىپ تۇرۇپ،
خۇراسان (شەرقىي ئىران)، ئافغانىستان، ماۋارەئۇننەھ-
رى قاتارلىق چوڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان،

باي، مەدەنىيەتلىك، كۈچلۈك سامانىلار دۆلىتىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ ئېلىشقا بەل باغلىدى.

ئەلى ئارسلانخان مانا شۇ ئۇلۇغ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر قىسىم قوشۇننى خوتەن ۋە ئىسدىقۇت بۇددىستلىرىنىڭ ئېھتىمالدىن يىراق بولمىغان ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپ تۇرۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئاندىن كېيىن ئۇ مىلادىنىڭ 990 - يىلىنىڭ بېشىدا قوشۇن ئەۋەتىپ يەتتە سۇدىكى ئىسفىجاپ شەھىرىنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئالدى. سامانىلار مىلادىنىڭ 840 - يىلى (بۇ چاغدا ئۇلار ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ نائىبى ئىدى) ئىسفىجاپنى بېسىپ ئالغان ئىدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ھارۇن بۇغراخان ئىسفىجاپنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن، بالاساغۇن ئەتراپىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. بۇندىن تاشقىرى سامانىلارنىڭ ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان ھەربىي سەركەردىلىرى بىلەن مەخپىي مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ سامانىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، قاراخانىلار تەرەپكە ئۆتۈشىنى قولغا كەلتۈردى.

سامانىلار دۆلىتى ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار تەختىگە چىققان مەزگىلدىن باشلاپ، ئىچكى جەھەتتە ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا يولۇققان ئىدى. شۇ چاغدا سامانىلار ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى، يەرلىك فېئوداللارنىڭ توپىلاڭلىرى سەۋەبىدىن ھالسىراشقا باشلىغان ئىدى. ئىچكى ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئادەم

كۆچى، ماددىي كۈچلەر كۆپلەپ سەرپ قىلىنغانلىقتىن تاشقىرى، مالىيە جەھەتتىنمۇ ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق سەرپ قىلىنغان ئىدى. مالىيە قىيىنچىلىقىغا يولۇققان سامانىي ھۆكۈمرانلىرى خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك ئالۋاڭ - ياساقلارنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. بۇنداق قىلىش خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى سامانىيلارنىڭ خۇراساندىكى نائىبى (باش ۋالىيسى) ئالىپتېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن) مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇنماي خۇراسان، ئافغانىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېررىتورىيەدە غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىغا (مىلادىنىڭ 963 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاساس سېلىپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ماۋارەئۇننەھرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. ھارۇن بۇغراخان سامانىيلارنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ئۆز ۋاقتىدىلا بايقاپ تۇرغان ئىدى.

ھارۇن بۇغراخان سامانىيلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ شەرت - شارائىتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، مىلادىنىڭ 992 - يىلى 5 - ئايدا يەتتە سۇدىن غەربكە — ماۋارەئۇننەھرىگە يۈرۈش باشلىدى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ سامانىيلار دۆلىتىگە شىددەت بىلەن ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىغانلىقىدىن چۆچۈپ كەتكەن سامانىيلارنىڭ پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر (مىلادىنىڭ 976 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈپ، قوراللىق كۈچ بىلەن قار-

شىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا ھارۇن بۇغراخان كۆپ سانلىق كۈچلۈك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قوزغىغانلىقى مەلۇم. لېكىن تارىخىي خاتىرىلەردە قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە ئۇچۇق مەلۇمات يوق. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئۇمۇمىي سەپەرۋەرلىك توغرىسىدىكى يارلىقى ئانچىۋالا دې-گۈدەك رول ئوينىمىغان. چۈنكى نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ تالانتلىق، مەشھۇر ھەربىي سەركەردىلىرىنىڭ تولىسى ئۇي-غۇرلارغا قېرىنداش بولغان ئوغۇزلاردىن ئىدى. ئۇلار نوھ ئىبنى مەنسۇرنى قوللىمىدى. ئەنە شۇنداق شارائىت ئاس-تىدا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئانچە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى. ئوغۇزلاردىن بولغان ئايانچ تېكىن باشچىلىقىدىكى سامانى قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. ئايانچ تېكىن ئەسىر چۈشتى. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ فايىق تېكىن ئاتلىق سەركەردىسى ھارۇن بۇغ-راخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپ-قان نوھ ئىبنى مەنسۇر پايتەخت بۇخارانى تاشلاپ قاچ-تى. ھارۇن بۇغراخان فايىق تېكىننىڭ قارشى ئېلىشى بىلەن مىلادىنىڭ 992 - يىلى 6 - ئايدا تەنتەنىلىك ھالدا بۇخارادىكى جۇيىمۇلىيان ئوردىسىغا كىردى. ھارۇن بۇغراخان فايىق تېكىننى تىرمىزغا نائىب قىلىپ تەيىنلى-دى. بۇ چاغدا ھارۇن بۇغراخان سامانىلارنىڭ خۇراسان-دىكى نائىبى ئەبۇئەلى سىمجۇرىدىن ئۆزىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلغاندا ئەبۇ ئەلى باشتا ھارۇن بۇغ-راخانغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ (ئۇ سامانىلار تېر

رىتورىيىسىنى ھارۇن بۇغراخان بىلەن بۆلشىپ ئېلىشقا كېلىشكەن ئىدى) نوھ ئىبنى مەنسۇر تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

قاراخانىلار ماۋارەئۇننەھرىنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى ناھايىتى كېڭىيىپ كەتتى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى شىمالدا بالقاشتىن تارتىپ، جەنۇبتا كەشمىرگىچە، شەرقتە كۇچارنىڭ غەربىدىن تارتىپ، غەربتە خارەزمگىچە سوزۇلدى. مانا شۇ بىپايان، چەكسىز تېررىتورىيە ئۈچ مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيەنىڭ ئالتە فرانسىيە زېمىنىغا تەڭ ئىدى.

قاراخانىلار بالاساغۇنغا ۋە ئۆزكەنتكە «ئىلىك خان» ئۇنۋانىدا ئىككى باش ۋالىي تەيىنلىدى. بالاساغۇنغا تەيىنلەنگەن باش ۋالىي شىمالىي ئىلىك خان دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلاتتى. شىمالىي ئىلىك خانىنىڭ مەركىزى بالاساغۇن ئىدى. ئۆزكەنتكە تەيىنلەنگەن باش ۋالىي غەربىي ئىلىك خان دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ ئاساسەن ماۋەرەئۇننەھرىنى ئىدارە قىلاتتى. شىمالىي ئىلىك خانلىققا قاراخانىي شاھزادىلىرىدىن بىرى تەيىنلەندى، غەربىي ئىلىك خانلىق ۋەزىپىسىگە ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ناسىر تەيىنلەنگەن ئىدى.

ھارۇن بۇغراخان بۇخاراغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ كېسىلى (سۇڭ قاناش — گېمورروي) ئېغىرلىشىپ، سەمەرقەنتكە كەتتى. لېكىن ئۇ يەردىمۇ ئانچە ئۇزاق تۇر-

ماى، قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئات-
ماشتا كەلگەندە ئالەمدىن ئۆتتى. چەستى قەشقەرگە
كەلتۈرۈلۈپ، هازىرقى بەشكېرەمنىڭ قاراساقال كەنتىگە دەپنە
قىلىنغانلىقى مەلۇم. مانا شۇنداق ئەھۋالدىن پايدىلانغان
نوھ ئىبنى مەنسۇر مىلادىنىڭ 992 - يىلى 8 - ئاينىڭ
12 - كۈنى بۇخارانى بېسىپ ئالدى، هارۇن بۇغراخان
تەرىپىدىن بۇخاراغا قويۇلغان هاكىم ئابدۇلئەزىز (نوھنىڭ
ئۇكىسى) ئۆلتۈرۈلدى.
ئەلى ئارسلانخان هارۇن بۇغراخان ئالەمدىن
ئۆتكەندىن كېيىن غەربىي ئىلىك خانى ناسىرغا (ئوغلىغا)
يارلىق چۈشۈرۈپ، سامانىلارنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار
قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. ناسىر ئىلىك خان ساما-
نىلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق
كۆردى.
مىلادىنىڭ 997 - يىلى 23 - ئىيۇلدا سامانى پا-
دىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا
ئوغلى ئوبۇل هارىس مەنسۇر پادىشاھ بولدى. بۇ ئەقىل-
لىق، تەمكىن ئادەم بولسىمۇ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى
ئۇزۇل - كېسىل تارمار بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى.
ئوبۇل هارىس مەنسۇر پادىشاھ بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن
مىلادىنىڭ 998 - يىلى قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەلى
ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى-
نىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئەلى ئارسلانخان
خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا
قۇربان بولغان. بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 998 - يىلى يە-

كەن بىلەن بىرگە ئارئوتتۇرىسىدىكى چۆلدە (ھازىرقى ئوردام مازىرى ئەتراپىدا) بولغان. ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەسىتى قەشقەر تۆۋەنكى تاربوغوزغا (تۈمەن دەرياسىنىڭ بويىغا) دەپنە قىلىنغان.

ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئەھمەت، ناسىر، مۇھەممەت، مەنسۇر قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. ئەلى ئارسلانخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى ئەھمەت توغان خان خاقان بولدى. ئەھمەت توغان خاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە) سامانىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلۇپ تاشلاندى. خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق بويسۇندۇرۇلۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. غەزنەۋىلەر بىلەن ئىككى قېتىم، شەرقىي قىتانلار بىلەن بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى.

ئەھمەت توغان خان مىلادىنىڭ 999- يىلى (تاغىسى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخاننى 40 مىڭ قوشۇنغا باش قىلىپ، خوتەن خانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى خوتەن بۇددىستلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ياغلاقار ئالالىرىنى ئۆلتۈردى. مىلادىنىڭ 1000 - يىلى تولۇق بويسۇندۇرۇلغان خوتەن خانلىقىغا يۈسۈپ قادىرخان خان قىلىپ تەيىنلەندى.

ئەھمەت توغان خان مىلادىنىڭ 999- يىلى يۈسۈپ قادىرخاننى خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ماڭدۇرغان ۋاقتىنىڭ ئۆزىدىلا، غەربىي ئىلىك خانى ناسىرغا بۇيرۇق بېرىپ، سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىنى تامامەن ئاغ-

دۇرۇپ تاشلاشنى تاپىلىدى. غەربىي ئىلىك خان ناسىر مىلادىنىڭ 999 - يىلى 23 - ئۆكتەبىردە بۇخاراغا كىردى. ئۇ، جويىمولىئان ئوردىسىدىكى سامانىلار خەزىنىسىگە توپلانغان ھەددى-ھېسابسىز بايلىقلارنى ۋە سامانى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادىنى نەزەربەنت قىلىپ، ئۆز كەنتىگە جاۋىدۇردى. ئىلىك ناسىر بۇخاراغا باش ۋالىي قويغاندىن كېيىن ئۆزكەنتكە قايتىپ كەتتى. تەخمىنەن 130 يىل (870 — 1000) ھۆكۈم سۈرگەن سامانىلار پادىشاھلىقى يوق قىلىندى. ئۆزكەنتكە نەزەربەنت قىلىپ ئەۋەتىلگەن سامانى شاھزادىلىرىدىن بىرى — ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمائىل ئايالچە ياسىنىپ ئۆزكەنتتىن قاچتى. ئۇ، مۇنتەسىر (غالىپ) نامىنى ئېلىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىرنەچچە يىل (مىلادىنىڭ 1000 - يىلىدىن 1005 - يىلىغىچە) كۈرەش قىلدى. لېكىن مۇنتەسىرنىڭ قاراخانىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى. ئۆزى، مەرۋى شاھى جاھان ئەتراپىدا بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

سامانىلار پادىشاھلىقى قاراخانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەر خىل شەكىلدە تۈس ئالدى.

ئەسلىدە بۇخارانى پايتەخت قىلغان سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ غەزنە شەھىرىدىكە قويغان باش ۋالىيسى بارقا تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن)نىڭ ئوغلى ئالپ تېكىن نىشاپۇرغا ۋالىي بولغان چاغدا، ئىسيان كۆ-

تۇرۇپ مۇستەقىل بولۇۋالغان ئىدى. ئالپ تېكىن ملا-
دىنىڭ 963 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە ئوغلى ئىجىك
تېكىن خان بولدى. مىلادىنىڭ 966 - يىلى ئىجىك
تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندە ئورنىغا بىلايى خان بولغان
بولسىمۇ، لېكىن سەبۇق تېكىن (ئالپ تېكىننىڭ ئاسراندى
ئوغلى) تەرىپىدىن 976 - يىلى قوغلاندى. سەبۇق تې-
كىن خان بولغان مەزگىلدىن تارتىپ غەزنە
شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلغان ئالپ تېكىننىڭ ۋارى-
لىرى بۇ يېڭى دۆلەتكە غەزنەۋىلەر دەپ ئات قويغان ئىدى.
سەبۇق تېكىننىڭ ئوغلى مەھمۇت غەزنەۋى غەز-
نەۋىلەر دۆلىتىگە سۇلتان بولغان چاغدا (997—1030)
غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ، شەرقى
ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىغىچە، غەربى ئىراننىڭ
ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزمگىچە سوزۇلغان ئىدى.
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھەققىدە «رىم ئىمپېرى-
يىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى»نىڭ ئاپتورى گىببون
مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:
«سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ
خانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئەبسا تۇغۇلۇپ 1000 يىلدىن كې-
يىن ئىراننىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈمران بول-
غان... بۇ مۇسۇلمان قەھرىمان ئەزەلدىن تارتىپ قات-
تىق سوغۇق پەسىللەردىن، ئاسمان بىلەن بويتالىشىپ
تۇرىدىغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان
چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلاردىن،
دۈشمەننىڭ ھەددى - ھېسابسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچ-

لۇق جەڭ پىلىلىرىدىن قىلىچە قورقۇپ باققان ئەمەس.»①

يۇقىرىدىكى ياھا سۇلتان مەھمۇتنىڭ ناھايىتى يۈرەكلىك، باتۇر ۋە چىداملىقلىقىغا، ئۇنىڭ دۈشمەنگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قارىتىلغان. ھەقىقەتەنمۇ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى دۈشمەنگە نىسبەتەن ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەھشەتلىك، ئۇلۇغ ئىستىلاچى ئىدى.

مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 999 - يىلى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىك خانى ناسىر بۇخارانى ئالغاندا ئۆزىنى ئەڭ شۆھرەتلىك نام بىلەن «سۇلتان» دەپ ئاتىغان ئىدى. باغدات خەلىپىسى قادىر (991 — 1031) پەرمان چىقىرىپ، سۇلتان مەھمۇتنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن تاج ۋە پەخرىناملارنى بەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە خۇراسان، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا كۈچلۈك ئىككى دۆلەت ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر) ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار باش بولۇپ قۇرغان قېرىنداش دۆلەتلەر ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستاننى تولۇق بويسۇندۇرۇپ بۇددىست ھىندىلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ، بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قاراخانىلار بىلەن دوستانە، ئىناق ئۆتۈشنى، كۈچلۈك

① گىببون (ئىنگلىز تارىخچىسى) «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە، 273 - بەت.

جەڭگىۋار قوشۇن تەشكىل قىلىشى لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1000 - يىلى غەزنەۋىلەر ئەلچىلىرىنى غەربىي ئىلىك خانى ناسىرنىڭ قارارگاھى ئۆزكەنتكە ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ناسىر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ چېگرىسى ئامۇ دەريا قىلىپ بەلگىلەندى. ناسىرنىڭ قىزى سۇلتان مەھمۇتقا ياتلىق قىلىندى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى قايتىدىغان چاغدا، ناسىر سۇلتان مەھمۇتقا قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئالغاندىن كېيىن، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلدى. قوشۇننىڭ 50 مىڭى ئاتلىق، 50 مىڭى پىيادە ئىدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۇقىرىدىكى ئىككى مۇھىم ئىشنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇش نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش باشلىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلغان ئىدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئانچە ئۇزاققا بارمايلا بۇزۇلدى. بۇنىڭغا قاراخانىلارنىڭ زېمىن تەلىپى سەۋەب بولدى. ئەسلىدە ئافغانىستان بىلەن خۇراسان سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. قاراخانىلار سامانىلارنى تارمار

قىلغاندىن كېيىن، سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئۆزىمىز ئىگە بولىمىز دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، سامانىلارنىڭ ئافغانىستان بىلەن خۇراسان قىسمىنى سۇلتان مەھمۇت ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان ئىدى. قاراخانىلار بولسا بۇنىڭغا نارازى ئىدى. شۇ سەۋەبكە ئاساسەن، سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قوشۇن تارتىپ كەتكەندە، قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىك خانى ناسىر بىننى ئەلى(ئەلى ئارسلانخان) جەپەر تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى ئافغانىستانغا، سۇ بېشى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى خۇراسانغا ماڭدۇردى.

جەپەر تېكىن بەلخ ۋە ھىندى قوش تاغلىرى ئەتـراپىغىچە بېسىپ باردى. سۇ بېشى تېكىن بولسا، مەرۋى شاھى جاھان، ھىرات ۋە خۇراساندىكى نىشاپۇر، توس، قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىپ ئالدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستاندىن ناھايىتى تېزلىكتە قايتىپ كېلىپ، قاراخانىلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇت ئەۋەتكەن قوشۇنلار جەپەر تېكىننى تىرمىزغا چېكىندۈرگەن بولسا، سۇ بېشى تېكىننى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ماۋارەئۇننەھرىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. غەربىي ئىلىك خانى ناسىر بىننى ئەلى مىلادىنىڭ 1008 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم غەزنەۋىلەرگە قارشى يۈرۈش باشلىدى. ناسىر بىننى ئەلىنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىشىغا ئۇلۇغ خاقان ئەھمەت توغان خان قوشۇلمىغان ئىدى. ناسىر بىننى ئەلى ئاكىسى ئەھمەت توغان خاننىڭ نارازىلىقىغا

قارىماي ئىككىنچى قېتىمقى يۇرۇشكە خوتەن خانى يۇسۇپ قادىرخاننى ياردەمگە چاقىردى. قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغان خان بىلەن زىددىيىتى بولغان (تەختنى تارتىپ ئېلىش نىيىتى بار ئىدى) يۇسۇپ قادىرخان ناسىر بىننى ئەلىنى قوللاپ، غەزنەۋىلەرگە قارشى يۇرۇشكە قاتناشتى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشكە غەربىي ئىلىك خانى-ئەھمەت توغان خانمۇ قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋىلەرگە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۇرۇشىگە 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن سەپەرۋەر قىلىندى. يۇرۇشنىڭ تەشەببۇسكارى ۋە ئۇيۇشتۇرغۇچىسى ناسىر بىننى ئەلى قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. قاراخانى قوشۇنلىرى بەلخنى بېسىپ ئالدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى ئۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ غەزنىدىن يولغا چىقتى. غەزنەۋىلەرنىڭ قوشۇنىدا 500 جەڭ-پىللىرىمۇ بار ئىدى. قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1008 - يىلى 4 - يانۋاردا بەلختىن 12 كىلومېتر يىراقلىقتىكى «كەتەر» دېگەن سايدا بىر-بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. يۇسۇپ قادىرخان قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، ناسىر بىننى ئەلى قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتىغا، جەپەر تېكىن سول قانىتىغا باش بولۇپ تۇردى. ئەھمەت تۇغان خان بولسا قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ ئېھتىياتتا تۇرغان قىسمىغا باش بولۇپ، سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇردى. ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى بىلەن سۇلتان

مەھمۇتنىڭ جەڭ پىلىلىرى ھۇجۇمىغا ئۆتتى. قاراخانى قوشۇنلىرى جەڭ پىلىلىرىنى ئارقىغا يېنىپ، قېچىشقا مەجبۇر قىلىپ، غەزنەۋىلەر قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا قاتتىق زەربە بەردى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ قوشۇنلىرى قالايمىقان ھالدا چېكىنىشكە باشلىدى. لېكىن سەپ ئارقىسىدا ئېھتىياتتا تۇرغان قوشۇنلارغا باش بولۇپ تۇرغان سۇلتان مەھمۇت ناھايىتى تەسىرلىك، قىسقا، يالقۇنلۇق بىر نۇتۇق سۆزلەپ، قوشۇنلىرىنى روھلاندۇرۇپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ماڭدۇردى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن قاراخانى قوشۇنلىرى چېكىندۇرۇلدى. كەچ كىرگەندە سۇلتان مەھمۇت پۈتۈن قوشۇنلىرىنى توپلاپ ۋە جەڭ پىلىلىرىنى سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ، قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. دەل شۇ چاغدا قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ ئارقا سېپىدە ئېھتىياتتا تۇرغان ئەھمەت توغان خان ئارقىغا قاراپ قاچتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرگەن قاراخانىلار قوشۇنى تەرتىپسىز ھالدا چېكىندى. ناسىر بىننى ئەلى قاراخانىلار قوشۇنىنى بەلخكە چېكىندۈرۈپ كەتتى. مەھمۇت غەزنەۋى بولسا، ئالدىراش چېكىنىپ كېتىۋاتقان قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلىماي «كەتەر» سايىدا تۇردى. ناسىر بىننى ئەلى بەلخكە چېكىنىپ كەلگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئىنتىزام بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ماۋارەئۇننەھرگە ئېلىپ كەتتى.

بۇقېتىمقى مەغلۇبىيەتكە ئەھمەت توغان خاننىڭ قېچىشى

سەۋەب بولدى. بەزى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە ئەھمەت توغان خان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈش بار ئىكەن.
شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ قاراخانىي ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتكە باھا بەرگەندە ئەھۋال مۇنداق ئىدى.
ناسىر بىننى ئەلى مىلادىنىڭ 999 - يىلى ساماىنلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مىلادىنىڭ 1004 - يىلى سامانىلار دۆلىتىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقاتقاندىن كېيىن، ناسىر بىننى ئەلىنىڭ ئابرويى ئۆسۈپ كەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناسىر بىننى ئەلى قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغانغا ئانچىۋالا ھۆرمەت قىلماي، ئۆز ئالدىغىلا غەزنەۋىلەرگە قارشى ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا پېتىنىغان ئىدى. ئەگەر ناسىر بىننى ئەلى غەزنەۋىلەرگە قىلغان يۈرۈشىدە غەلىبە قىلىدىغان بولسا ئۆز ئاكىسى ئەھمەت توغاندىن تەختنى تارتىپ ئېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. مانا شۇ سەۋەبتىن ئەھمەت توغان خان ئۇكىسى ناسىر بىننى ئەلىنىڭ سۇلتان مەھمۇت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىنى خالىمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەھمەت توغانخان ناسىرنى قوللىمىغان ئىدى. ئۇنىڭ جەڭ مەيدانىدىن قېچىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال ئۇنىڭ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن مەخپىي ھالدا تىل بىرىكتۈرگەنلىكىمۇ راست بولسا كېرەك. ئۇرۇشتىن كېيىنكى ۋەقەلەرمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغان خانغا (قەشقەرگە)، غەربىي ئېلىك خانى ناسىر بىننى ئەلىگە (ئۆزكەنتكە)، خوتەن خانى يۇسۇپ قادىرخانغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەھمەت توغان خان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن تىنچلىق، دوستلۇق بىتىمنامىسى تۈزدى. لېكىن ناسىر بىننى ئەلى بىلەن يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈمىدسىز ھالدا غەزنىگە قايتىپ كېلىشتى. چۈنكى ناسىر بىننى ئەلى بىلەن يۇسۇپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشقان ئىدى.

ناسىر بىننى ئەلى ئاكىسى ئەھمەت توغان خاننىڭ ئۆزىنى قوللىمىغانلىقىدىن غەزەپلىنىپ، مىلادىنىڭ 1009 - يىلى 12 - ئايدا ئەھمەت توغان خانغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ناسىر بىننى ئەلى باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ئۆزكەنتتىن يولغا چىقىپ بالاساغۇنغا قاراپ كېتىۋاتقاندا قاتتىق قار يېغىپ كەتتى. يۈرۈش توختىدى. ناسىر بىننى ئەلىنىڭ ئەھمەت توغان خاننىڭ ئەدىبىنى بېرىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. ناسىر بىننى ئەلى ئۆزكەنت

كە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋەقە يۈز بەر-
گەندە سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى قەشقەرگە (ئەھمەت-
توغان خانغا)، ئۆزكەنتكە (ناسىر بىننى ئەلىگە) ئەلچىلەر
ئەۋەتىپ. ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننى (ئەھمەت بىلەن نا-
سىرنى) ياراشتۇرۇپ قويىدى. شۇندىن باشلاپ قاراخانىلار
بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدا دوستانە، ئىناق ۋە قې-
رىنداشلارچە مۇناسىۋەت قايتىدىن تىكلەندى.

مىلادىنىڭ 1012 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى.
ناسىر بىننى ئەلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئەھمەت توغان خان
ئۆز ئۇكىسى مەنسۇر بىننى ئەلىنى مەرھۇم ئۇكىسى نا-
سىر بىننى ئەلىنىڭ ئورنىغا غەربىي ئىلىك خانى قىلىپ
تەيىنلىدى.

مىلادىنىڭ 1016 - يىلى ئەھمەت توغان خان ئاغ-
رىپ قالدى. بۇ ئەھۋالنى غەنىمەت بىلگەن غەربىي
ئىلىك خانى مەنسۇر بىننى ئەلى، تالاس، تاشكەنت، پەر-
غانە، ئۆزكەنت، خوجەنت، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا
ھۆكۈمران بولۇۋالدى. مەنسۇر بىننى ئەلىنىڭ ئۇكىسى
مۇھەممەت ئاكىسىنى قوللىدى. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەر-
گەندە قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەھمەت توغان خان، خوتەن
ھاكىمى يۈسۈپ قادىرخان، ئەلى تېكىن بىلەن بىرلە-
شىپ ئۇكىسى مەنسۇر بىننى ئەلىگە قارشى ئۇرۇشتى. ھا-
رۇن بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى (ھەسەننىڭ ئوغلى) ئەلى
تېكىننىڭ مەنسۇر بىننى ئەلىگە ئەسىر چۈشكىنىنگە قار-
غاندا ئۇرۇشتا ئەھمەت توغان خان يېڭىلگەن بولسا
كېرەك.

ئەھمەت توغان خاننىڭ ئاغرىپ قېلىشى قاراخانىي ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىشنىڭ يۈز بېرىشى قاتارلىق ئەھۋالدىن پايدىلانغان شەرقىي قىتان خانلىقى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى يىلۇلۇڭشۈي (مىلادىنىڭ 983 - يىلىدىن 1031 - يىلىغىچە خان بولغان) 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى قاراخانىلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. قىتان قوشۇنلىرى ئالتاي ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئېلىپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئەھمەت توغان خان قىتانلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. قاراخانىي قوشۇنلىرى قىتانلار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئەھمەت توغان خان بۇ چاغدا ساقايغان ئىدى. بۇ مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ قىلىچە ئەندىشە قىلماي قىتانلارغا قارشى ئۆزى ماڭدى. قىتانلار ئەھمەت توغان خاننىڭ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، بالاساغۇننىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراق جايدا توختىدى. ئەھمەت توغان خان شۇ جايدا قىتانلارنى تارمار كەلتۈردى. ئەھمەت توغان خان ئارقىغا چېكىنىپ قاچقان قىتانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ قاتتىق زەربە بەردى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى. بىر تۈمەن قىتاننى ئەسىر ئالدى. نۇرغۇن چارۋا - مالنىمۇ قولغا چۈشۈردى. ئەھمەت توغان خاننىڭ قىتانلارغا قارشى يۈرۈشى ئۈچ ئاي داۋام قىلدى. قىتانلار ئىلى ۋە ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئۆز دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە ھەيدىۋېتىلدى.

مىلادىنىڭ 1018 - يىلى قىتانلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان ئەھمەت توغان خان ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى. ئاكىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي ئىلىك خانى مەنسۇر بىننى ئەلى (مىلادىنىڭ 1012 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ئىلىك خان بولغان) قاراخانىلارغا خاقان بولدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئۇكىسى مۇھەممەت بىننى ئەلىنى غەربىي ئىلىك خانى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەنسۇر ئارسلانخاننىڭ چوڭ خاقان بولغىنىغا رازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مەنسۇر ئارسلانخاندىن خاقانلىق ئورنىنى تارتىپ ئېلىشقا بەل باغلىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۈسۈپ قادىرخانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماۋارەئۈننەھرىگە قوشۇن تارتىپ كەلدى. لېكىن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى چۈشىنىپ بولالمايدىغان سىرلىق بىر سەۋەبكە ئاساسەن ئۇشتۇمتۇتلا ئارقىغا يېنىپ، غەزنىگە قايتىپ كەتتى. بۇ ۋەقەدىن ھەيران قالغان ۋە ناھايىتى خاپا بولغان يۈسۈپ قادىرخان، مىلادىنىڭ 1019 - يىلى مەنسۇر ئارسلانخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە قارشى ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن خۇراساننى تارتىپ ئالماقچى بولدى.

شۇنداق سەۋەبلەرگە ئاساسەن، مىلادىنىڭ 1019 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىي قوشۇن-

لىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خۇراسانغا بېسىپ كىردى. لېكىن سۇلتان مەھمۇت بەلخ ئەتراپىدا قاراخانى قوشۇن-لىرىنى تارمار قىلدى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان يۈسۈپ قادىرخان پەرىشان ھالدا ماۋارەئۇننەھرىگە چې-كىندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش قاراخانىلار ئۈچۈن ناھايىتى پاجىئەلىك ئۇرۇش بولدى. چۈنكى قاراخانى قوشۇنلىرى خۇراساندىن چېكىنىپ، ئامۇدەرياسىدىن ئۆتىدىغان چاغدا ناھايىتى نۇرغۇن جەڭچى سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى، مانا شۇ قانلىق ۋەقە يۈز بېرىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى غەزنەۋىلەرنىڭ خا-رەزمدىكى باش ۋالىيسى ئالتۇن تاشتىن سۇلتان مەھمۇتنىڭ غەلىبىسىگە مەدھىيە ئوقۇغان تەبرىكنامە ئالدى. سۇلتان مەھ-مۇت ئالتۇن تاشقا مەكتۇب يوللاپ، بۇ ۋەقەنى قانداق بىلگەنلىكىنى سورىغاندا، ئالتۇن تاش: «ئامۇدەرياسى ئارقىلىق خارەزمگىچە ئېقىپ بارغان قاراخانىلارنىڭ دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلگەن قوشۇنلىرىنىڭ باش كې-يىملىرىدىن بىلدۇق» دېگەن.

قاراخانىلارنىڭ سۇلتان مەھمۇتتىن مەغلۇپ بولغان پەيتتىن پايدىلىنىپ ئەلى تېكىن ئىسيان كۆ-تۈردى. ئەلى تېكىن، ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئىدى. ئەلى تېكىن، مىلادىنىڭ 1021 - يىلى ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ بۇخارانى بېسىپ ئالدى، ئەلى تېكىن ئىسياندىن تارتىپ غەربىي ئىلىكخان مۇھەممەت-نىڭ ئەھۋالى ئېغىرلاشتى. چۈنكى ئەلى تېكىن بىلەن

ئارسلان يابغۇنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى مۇھەممەتنى تارمار كەلتۈرگەن ئىدى. شۇنداق بولغاندا، مۇھەممەت ھەربىي ئىلىك خانلىق ۋەزىپىسىدە ئۈچ يىللا (مىلادىنىڭ 1018 - يىلىدىن 1021 - يىلىغىچە) تۇرغان ئىدى. مىلادىنىڭ 1021 - يىلىدىن 1035 - يىلىغىچە (ئەلى تېكىن ئۆلگىچە) بولغان 15 يىل ئىچىدە ماۋارەئۇننەھىردە مۇقىم ئىلىك خانلار بولمىدى.

ئەلى تېكىننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ مەنسۇر ئارسلان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تۇراقسىزلىقى (گاھىدا بىرلىشىپ، گاھىدا قارشى چىقىشى)دىن مىلادىنىڭ 1024 - يىلى قاراخانىلار خاقانى مەنسۇر، ئارسلانخان تەختتىن ۋازكەچتى. قاراخانىلار تەختىگە ئەلى تېكىننىڭ قېرىندىشى ئەھمەت تۇغان خانII (ھارۇننىڭ ئوغلى) چىقتى. ئەھمەت توغان خانIIنىڭ خاقان بولۇشىغا يۈسۈپ قادىرخان قارشى چىقتى. ئەھمەت توغان خانII بالاساغۇن، خوجەنت، پەرغانىنى ئىگىلەپ ئالدى.

ئەنە شۇنداق ئەھۋال تۇغۇلغاندا يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش قارارىغا كەلدى. چۈنكى ئەھمەت توغان خانIIنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1024 - يىلىدىن 1026 - يىلىغىچە) ۋە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە) ئىچكى ئىسيانلار كۆتۈرۈلدى. بولۇپمۇ يۈسۈپ قادىرنىڭ ۋاقتىدا ئىچكى ئىسيانلار ئەۋجىگە

چىقتى.

مىلادىنىڭ 1026 يىلى ئەھمەت توغان خانⅡنىڭ خاقانلىق ئورنى يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن ئىگىلەندى. ئەلى تېكىن يۈسۈپ قادىرخاننى يوقىتىپ، ئۆزى قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولۇش نىيىتىگە كەلگەن ئىدى. ئەلى تېكىن بۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن سىردەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى «جەند» ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ياشاۋاتقان ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى مۇسا ئىنانچ ئارسلانبەگ بىلەن بىرلىشىپ يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى.

شىمالىي ئىلەك خان ــ توغان بىلەن ئەلى تېكىننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئوغۇزلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ھەرىكەت قىلىشى قاراخانىلارنى ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر قورقۇنۇچقا سېلىپ قويدى، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى غەزنەۋىلەر ئۈچۈنمۇ ئېغىر خەۋپ ئىدى. ئەگەر ئوغۇزلار كۈچلىنىپ كېتىدىغان بولسا ھەر ئىككى دۆلەتكە خەۋپ سېلىشى، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇدقا ئېنىق مەلۇم ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغۇزلار ئەزەلدىن تارتىپ شىمالى ئاسىيادا، كۆك تۈركلەرنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر ـ ئىككى ئەسىر بۇرۇن (مىلادىنىڭ 6 ـ ئەسىرىدە) يەنىسەي ـ ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان تۈركچە بىر يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ ناملىرى يېزىلغان. يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ خانى ئۆز تېكىن ئالپ تۇرانىڭ كىچىكىدىلا ۋاپات بولغانلىقى

يېزىلغان. جوڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا ئوغۇزلار مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان. «خەن يىلنامىسى. هونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ئوغۇزلار (呼揭乌揭)نىڭ ياشىغان جايىنى هازىرقى چۆچەك ئەتراپىدا كۆرسەتكەن. بەنگونىڭ بەرگەن شۇ مەلۇماتى يۆەىرىدا بىز كۆرستىپ ئۆتكەن يەنسەي-ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان تۈركچە يادىكارلىقتىكى (ئوغۇزلارنىڭ ياشىغان جايلىرى توغرىسىدىكى) مەلۇماتقا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 7—8- ئەسىرلىرىدە سىلىنغا دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ياشايتتى. 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوغۇزلارنىڭ بازخان ئاتلىق خانى بار ئىدى. بۇ خان «تاڭ يىلنامىسى، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى ئۇيغۇر خاقانى بازخان (مىلادىنىڭ 663 - يىلىدىن 681 - يىلىغىچە خان بولغان)نىڭ دەل ئۆزى ئىدى.

تەخمىنەن 700 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن 1335- يىلىغىچە) نىڭ ئورخۇن دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە) ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 744 - يىلى كۆك تۈركلەرنى بويسۇندۇرغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلار بۇنىڭ ئىچىدە) هازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەندە، ئوغۇزلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەربكە يۈرۈپ، ئارال كۆلى ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي - شىمالىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

موڭغۇلىيىدىن كۆچكەن ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل هازار خاقانلىقى (468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)غا بويسۇنغان ئىدى.

٧. ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ هازار خاقانلىقىغا بويسۇنغان ئۇيغۇرلار سۇبېشى ئۇنۋانىدىكى خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىدى. بىز ئۇيغۇر سۇبېشىلىرىدىن كىرىكچى (ئاق ئۆينىڭ كىرىگەلىرىنى ياسىغۇچى مەنىسىدە) توقسورمىش ئىلچى، ئالپ توغان بەگ، (ئىبنى پازلان لوقمان بەگ دەپ يازغان)، ئارپ تۇغرولبەگ، دوقاق بەگ، سالجۇق بەگ قاتارلىقلانى بىلىمىز. بۇلاردىن ئۇيغۇزلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان دوقاق بەگ مىلادىنىڭ 903 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا مىلادىنىڭ 910 - يىلى 25 ياشلىق سالجۇق بەگ (مىلادىنىڭ 885 - يىلى تۇغۇلۇپ 1000 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سۇبېشى بولغان. دوقاق بەگنىڭ ئوغلى سالجۇق بەگ ناهايىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىللىق، خۇشخۇي، مەرد يىگىت ئىدى. قوشۇنلار ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇناتتى. خەلقمۇ ئۇنى ياخشى كۆرەتتى ۋە هۆرمەتلەيتتى. مىلادىنىڭ 915 - يىلىغا كەلگەندە، هازار خاقانى هارۇن II (!؟ — 931) بىلەن چىقىشالماي قالدى. خاقان ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشتى. بۇنداق خەۋەرلىك ئىشتى سېزىپ قالغان سالجۇق سۇبېشى مىلادىنىڭ 915-يىلى 100 ئاتلىق جەڭچىنى باشلاپ 1500 نۆكەر، 50 مىڭ قوينى هەيدەپ، سىر دەرياسىنىڭ ئاياغ تېقىندىكى «جەند» شەهىرى ئەتراپىغا كېلىپ يەرلەشكەن. سالجۇق

بەگ شۇيىلى مۇسۇلمان بولغان. سالجۇقبەگ بىلەن هازار خاقانلىقى ئارىسىدىكى زىددىيەت 10- ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلغان. شۇندىن باشلاپ ئوغۇزلارنىڭ سانى ئاۋۇپ، ئۇلارنىڭ ئاھالە سانى بىر مىليونغا يەتكەن بولۇپ، خېلىلا جەڭگىۋار كۈچكە ئايلانغان. 10-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمان بولدى. چۈنكى شۇچاغدا مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى قاراخانىلار دۆلىتى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، كۆك تەڭرى دىنىنى تاشلىغان ئىدى. ئوغۇزلار قامان دىنىدا بولسىمۇ، يەھۇدى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان هازار خاقانلىرىنىڭ تەسىرىدە، بىر مەزگىل يەھۇدى دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 990 - يىلىغا كەلگەندە سالجۇقنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇزخانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي - شىمالىدىكى يەنىكەنت (يانگى كەنت) ئىدى. ئوغۇز خانلىقىنىڭ خانلىرى يابغۇ ئۇنۋانىدا بولۇپ، قاراخانىلارغا بېقىناتتى.

سالجۇق بەگنىڭ مىكائىل بەگ (918 - يىلى ئۆلگەن)، ئىسرائىل بەگ (990- يىلىدىن 1025- يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، ئىرتاش يابغۇ (مىلادىنىڭ 1031- يىلىدىن 1040- يىلىغىچە يابغۇ بولغان) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. بۇلار 990 - يىلىدىن 1040 - يىلىغا كەلگىچە گاھى قاراخانىلارغا، گاھى غەزنەۋىلەرگە بويسۇنۇپ كەلگەن بولسا، گاھىدا قارشى چىقىپمۇ تۇردى.

مانا شۇ سالجۇق بەگنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ مىلادىنىڭ 1025 - يىلى قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىك خانى توغان بىلەن، ئەلى تېكىننىڭ ئىسيانىنى قوللاپ، قاراخانىلارغا قارشى چىقىشى، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، سالجۇق ئوغۇللىرىغا قارشى ھەرىكەت قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتتى، سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىن غەزنىگە كەلگەن قاراخانىلارنىڭ ئەلچىسىنى ناھايىتى قىزغىن، سەممىي قارشى ئالدى. سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق قويغان تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسيانچىلار (ئەلى تېكىن بىلەن سالجۇق ئوغۇللىرى)غا بىرلىكتە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ماقۇل بولدى. جازا يۈرۈشىنىڭ ۋاقتىمۇ بەلگىلەندى.

ئۆز ئەلچىسىدىن زوقلانغۇدەك خۇش خەۋەرنى ئالغان يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلار قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، قەشقەردىن يولغا چىقىپ ماۋارەئۈننەھرىگە قاراپ ماڭدى. ئەينى ۋاقىتتا سۇلتان مەھمۇتمۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بەلختىن يولغا چىقىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىلغان كېمىلىرىدىن ياسالغان لەيلىمە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ماۋارەئۈننەھرىگە قاراپ ماڭدى. خارەزمى ۋالىيسى ئالتۇن تاشمۇ سۇلتان مەھمۇتقا قوشۇلدى. مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان

مەھمۇت خارەزمى شاھى مۆمىننى ئىسيانچىلار ئۆلتۈر-گەندە، كۈيئوغلۇم مۆمىننىڭ ئۆچىنى ئالمەن دېگەن بانا بىلەن بېسىپ كېلىپ، خارەزمنى غەزنەۋىلەر دۆلىتىگە قوشۇپ ئالغان ئىدى. سۇلتان مەھمۇت خارەزمىدىن قايتىپ كېتىدىغان چاغدا، ئالتۇن تاشنى خارەزمگە باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن ئىدى.

يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتتىن قورقـقان ئەلى تېكىن بىلەن ئارسلانبەگ سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى تاشلاپ چىقىپ، قىزىل قۇم چۆللىكىگە باراپ قاچتى. شۇ جايدىكى بۇك - باراقسان ئورمانلىقتا مۆكۈندى.

ئەلى تېكىن بىلەن ئارسلانبەگ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت سەمەر-قەنت يېنىدا، ئەتىللادىن شاھانە چېدىر - باركاھلارنى تىكتۈرۈپ، ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت-لىشىپ بىتىمنامە تۈزۈشكە كىرىشتى. بۇ ئىككى پادىشاھ تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە بىلەن ئۇچراشتى. غەزنەۋىلەر تارىخچىسى بەيھاكى (مىلادىنىڭ 990 - يىلى تۇغۇلۇپ 1077 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، گاردىزى (11 - ئەسىردە ياشىغان)لەر ئۆز ئەسەرلىرىدە («تارىخي مەسئۇدى» ۋە «زەينۇل ئەخبار») بۇ ئۇچرىشىشنىڭ ئىنتايىن تەنتەنىلىك بولغانلىقى، ئىككى پادىشاھنىڭ ئۆزئارا تەقدىم قىلىشقان سوۋغاتلىرىنىڭ كۆپلىكى، كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك نەپىس - گۈزەللىكى، قىممىتىنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز يۇقىرىلىقى، ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇ-

مات بەرگەن.

بىرقانچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا ئىككى تۈرلۈك مۇھىم بىتىمنامە تۈزۈلگەن. بىرىنچى بىتىمنامىدا نەيت قىلىنىشىچە، ئىككى تەرەپ ھەربىي كۈچ ئارقىلىق ماۋارەئۈننەھرىنى ئەلى تېكىننىڭ قولىدىن تارتىپ ئېلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەت بۇغراخان)نى ماۋارەئۈننەھرىگە خان قىلىپ تەيىنلەش. ئىككىنچى بىتىمنامىدا، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سالجۇق ئوغۇللىرىنىڭ كۆچىنى يوق قىلىش، ئۇلار باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى قەشقەر، خۇراسان قاتارلىق جايلارغا تارقىتىۋېتىش تەكىتلەنگەن. مانا مۇشۇ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىتىمنامىلارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى ياغان تېكىنگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى مەلىكە زەينەپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلى شاھزادە مۇھەممەتكە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مىلىك شاھ خاتۇن ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. يۇقىرىدىكى مۇھىم ئىشلار ئادا بولغاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلگەتېكىن قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئەلى تېكىننىڭ ئىتتىپاقچىسى ئارسلانبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارغا قارشى ماڭدۇردى. بىلگەتېكىن ئارسلانبەگكە ھۇجۇم قىلىپ، ئوغۇزلارنى تارمار كەلتۈردى. ئارسلانبەگ ئەسىر چۈشتى. ئارسلانبەگ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئىلتىپاتى

بىلەن قويۇپ بېرىلدى. بىلگەتېكىن ئەلى تېكىنىگە ھۆ-جۇم قىلغان بولسىمۇ ئانچە كۆپ نەتىجە قازىنالمىدى. پەقەت ئەلى تېكىنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ قايتتى. سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتى-دىن بولغان بۇ ئەسىرلەرگە ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى.

مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شىمالىي ئى-لىك خان توغان خان، يۈسۈپ قادىرخاندىن كەچۈرۈم سو-راپ قايتىدىن باش ئەگدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى كۆرۈنۈشتە يۈسۈپ قا-دىرخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىشكە كۆڭۈل بۆلگەندەك بولسىمۇ، ئە-مەلىيەتتە قاراخانىلارنىڭ كۈچىيىشىگە تىلەكداش ئەمەس ئىدى. چۈنكى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ماۋارەئۇننەھرنى غەزنە-ۋىلەر دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قوشۇپ ئېلىشنى ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلى ئەلى تې-كىنىڭ ئىسيانىنى ئۇزۇل ـ كېسىل باشقۇرۇشقا كۆزى قىيمىغان ئىدى. سۇلتان مەھمۇت ئوغۇز يابغۇسى ئارسى-لانبەگنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىنلا ماۋارەئۇننەھرىدىن غەز-نىگە قايتىپ كەتتى.

شۇ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ماۋارەئۇننەھرىگە كەت-كەن چاغدا خوتەن خانلىقى ئىسيان كۆتۈردى. مىلادى-نىڭ 1027 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلى-قى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، يۈسۈپ

قادىرخانغا قارشى بەر تۇختامنامە تۈزۈشنى تەلەپ قىلـ دى. لېكىن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۇيغۇر ئىتتىپاقى ئەلچىلىرىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. شۇ چاغدا قىتان خانلىقىمۇ ئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر ئىتتىپاق ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ غەزنىگە ئەۋەتكەن.

يۈسۈپ قادىرخان ئىسيان كۆتۈرگەن خوتەن خانـ لىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ماۋارەئۇننەھرىدىن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يولغا سالدى. بۇ قوشۇن قەشقەرگە كېلىپ، ناھايىتى تېزلىكتە خوتەنگە يۈرۈش قىلغان بولـ سىمۇ جەڭدە مەغلۇپ بولدى.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن يۈسۈپ قادىرخان ماۋارەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى، ئۆزى قوـ شۇن باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. خوتەن خانلىقى بويسۇندۇرۇلدى. بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانـ غاندا، قىتانلار ياردىمىگە ئېگە بولغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىمۇ قاراخانىلارغا باج تۆلەش شەرتى بىلەن ئىچـ كى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋارەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايـ تىپ كېتىدىغان چاغدا، سۇلتان مەھمۇت بىلەن تۈزۈشـ كەن بىتىمنامىغا بىنائەن ئوغۇزلارنىڭ «جەند» رايونىدا قالغان قىسمىنى قەشقەر ئەتراپىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانـ لىشىشنى دەۋەت قىلدى. «جەند» رايونىدىكى ئوغۇزلار- نىڭ خانلىرى توغرولبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر يۈسۈپ قادىرخاننىڭ دەۋىتىنى قوبۇل قىلمىدى، نېمە ئۈچۈنسالجۇق بەگنىڭ نەۋرىلىرى بولغان توغرولبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر

گە، كەلدى ۋە يۈسۈپ قادىرخانغا بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەشقەر ئەتراپىدا يەرلەشتى. بۇ ۋەقە 'مىلادىنىڭ 1028 - يىلى يۈز بەرگەن ئىدى.

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەر ئەتراپىدا يەرلەشكەن ئوغۇزلارنىڭ خانلىرى توغرولبەگ، چاغرى بەگلەرنى تۇتۇپ قاماققا ئېلىش ئۈچۈن بىرەر ئىشقا باھانە ئىزدەۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھەر ئىككىسى بىرلا ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخان ئوردىسىغا كىرىشكە ئۇنىمىدى. بىرسى كىرسە يەنە بىرى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان چىددىي، خەتەرلىك ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇرغان. بىر كۈنى يۈسۈپ قادىرنىڭ ئوردىسىغا يالغۇز كىرگەن توغرولبەگ قاماققا ئېلىنغان. بۇ ئىشتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان چاغرى بەگ، پۈتۈن ئوغۇزلارنى باشلاپ، غەربكە قاراپ يۈرۈپ، قەشقەردىن يىراقلاپ كەتكەن. چاغرى بەگ يولدا كېتىۋېتىپ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن ئوۋغا چىققان بىرقانچە شاھزادىلەرگە يولۇقۇپ قالغان. ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە تەدبىرلىك چاغرى بەگ قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغان. يۈسۈپ قادىرخان ئەسىرگە ئېلىنغان شاھزادىلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن توغرولبەگنى ئازادلىققا چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ، شاھزادىلەرنى ئامان - ئېسەن قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويۇشقا ۋەدە ئېلىپ، توغرولبەگنى ئۇزىتىپ قويغان. چاغرى بەگ بولسا قەشقەر رايونىدىن غەربكە قا-

راپ يۇرگەنچە «جەند» رايونىغا بارغان. توغرولبەگ ئاـ
كىسى چاغرى بەگنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ، ئەسىرـ
گە ئېلىنغان شاھزادىلەرنى قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويـ
غان. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1029 - يىلى يۈز بەرگەن.

قەشقەر رايونىدىن «جەند»گە قېچىپ كەلگەن ئوـ
غۇزلار بۇ جايدا تۇرۇشنى ئەپ كۆرمىدى. چۈنكى «جەند»
رايونى قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئېلىك خانىنىڭ باشقۇرـ
شىدىكى جاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن توغرولبەگ بىلەن
چاغرى بەگلەر خارەزمى ۋالىيسى ھارۇندىن پاناھ ئىزلەپ
ئۇنىڭدىن زېمىن سورىغان. ھارۇن ئوغۇزلارغا خارەزمى
يايلاقلىرىدىن يېتەرلىك يەر بەرگەن. كېيىن ئوغۇزلار
ئەلى تېكىندىن بۇخارا ئەتراپىدىكى «نۇر ئاتا» دېگەن
جايغا كۆچۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئەلى تېكىن ئوـ
غۇزلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولغان.

مىلادىنىڭ 1030 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتتى. كىچىك ئوغلى
مۇھەممەت سۇلتان بولدى. لېكىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي
ئۇنىڭ ئاكىسى مەسئۇد سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، مۇھەمـ
مەتتىن تەختنى تارتىپ ئالدى.

مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۇسۇپ قادىرخان ئالەمـ
دىن ئۆتتى. ئۇنىڭ بۇغرا تېكىن، ياغان تېكىن، توغرول
قاراخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. يۇسۇپ قادىرـ
خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى بۇغرا
تېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان) قاراخانىلارنىڭ خاقانى
بولدى. سۇلايمان ئارسلانخان خاقان بولۇپ تۇرغان چاغـ

لار (مىلادىنىڭ 1032 - يىلىدىن 1056 - يىلىغىچە) نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھايىتى تىنىچ ۋە خاتىرجەم بىر مەزگىلنى بېشىدىن كەچۈردى.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى (مىلادىنىڭ 1030 - يىلىدىن 1041 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) مىلادىنىڭ 1031-يىلى باھاردا ئوبۇلقاسىم ئىبراھىم بىننى ئوبۇل داداخ ھۆسەيىن بىلەن غازى ئوبۇل تاھىر ئوبۇل داداخ بىننى ئەھمەت تەيبانى باشچىلىقىدا قەشقەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرى سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەختكە چىققانلىقى ۋە دوستانىلىقىنى بىلدۈرۈپ، سۇلتان مەسئۇدنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش نىيىتى بارلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن مەسئۇد غەزنەۋى ئەلچىلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەر ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. چۈنكى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1026 - يىلى تۈزگەن بىتىمنامىسىدا، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قىزى زەينەپ ياغان تېكىنگە، خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىنىدىغان بولغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ نەق ۋارىسى بۇغراتېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان)نىڭ قىزىنى مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ تەخت ۋارىسى مەۋدۇدەگە ياتلىق قىلىشنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئەلچىلىرى قەشقەردە بىرنەچچە يىل

تۇرۇپ قالدى. مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىر-
خان ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى بۇغراتېكىن (سۇ-
لايمان ئارسلانخان) خاقان بولغاندىن كېيىنلا سۆھبەت
ئۈزۈلۈشلۈق ئېلىپ بېرىلدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى بى-
لەن قاراخانىلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە
يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇل-
تان مەسئۇدقا سۇلايمان ئارسلانخان (بۇغراتېكىن)نىڭ
قىزى سۇلتان مەسئۇدنىڭ ۋارىسى مەۋدۇدقا ياتلىق
قىلىنىدىغان بولدى. خان مىلىك شاھ خاتۇننىڭ تويلۇقى
ئۈچۈن 50 مىڭ تىللا (دىنار)، بۇغرا تېكىننىڭ قىزىنىڭ
تويلۇقى ئۈچۈن 30 مىڭ تىللا (دىنار) بەلگىلەندى. غەزنەۋى-
لەرنىڭ ئەلچىلىرى مىلادىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئاينىڭ
6 - كۈنى تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ قەشقەردىن غەز-
نىگە قايتتى. سۇلايمان ئارسلانخان سىڭلىسى خان مى-
لىك شاھ خاتۇن بىلەن ئۆز قىزى × × نى ناھاي-
تى چوڭ ئىززەت - ھۆرمەت، شاھانە دەبدەبە بىلەن
قەشقەردىن غەزنىگە ئۇزىتىپ قويدى. بەختكە قارشى سۇ-
لايمان ئارسلانخاننىڭ قىزى— قەشقەر گۈزىلى غەزنىگە
كېتىۋېتىپ، يولدا ئۇشتۇمتۇت كېسەل بولۇپ ئالەمدىن
ئۆتتى. خان مىلىك شاھ خاتۇن ئامان - ئېسەن غەزنى-
گە يېتىپ باردى. ئۇ ئاجايىپ تەنتەنىلىك ھالدا قارشى
ئېلىندى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى قەشقەردىن خان مى-
لىك شاھ خاتۇن باشلىق كەلگەن ئەزىز مېھمانلارنى
ھەيران قالدۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ شان - شۆھرىتىنى
نامايەن قىلىشنى ئويلاپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە ۋە

ەبدەبىلىك مۇراسىم ئۆيۈشتۇردى.
—) توي كېچىسى خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مەس‍ئۇد غەزنەۋىنى ئايىغى بىلەن چىماق سېلىپ-ئۇرۇپ تاشلىغان ئىكەن.
مانا شۇ ۋەقە توغرىسىدا ئۇيغۇرلاردا مۇنداق بىر ماقال پەيدا بولغان:

قىز بىلەن چېلىشما،
ياش بايتال بىلەن چېپىشما.

«بۇ ماقال، — دەيدۇ ياز دۇ مەھمۇت قەشقىرى، — خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى كىيوسى سۇلتان مەسئۇدنى ئايىغى بىلەن چىماق سېلىپ يىقىتقاندىن كېيىن خاقانىلاردا پەيدا بولغان»①
سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى تەختىنى ئۇكىسى مۇھەممەتنىن تارتىپ ئالىدىغان چاغدا ئەلى تېكىنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەگەر ئەلى تېكىن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئۇكىسى مۇھەممەت بىلەن ئۇرۇشۇپ قالىدىغان ۋەقە يۈز بەرگەندە، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە خوتتاليان (ھازىرقى تاجىكىستاندا)نى بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان.
ياغان تېكىن سىڭلىسى خان مىلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىگە ياتلىق بولغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئايىدا غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتاننىڭ سىڭلىسى زەينەپ بىلەن توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەسئۇد ئەگەر

① مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

ياغان تېكىن (مۇھەممەت بۇغراخان) زەينەپكە ئۆيلىنە-
دىغان بولسا، ئۇنىڭ نامىدىن (زەينەپنىڭ نامىدىن) مەر-
ھۇم ئاتىسى سۇلتان مەھمۇتتىن قالغان مىراسنى تەلەپ
قىلىدۇ دىمپ ئويلاپ ياغان تېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى قايتۇر-
دى. ئەينى ۋاقىتتا مەسئۇد غەزنەۋى سۇلايمان ئارسلان-
خاننىڭ ئۇكىسى ياغان تېكىننىڭ تەلىپى مۇناسىۋىتى
بىلەن بۇغراتېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان) ئۇكىسىدىن
خاپا بولدى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن سۇلايمان
ئارسلانخان ئۇكىسى ياغان تېكىننى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭدىن
ئاغرىندى، ياغان تېكىنمۇ ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخان-
غا نەپرەت بىلدۈرۈپ، سالجۇق ئوغۇللىرى بىلەن مۇنا-
سىۋەت باغلىدى. ياغان تېكىن ئۆز مەقسىتىگە يېتىش
ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1037 - يىلى توغرولبەگكە مەخپىي
خەت ئەۋەتىپ، زۆرۈر تېپىلغاندا توغرولبەگكە جان-دىلى
بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەتنى ئېلىپ
بارغۇچى (خەتنى ئۆتتۈكىنىڭ پېتىكىنىڭ ئاستىغا يوشۇرغان)
ئامۇ دەرياسىنىڭ كېچىكىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، غەزنەۋى ئە-
مەلدارلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، مەخپىي خەت قولغا
چۈشۈرۈلدى، مەسئۇد غەزنەۋى ئىككى تەرەپ بىلەن (ياغان
تېكىن ۋە توغرولبەگ بىلەن) جەڭ قىلىشتىن ئۆزىنى
قاچۇرۇپ، بۇ ۋەقەنى مەخپىي تۇتۇشقا قارار قىلدى.
خەتنى ئېلىپ بارغۇچىغا 100 تىللا (دىنار)
بېرىپ، مەخپىي ھالدا ھىندىستانغا ئەۋەتىۋەتتى.
شۇ يىلى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئىمام ئەبۇسا-
دىق تەببانى باشچىلىقىدا قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەش-

قەرگە ئەلچىلەر ئۆمكىنى ئەۋەتتى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلـ
چىلىرى سۇلايمان ئارسىلانخانغا قىممىتى 10 مىڭ تىللا
(دىنار)غا باراۋەر كېلىدىغان ئېسىل سوۋغىلارنى ئېلىپ
كەلگەن ئىدى. غەزنەۋى ئەلچىلىرى سۇلايمان ئارسىلانخانـ
دىن ئۇكىسى ياغان تېكىن بىلەن سۇلتان مەسئۇد غەزـ
نەۋى ئارىسىدىكى سوغۇقچىلىقنى رتۈگىتىپ، ئىككىيلەننى
ئەپلەشتۈرۈپ قويۇشنى، بىر تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈـ
زۈشنى ئۆتۈنگەن ئىدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى
مىلادىنىڭ 1037 - يىلى 23 - ئاۋغۇستتا غەرنىدىن قەشقەرـ
گە قاراپ يولغا چىققان بولسىمۇ، بىر يېرىم يىل ئاۋاـ
رە بولۇپ، ئاخىرى ئاتارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ غەزنىگە
قايتقان.

سۇلتان مەسئۇد سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ تەختنى
ئۇكىسى مۇھەممەتتىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن، بىر يۇـ
قىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك خوتتالىياننى ئەلى تېكىنگە بېـ
رىش ۋەدىسىدىن يېنىۋالغان. ئەلى تېكىن بۇنىڭغا
ئىنتايىن قاتتىق نارازى بولغان ئىدى. مانا شۇ ئەلى
تېكىن، مىلادىنىڭ 1035 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇـ
نىڭ ئورنىغا سۇلايمان ئارسىلانخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن
ئەلى تېكىننىڭ ئوغلى يۇسۇپ بىننى ئەلى غەربىي ئىلىك
خان بولۇپ تەيىنلەندى. يۇسۇپ ئىلىك خان قاراخانىـ
لار مەركىزى ئوردوكەنت (قەشقەر)گە سەممىيەت بىلەن
بويسۇندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1035 - يىلى توغرولبەگ باشـ
چىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى ماۋارەئۇننەھرىدىن قوغلاپ چىـ
قاردى. ئوغۇزلار خارەزمى ۋە خۇراسان تەرەپلەرگە كۆچتى.

يۇقىرىدا قاراخانىلار تارىخىنىڭ 120 يىلىنى (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە) ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆچەيگەن دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەر قىسقىچە بايان قىلىندى.

مانا شۇ كۆچەيگەن دەۋردە (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە) ساتۇق بۇغراخان (920 — 956)، مۇسا بۇغراخان (956 — 958) سۇلايمان ئارسلانخان (958 —978؟)، ئەلى ئارسلانخان (978 — 998؟)، ئەھمەت توغان خان I (998 — 1018)، مەنسۇر ئارسلانخان (1018 — 1024)، ئەھمەت توغان خان II (1024 — 1026)، يۈسۈپ قادىرخان (1026 — 1032)، سۇلايمان ئارسلانخان (1032 — 1056) قاتارلىق توققۇز خاقان سەلتەنەت يۈرگۈزدى.

ئاخىرقى دەۋرى

قاراخانىلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى 170 يىلنى (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مانا شۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ناھايىتى جىددىي دەۋر بۆلگۈچ ۋەقەلەر يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى بىر پۈتۈن قۇدرەتلىك قاراخانىلار دۆلىتى ئىككىگە — شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسا، سالجۇق بەگنىڭ نەۋرىلىرى توغرۇلبەگ بىلەن چاغرى بەگلەر دەن-

دانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى بۇغراتېكىن — سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قاراخانىلارغا خاقان بولغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق.

مىلادىنىڭ 1035 - يىلى ئەلىتېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندە سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەلى تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ غەربىي ئىلىك خانى بولغان ئىدى. يۈسۈپ بىنىسى ئەلى بىر تەرەپتىن قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخانغا ساداقەت بىلەن بويسۇنۇپ، ماۋارەئۇننەھرىنى ئىدارە قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خارەزمى شاھ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. يۈسۈپ ئىلىكخاننىڭ قوشۇنلىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئەندىھوتنىڭ ئەتراپىدا خارەزمى شاھ ھارۇننىڭ قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. يۈسۈپ ئىلىكخاننىڭ قوشۇنلىرى تىرمىزنى قورشىۋالغاندا، ھارۇننىڭ غەزنەۋىلەرگە سېتىلغانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كەلدى. بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن يۈسۈپ ئىلىك خان خۇراساندىن چېكىنىپ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. 1035 - يىلى يازدا سالجۇقىلار خۇراساندا، غەزنەۋىلەر بىلەن بولغان جەڭدە ناھايىتى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىن رىغبەتلەنگەن يۈسۈپ ئىلىكخان خۇراساندىكى چاغانىيانغا قوشۇن تارتتى. لېكىن يۈسۈپ ئىلىكخان سۇلتان مەس-

مۇد غەزنەۋىنىڭ ئۈچ ئېلىش ئۇچۇن ناھايىتى ئورغۇن قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۈرۈشتىن توختىدى.

يۇسۇپ ئىلىك خان بەلىخكە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىدىن كەچۈرۈم سورىدى. سۇلتان، يۇسۇپنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل كۆردى.

يۇسۇپ ئىلىك خان مىلادىنىڭ 1036 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئالپ تېكىن ۋە ئەبۇ تاراكى پارىسى يېتەكچىلىكىدە سۇلتان مەسئۇدقا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. سۇلتان مەسئۇد يۇسۇپ ئىلىك خاننىڭ ئەلچىلىرىنى ئوچۇق چىراي قارشى ئالدى. نەتىجىدە يۇسۇپ ئىلىك خاننىڭ ئەلچىلىرى بىلەن سۇلتان مەسئۇد ئارىسىدا بولغان سۆھبەتتە، سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىلەرنىڭ مەلىكىلىرىدىن بىرىنى يۇسۇپ ئىلىك خانغا ياتلىق قىلىشقا رازى بولغان. بۇنىڭ بەدىلىگە يۇسۇپ ئىلىك خان خوتتالىيانغا بولغان زېمىن تەلىپىدىن ۋاز كېچىشنى شەرت قىلىپ قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇسۇپ ئىلىك خان غەزنەۋىلەرنىڭ سالجۇق ئوغۇزلىرىغا قارشى كۈرىشىشىگە ياردەم بېرىشمۇ تەكىتلەنگەن. يۇسۇپ ئىلىك خان سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولغان. ئۇ مىلادىنىڭ 1036 ـ يىلى، سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئىنىسى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. شۇندىن باشلاپ يۇسۇپ ئىلىك خان بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى دوستانە، ئىناق بىر ھالەتكە كىرگەن.

يۇسۇپ ئىلىك خان غەزنەۋىلەر بىلەن بولغان مۇ-

ناسىۋىتىنى ياخشىلاپ ئالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ھالى ئىچ-
كى جەھەتتىن يامانلىششقا باشلىدى. چۈنكى مەرھۇم
ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەت بىننى
ناسىر يۈسۈپ ئىلىك خانغا قارشى باش كۆتۈردى. مۇ-
ھەممەت بىننى ناسىر مىلادىنىڭ 1037 - يىلى غەربىي
ئىلىك خانلارنىڭ پايتەختى ئۆزكەنتنى بېسىۋالدى. ناسىر
ئىلىك خاننىڭ يەنە بىر ئوغلى ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم
بۆرى تېكىن) 1038 - يىلى يۈسۈپ ئىلىك خاننىڭ
قاماقخانىسىدىن قاچتى. ئىبراھىم بۆرى تېكىن ناھايىتى
چاپسانلىق بىلەن قوشۇن توپلاپ ماۋارەئۇننەھرىنى ئەلى
تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بەل
باغلىدى. ئىبراھىم بۆرى تېكىن مىلادىنىڭ 1040 - يې-
لى بۇخارانى بېسىۋالدى. ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغۇل-
لىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىن تەرىپ-
ىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان يۈسۈپ
ئىلىك خان ماۋارەئۇننەھرىنى تاشلاپ قاراخانىلارنىڭ
پايتەختى قەشقەرگە (ئوردوكەنتكە) قېچىپ كېتىشكە مەج-
بۇر بولدى.

مۇھەممەت بىننى ناسىر بىلەن ئىبراھىم بۆرى تې-
كىنلەر غەربىي ئىلىك خان تۇرىدىغان ئۆزكەنتتىن سە-
مەرقەنتكە يۆتكەلدى. ئۇلار كۆرۈنۈشتە قاراخانىلارنىڭ
پايتەختى قەشقەردىكى خاقان سۇلايمان ئارسلانغا بوي-
سۇنغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بىرىۋالدى.
سۇلايمان ئارسلانخان مۇھەممەت ناسىر بىلەن ئىبراھىم
بۆرى تېكىننىڭ مۇستەقىللىك ھەرىكىتىگە چەك قويماقچى

بولسمۇ مىلادىنىڭ 1041 - يىلى ئىرىتىش، بالقاش بويلىرىدا پاشايدىغان ياباقۇلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىك تىن مۇھەممەت بىننى ناسىر بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىنگە قارشى قوشۇن تارتىپ بىرىشقا ئىمكانىيەت تاپالمىدى. مانا شۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن مۇھەممەت بىننى ناسىر بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىن ماۋارەئۇننەھرىگە ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋالدى. شۇندىن باشلاپ قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

قويۇلغان پۇلغا (دىنار، دەرھەم) دائىر پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ مۇھەممەت ناسىر تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى، ئۇ پۈتۈنلەي مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ ئوردوكەنت (قەشقەر)گە بويسۇنمىدى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلغان غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلدى.

غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە دەسلەپ پالغۇز ماۋارەئۇننەھرىلا كىرگەن بولسا، كېيىن پەرغانە ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمى قوشۇپ ئېلىندى.

شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە يەتتە سۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، خوتەن، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى كىرەتتى. شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىسى كۇچارنىڭ غەربىگە توتىشاتتى. ئۇنىڭ پايتەختى ئوردوكەنت (قەشقەر) ئىدى.

غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن شەرقىي قاراخا-

ىلار دۆلىتىنىڭ چېگرىسىنى خوجەنت دەرياسى، ئايرىپ تۇراتتى.
شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى 170 يىل (1040 — 1210) ھۆكۈم سۈردى. شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1056 - يىلىغىچە خاقان بولغان)، مۇھەممەت بۇغراخان (1056 — 1057)، ئىبراھىم خان (1057 — 1058)، توغرول قاراخان (1058 — 1075)، توغرول تېكىن (1075 — 1075؟)، ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102)، ئەھمەت ئارسلانخان (1102 — 1128)، ئىبراھىم بىننى ئەھمەت (1128 — 1158)، مۇھەممەت بىننى ئىبراھىم (1158 — ؟) ئوبۇل مۇزەپپەر يۇسۇپ بىننى مۇھەممەت (1204 — 1205) ئوبۇل پەتتا مۇھەممەت بىننى يۇسۇپ (1205 — 1210) قاتارلىق 11 خاقان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.
غەربىي قاراخانىلارغا بولسا مۇھەممەت ناسىر (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە خاقان بولغان)، ئىبراھىم بۆرى تېكىن (1052 — 1068)، ناسىر بىننى ئىبراھىم (1068 — 1080)، خىزىر بىننى ئىبراھىم (1080 — 1081)، ئەھمەت بىننى خىزىر (1081 — 1095)، مەسئۇت بىننى مۇھەممەت (1095 — 1097)، سۇلايمان بىننى داۋۇت (1097 — 1097)، مۇھەممەت تېكىن (1097 — 1099)، ھارۇن بىننى ئۆمەر (1099 — 1102)، مۇھەممەت ئارسلانخان

(1102 — 1130)، ئىبراھىم بىننى سۇلايمان (1130 — 1130)، ھەسەن بىننى ئەلى (1130 — 1132)، مەھمۇت بىننى مۇھەممەت (1132 — 1141)، ئىبراھىم بىننى مۇھەممەت (1141 — 1156)، جالالىدىن ئەلى بىننى ھەسەن (1156 — 1162)، مەسئۇد بىننى ھەسەن (1162 — 1168)، ناسىر بىننى ھۆسەيىن (1168 — 1172)، مۇھەممەت بىننى مەسئۇت (1172 — 1178)، ئىبراھىم بىننى ھۆسەيىن (1178 — ؟)، ئوسمان بىننى ئىبراھىم (1200؟ — 1212) قاتارلىق 19 خاقان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسا، دەل شۇ يىلى سالجۇق بەگىنىڭ نەۋرىلىرى توغرۇلبەگ بىلەن چاغرى بەگنىڭ دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆلۈغ، قۇدرەتلىك سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى (1040 — 1157) قۇرغان ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىپ، قۇدرەتلىك ۋە مەدەنىي بىر دۆلەتكە ئايلىنىشىنىڭ قىسقىچە جەريانى مۇنداق:

سالجۇق ئوغۇزلىرى مىلادىنىڭ 1035 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى يۈسۈپ بىننى ئەلى تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ماۋارەئۇننەھرىدىن خۇراسانغا قاراپ كۆچكەندىن تارتىپ سالجۇقىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت كەسكىنلىشىپ كەتتى.

چاغرى بەگ مىلادىنىڭ 1037 - يىلى خۇراساننىڭ ئەڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھى جاھاننى بىسىپ ئالدى. شۇ يىلى بەلخمۇ، خۇراساننىڭ شەرقىي قىسمىمۇ سالجۇق ئوغۇزلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1038 - يىلى ھىرات، نىشاپور، قاتارلىق شەھەرلەرنى غەزنەۋىلەرنىڭ قولىدىن تارتىپ ئالدى.

خۇراساندىكى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040 - يىلى مەرۋى شاھى جاھان بىلەن سىراكىس ئارىسىدىكى دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ قوماندانلىقىدىكى 50 مىڭ جەڭچى بىلەن 300 جەڭ پىلىلىرىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك قوشۇننى تارمار كەلتۈردى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئازغىنا جەڭچى بىلەن بەلخكە قاراپ قاچتى. شۇ كۈنى كەچتە (مىلادىنىڭ 1040 - يىلى 22 - مايدا) توغرۇلبەگ جەڭ مەيدانىدا تەختكە چىقىپ، ئوغۇز بەگلىرىنىڭ تەبرىكىنى قوبۇل قىلدى. ئارقىدىنلا ئىراندىكى راي (تېھران) شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە بوۋىسى سالجۇقنىڭ نامىنى بېرىپ «سالجۇقىلار دۆلىتى» دەپ ئاتىدى. توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1055 - يىلى باغداتنى ئېلىپ ئەرەب ئاببىاسىلار خەلىپىلىكىنى (مىلادىنىڭ 750 - يىلىدىن تارتىپ، 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قورچاق ھالىغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەرەب خەلىپىسى قايىم I (مىلادىنىڭ 1031- يىلىدىن 1075 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) توغرۇل-

بەگنىڭ نامىنى پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدا قۇتبىدا ئو-قۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى-نىڭ تۇنجى ئىمپېراتورى سۇلتان مەسئۇد توغرۇلبەگ (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1063 - يىلىغىچە ئىمپې-راتور بولغان) تارىختا ئۆتكەن ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ھەربىي جەھەتتىمۇ ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىنى قوللىنىشقا ناھايىتى ماھىر بولۇپ-لا قالماستىن ئادەتتىن تاشقىرى سۆزمەن، غەيرەتلىك، كارامەت باتۇر بىر قەھرىمان ئىدى. توغرۇلبەگ مىلادى-نىڭ 1040 يىلى - 22 - مايدا يۈز بەرگەن دەندانقان ئۇرۇ-شىدا 16 مىڭ كىشىلىك ئوغۇز جەڭچىلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، سۇلتان مەسئۇد قوماندانلىقىدىكى 50 مىڭ كىشى-لىك چوڭ قوشۇننى تارمار كەلتۈرگەن ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇرۇشىدا ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولغان جەڭ پىللىرىغا تاقابىل تۇرۇش بەكمۇ قىيىن ئىدى. دەندانقان ئۇرۇشىدا توغرۇلبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن ئو-غۇز ئوقچىلىرى ئوقيادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ جەڭ پىللىرىنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى. ئاندىن كېيىن توغرۇلبەگ باشچى-لىقىدىكى ئوغۇز ئاتلىقلىرى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرىغا ناھايىتى قاتتىق شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن ئىدى.

توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا (1040 — 1063) سالجۇ-قىلار ئىمپېرىيىسى كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۆزىنىڭ ئەخ-لاقىي پەزىلىتىنىڭ يۈكسەكلىكى ۋە باتۇر، مەردلىكى بى-

لەن مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولـغان توغـ
رولبەگ مىلادىنىڭ 1063 - يىلى سۈرىيەنـى باش ئەگـ
دۈرۈپ، باغداتقا قايتىپ كەلدى. ئۇ شۇ چاغدىلا خەلىپە
نىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش نىيىتى بارلىقىنى بىلدۈردى. توي
مۇراسىمى راي (تەھران) شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولـ
دى. توغرولبەگ باغداتتىن تەھرانغا كېلىۋېتىـپ، يولـدا
تۇشتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتتى.

توغرولبەگ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سالجۇقىلار
ئىمپېرىيىسىگە چاغرى بەگنىڭ ئوغلى ئالـپ ئارىسلان
ئىمپېراتور بولدى. ئۇ ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە
(1063 — 1072) سالجۇقىلار بىلەن شەرقىي روما ئىمـ
پېرىيىسى (395 — 1451) ئارىسىدا دۇنيا تارىخىدا ناـ
ھايىتى مۇھىم ئورۇن ئالغان مەشھۇر «مالازگىرد جېڭى»
يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى
رومان دىككىنىس سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىپ،
ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىپ ئېلىشقا بەل باغلىدى. ئۆ
زىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي قولباشچى دەپ ئاتايدىغان
رومان دىككىنىس مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 13 - مارتتا
200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇننى
باشلاپ كونستانتىنپول (ھازىرقى ئىستامبول) دىن شەرقـ
قە قاراپ يولغا چىقتى. شەرقىي روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈكـ
ـلىرىنى ئۈچ مىڭ ھارۋا، نەچچە تۈمەن تۆگە، ئاتلار
ئېلىپ ماڭغان. رومالىقلاردا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان،
ناھايىتى ھەيۋەتلىك مەنجانىق (شەھەر سېپىلىغا چىقىش

تا ئىشلەيدىغان قورال) بار ئىدى.

ئالپ ئارسلان ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ساۋ-تېكىن باشچىلىقىدا رومان دىككىنىسكە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ساۋتېكىن رومان دىككىنىسكە تىنچلىق بىتىمنامىسە تۈزۈش توغرىسىدا تەكلىپ قويغاندا رومان دىككىنىس تەكەببۇ-رانە قىياپەتتە تۇرۇپ مۇنداق دېگەن:

«سۇلتانىڭغا بېرىپ ئېيت! مۇزاكىرىسىنى راي (تېھ-راندا) باشلايمەن. ئۇلاقلىرىمنى ھەمەداندا قىشلىتىمەن.» بۇنىڭغا جاۋابەن ساۋتېكىن: «ئۇلاقلىرىڭىزنىڭ ھەمەدان-دا قىشلايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. ئۆزىڭىزنىڭ نەدە قىش-لايدىغانلىقىڭىزنى بىلمەيمەن» دېگەن.

رومان دىككىنىس مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئاۋغۇست-تا ھازىرقى ئەرمىنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىغا جاي-لاشقان مالازگىرد قورغىنىنىڭ ئالدىدىكى دالىغا يېتىپ كەلگەن.

ئالپ ئارسلان رومان دىككىنىسنىڭ چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ، ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50 مىڭ كىشىلىك (ئاتلىق ۋە پىيادە) قوشۇنىنى باشلاپ، مالازگىرد دالىسىغا يېتىپ كېلىپ، روما قوشۇن-لىرىنىڭ ئۇدۇلىدا سەپ تارتقان. مالازگىرد قورغىنىنىڭ نامى بىلەن «مالازگىرد جېڭى» نامىدا ئاتالغان جەڭ 26 - ئاۋغۇستتا بولغان. ئۇرۇش بولغان كۈنى (جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خرىستىيان پوپلىرى كىرىستنى كۆتۈرۈشۈپ، ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ھۆركىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ ئۆز دۈشمىنى ئۈستىدىن غالىب بو-

لۇشنى ئەيسادىن تىلەپ، ئىنجىلدىن مۇقەددەس پايەتلەر-نى ئوقۇشقان.

ئالىپ ئارسىلان جەڭ باشلىنىش ئالدىدا ئات ئۈس-تىدە تۇرۇپ، بولغۇسى دەھشەتلىك جەڭنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئاق كىيىم كىيگەن، قولىغا قىلىچ ۋە قالقان ئالغان. بۇ ئۇنىڭ جەڭدە قۇربان بولسا شۇ ئاق كىيىم بىلەن دەپ-نە قىلىنىشىغا ئىشارەت ئىدى. ئالىپ ئارسىلان قومان-دانلىرى ۋە جەڭچىلىرىگە خىتاب قىلىپ، ئەگەر ئۆزى جەڭدە قۇربان بولۇپ كەتسە، ئۇلارنىڭ ياش ئوغلى مىلىك شاھقا بويسۇنۇشىنى ۋەسىيەت قىلغان.

يۇقىرىدىكى ئىشلار ئورۇنلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئالىپ ئارسىلان سالجۇق قوشۇنلىرىنى روما قوشۇنلىرىغا قارشى ئېلىپ ماڭغان. ئىككى تەرەپتىن بىر - بىرىگە قارشى ئېتىلىپ كېلىۋاتقان قوشۇنلار (ئىككى تەرەپ قو-شۇنلىرى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى سەپ تارتىپ تۇرغان چاغدا ئارىلىقتىكى مۇساپە يەتتە كىلومېتىر ئۇزۇن-لۇقتا ئىكەن) خۇددى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆ-تۈرۈلۈپ كېلىپ، بىر-بىرىگە ئۆزلىرىنى ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالىپ ئارسىلان باشچىلىقىدىكى سالجۇق قوشۇنلىرى روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قازانغان. ئالىپ ئارسىلان ياردار بولغان، رو-مان دىئوگىنىسنى ئەسىر ئالغان، روما قوشۇنلىرىنىڭ ئۆلمەي قالغانلىرى قوراللىرىنى تاشلاپ، ئالىپ ئارسى-لانغا باش ئەگكەن.

«مالازگىرد جېڭى»دە سالجۇقلارنىڭ شەرقىي روما ئۈستىدىن قازانغان شانلىق غەلىبىسىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە تارقالغان قاناتلىق خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇردى. بولۇپمۇ خرىستىيانلار دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۈزدە سارغىيىپ تۆكۈلگەن غازاڭدەك تىترىگەن.

ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن رومان دىككىنىسقا ئۆزىنىڭ مەغرۇر، مەردانە ۋە ئالىيجانابلىقىنى كۆرسەتكەن. ئالپ ئارسلان رومان دىككىنىسكە خۇشچىراي بىلەن قىزغىن، سەمىمىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەتلەرگە ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەتتە بولمىغانلىقى ۋە جەڭدىكى تاكتىكا خاتالىقلىرىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئوغۇزلارنىڭ جەڭدە قوللانغان تۇران تاكتىكىسىنىڭ دۈشمەن تاكتىكىسىدىن ئۈستۈن، جانلىق تاكتىكا ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنداق تاكتىكىنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئەجدادىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار، جانلىق ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن. ئالپ ئارسلان رومان دىككىنىس بىلەن بىتىم تۈزگەن. بىتىمگە ئاساسەن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقلارغا قارام بولۇپ قالغان. چۈنكى شۇندىن باشلاپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقلارغا ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن، كۈمۈش يوللاپ، ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولۇپ قالغان. ئالپ ئارسلان رومان دىككىنىسنىڭ كونستانتىنپولغا ئامان - ئېسەن قايتىپ كېتىشىگە يول قويغان. ئۆز دۈشمىنى ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ، قىلمىشلىرىغا پۇشايمان يې-

گەن رومان دىككىنس ئالپ ئارسلاندىن بۇنداق ئىلتىپاتلارنىڭ بولۇشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن ئىدى. چۈنكى ئۇ ئەسىر چۈشكەندە ئالپ ئارسلاننىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇلىمەن دەپ ئويلىغان ئىدى.

سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى مەلىك شاھنىڭ ۋاقتىدا (1072 — 1092) ناھايىتى قۇدرەتلىك، مەدەنىيەت ئاجايىپ گۈللەنگەن بىر دۆلەتكە ئايلانغان. شۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان، مېسوپوتامىيە (ئىراق)، ئىران، ئافغانىستان، بېلوجىستان (ھازىرقى پاكىستاننىڭ بېلوجىستان ئۆلكىسى) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى قاتارلىق جايلار كىرگەن.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى بىلەن قاراخانىلار (غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلار)نىڭ مۇناسىۋىتى ھەر خىل ھالەتتە بولدى.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇرغان ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1072 - يىلى كۈزدە غەربىي قاراخانىلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ ماۋارەئۇننەھرىگە يۈرۈش قىلدى. ئالپ ئارسلان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندە قاراخانىلارنىڭ يۇسۇپ ئاتلىق بېگى بىلەن ئۇرۇشتى. يۇسۇپ بەگ ئەسىر چۈشتى، ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن يۇسۇپ بەگ بىلەن گەپ تالىشىپ قالغاندا، يۇسۇپ

بەگ يېنىغا ئېلىپ ئالغان خەزىنىلىرىنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى. سالجۇقلار يۈسۈپ بەگنى قىيما - چىيما قىلىۋەتتى. ئالپ ئارسلاننىڭ جەسىتى مەرۋى شاھى جاھانغا كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىندى. ئالپ ئارسلاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن سالجۇقلار ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ قايتىپ كەتتى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ناسىر بىننى ئىبراھىم — شەمسۇل مۇلك (1068 — 1080) مىلادىنىڭ 1072 - يىلى 16 - دېكابىردا تىرمىزنى بېسىپ ئالدى. ئارقىدىنلا بەلخنىمۇ بېسىپ ئالدى.

ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سالجۇقلارنىڭ ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (1072 — 1092) ناسىر بىننى ئىبراھىمدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1074 - يىلى چوڭ قوشۇننى باشلاپ، ماۋارەئۈننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، سەمەرقەنتكە قاراپ ماڭدى. ناسىر بىننى ئىبراھىم سەمەرقەنتنى تاشلاپ چىققاندا، مەلىك شاھنىڭ ئەقىللىق، ئالىيجاناب ۋەزىرى نىزامۇل مۇلكنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئىككى ئوتتۇردا تىنچلىق بىتىمى تۈزۈلدى. تىرمىز بىلەن بەلخ سالجۇقلار تەۋەلىكىگە ئۆتتى. مەلىك شاھ ئۇ جايلارغا ئۆز بەگلىرىدىن ھاكىم تەيىنلەپ قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1080 - يىلى ناسىر بىننى ئىبراھىم ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇكىسى خىزىرخان ئولتۇردى. خىزىرخانمۇ مىلادىنىڭ 1081 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت بىننى خىزىر خاقان

بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (1081 — 1095) قاراخانى-
لار بىلەن سالجۇقىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. مى-
لادىنىڭ 1089 - يىلى مەلىك شاھ ناھايىتى كۆپ سان-
لىق قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى.
ئۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇخارانى ئالدى. ئارقىدىنلا
غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتنى ئالدى
ۋە ئەھمەت بىننى خىزىرنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۇنى
ئىسفەھانغا ئەۋەتىۋەتتى، ئاندىن كېيىن شەرقىي قاراخانى-
لارغا قاراپ ماڭغاندا، ھارۇن بۇغىراخان II قەشقەر-
دىن ئۆزگەنتكە كېلىپ، مەلىك شاھ بىلەن كۆرۈش-
تى. ھارۇن بۇغىراخان II (1075 — 1102) ئۆزرى-
خاھلىق ئېيتىپ مەلىك شاھنى كەينىگە قايتىپ كېتىشكە
ئۇناتتى، مەلىك شاھ ھارۇن بۇغىراخان II نىڭ قۇتبى-
دا مەلىك شاھنىڭ نامىنى ئوقۇشقا ۋە پۇللارغا مىلىك
شاھنىڭ نامىنى يېزىشقا ماقۇل بولغانلىقىغا قانائەت ھا-
سىل قىلىپ، قەشقەرگە بېسىپ بېرىشتىن ۋاز كەچكەن
ئىدى.

مەلىك شاھ غەربىي قاراخانىلارنىڭ بىكەسى توركان
خاتۇنغا ئۆيلەنگەن ئىدى. ناھايىتى چوڭ ئابرويغا ئى-
گە بولغان توركان خاتۇن مىلادىنىڭ 1090 - يىلى
ئارىغا چۈشۈپ مەلىك شاھنى، ئەھمەت بىننى خىزىر
نى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇۋېتىشكە كۆندۈردى. ئەھمەت بىننى
خىزىر مىلادىنىڭ 1090 - يىلىدىن باشلاپ
قايتىدىن غەربىي قاراخانىلارغا خاقان بولدى. لېكىن مە-
لۇم دەرىجىدە سالجۇقىلارغا بېقىندى ئىدى. مىلادىنىڭ

1095 - يىلى سەمەرقەنتتىكى دىنىي مۇتەئەسسىپلەر كاـ
سان شەھىرىنىڭ ھاكىمى توغرول ياناق بەگنى ئەھمەت
بىننى خىزىرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگۈزدى. ئەھمەت بىننى
خىزىر كاسان بېگى توغرول ياناقنىڭ ئىسيانىنى باسـ
تۇرۇش ئۈچۈن كاسان شەھىرىگە يېقىنلاپ كەلگەندە بەگـ
لەرى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئەھمەتنى قاماقىقا ئالدى. ئىسـ
يان كۆتۈرگەن بەگلەر ئەھمەتنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ
بېرىپ دىنىي سوتقا تاپشۇردى. مەھكىمە شەرئى ئەھمەتـ
نى دىنغا قارشى ھەرىكەتتە بولغان دەپ ئۆلۈمگە ھۆـ
كۈم قىلدى. ئەھمەت ئۆزىدە قىلچە گۇناھ يوقلۇقىنى ئىسـ
پاتلىغان بولسىمۇ، ئوغۇزلار ئادىتى بويىچە ئۆز ئوقياـ
سىنىڭ كىرىچىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1092 - يىلى مەلىك
شاھ ئۆلگەندىن كېيىن، مەلىك شاھنىڭ سەمەرقەنتتىكى
بەگلىرىنى قوغلاپ چىقارغان ئىدى.

مەلىك شاھ ۋاپاتىدىن كېيىن سالجۇقىلاردا تەختـ
تالىشىش كۈرىشى 25 يىل (مىلادىنىڭ 1092 - يىلىدىن
1117 - يىلىغىچە) داۋام قىلدى. ئاخىرى مەلىك شاھـ
نىڭ كىچىك ئوغلى سۇلتان سەنجەر ئىمپېراتور بولغانـ
دىلا تەخت ئۈچۈن كۈرەش ئاياغلاشتى.

سۇلتان سەنجەرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1117 -
يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە) قاراخانىلار دۆلىتى غەربىي
قىتانىلارغا قارام بولۇپ قالدى.

شەرقىي قاراخانىلار (1040 — 1210) نىڭ خاـ
قانى سۇلايمان ئارسىلانخان (1040 — 1056) مىـ

لادىنىڭ 1056 - يىلى ئۆكىسى مۇھەممەت بۇغراخان (ياغان تېكىن) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. مۇھەممەت بۇغراخان مىلادىنىڭ 1057 - يىلى تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىسى)گە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا كىچىك بىكەسى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك بىكەسىدىن بولغان ئوغلى ئىبراھىم خاقان بولدى. ئىبراھىم مىلادىنىڭ 1058 - يىلى ئۆزىگە بويسۇنمىغان بارسخان ھاكىمى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئىبراھىمنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شەرقىي قاراخانىلارغا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى توغرول قاراخان خاقان بولدى. ئۇنىڭغا ئاكىسى سۇلايمان بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئورۇنباسار خاقان بولدى. مىلادىنىڭ 1068 - يىلى ئىبراھىم بۆرى تېكىن ئۆلگەندە، توغرول قاراخان بىلەن ئوبۇل ھەسەن پەرغانە ۋادىنىڭ غەربىي قىسمىنى غەربىي قاراخانىلاردىن تارتىپ ئالدى. ئىبراھىم بۆرى تېكىن مىلادىنىڭ 1056 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن مۇھەممەت بۇغراخان ئارىسىدا ئۇرۇش بولغاندا پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان ئىدى. توغرول قاراخان (1058 — 1075) ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى توغرول تېكىن شەرقىي قارخانىلارغا ئىككى ئايلا خاقان بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا توغرول قاراخاننىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇل ھەسەن (ھارۇن بۇغراخان II) خاقان

بولدى. هارۇن بۇغراخان II نىڭ ۋاقتىدا (1075 — 1102) شەرقىي قاراخانىلار قۇدرەتلىك، ناھايىتى مەدەنىيەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەن ئىدى. شەرقىي قاراخانىلار تەختىدە 27 يىل ئولتۇرغان ھارۇن بۇغراخان II مىلادىنىڭ 1102 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت ئارسلانخان ئولتۇردى. ئەھمەت ئارسلانخان (1102 — 1128) مىلادىنىڭ 1105 - يىلى مەھمۇت ىبنى ئابدۇجېلىل قەشقەرىنى باغداتتىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى مۇستەزىر (1094 — 1118) نىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. خەلىپە مۇستەزىر ئەھمەت ئارسلانخانغا «دۆلەتنىڭ نۇرى» ئۇنۋانىنى بەردى.

شەرقىي قاراخانىلار ئىبراھىم بىننى ئەھمەتنىڭ ۋاقتىدا (1128 — 1158) غەربىي قىتانلارغا قارام بولۇپ قالدى.

قىتانلار ئەسلىدە ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە ياشىغان موڭغۇل نەسىللىك خەلق ئىدى. ئۇلار ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ) ھونلارغا، سيانپىلارغا بېقىنىپ كەلگەن. قىتانلار ھونلار دەۋرىدىن باشلاپ پەيدىنپەي تۈركلىشىپ كەتكەن. قىتانلار ئاۋار خاقانلىقى (395 — 551) ۋە كۆك تۈرك خاقانلىقى (551 — 744) دەۋرىدە شۇ خاقانلىقلارغا بېقىنىپ ياشىغان. ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ كۆچەيگەن دەۋرىدىن (745 - يىلىدىن) تارتىپ 840 - يىلىغىچە ئۇيغۇر-

ئورخۇن خاقانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان. قىتانلار مىلادىنىڭ 920 - يىلى ئورخۇندا 80 يىل (840 - يىلدىن 920 - يىلغىچە) ھۆكۈمران بولغان قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتى يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا قوغلىۋەتكەن. قىتانلار ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى شەھەرنى پايتەخت قىلغان.

قىتانلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 916 - يىلدىن 1125 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھازىرقى موڭغۇلىيەنى ۋە ھازىرقى شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 907 - يىلى 40 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن جوڭگوغا ھۇجۇم قىلغان. مىلادىنىڭ 993 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىگە (مىلادىنىڭ 960 - يىلدىن 1279 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ پايتەختى كەيپىڭ شەھەرنى قورشىۋالغان. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قىتانلار بىلەن بىتىمنامە تۈزۈپ، ھەر يىلى قىتانلارغا كۆپ مىقداردا (كۈمۈش ۋە تاۋار ئارقىلىق) ياساق تۆلەپ تۇرۇش بەدىلىگە دۆلىتىنى ساقلاپ قالغان.

قىتانلار خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا تۇتاش ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك قىتانلار مىلادىنىڭ 1018 - يىلى 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن شەرقتىن قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالتاي، چۆچەك، ئىلى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئالغاندا ئەھمەت توغان خان I (998 — 1018)

بالاساغۇننىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جايدا بولغان جەڭدە قىتانلارنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئامان قالغانلىرىنى قوغلاپ، ئۆز دۆلىتىگە سۈرۈپ توقاي قىلىۋەتكەن. مىلادىنىڭ 1120 - يىلى جورجىتلار (مانجۇلارنىڭ ئەجدادلىرى) ئىسيان كۆتۈرۈپ 1124 - يىلىغا كەلگەندە قىتانلار خانلىقىنى يوقاتقان.

جورجىتلارغا باش ئەگمىگەن قىتان شاھزادىسى يىلوداشى بىر قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربىي شىمالغا قاراپ قېچىپ يەنسەي دەرياسىنىڭ بويلىرىغا كەلگەن. يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا يولۇققان قىتانلار يەنە باشقا جايغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قىتانلار غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ، قاراخانىلاردىن پاناھ تىلىگەن. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىك خانى ئوبۇل شىجاھ ئۇلارغا ئىمىل (ھازىرقى دۆربىلجىن) دا تۇرۇشقا يول قويغان. ئىمىلغا كېلىپ ماكانلاشقان قىتانلارنىڭ سانى 40 مىڭ تۈتۈن (ئائىلە) بولۇپ، ئاھالىسى 200 مىڭغا يېتەتتى.

شۇ مەزگىلدە قاراخانىلار دۆلىتى ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى سالجۇقىلار ئىمپېراتورى سۇلتان سەنجەر (مىلادىنىڭ 1117 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)نىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تۇراتتى. شەرقىي قاراخانىلاردىكى قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 1130 - يىلى شەرقىي قاراخانىلاردىكى قارلۇقلار ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي

ئىلىك خانى ئوبۇل شىجاھ يىلوداشنى ئىچكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا بۇيرىدى. يىلوداشى ئىمىلدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، بالاساغۇن ئەتراپىدا قارلۇقلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. ئوبۇل شىجاھ يىلوداشىنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ، قىتانلارنى بالاساغۇندا تۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ چاغلاردا شەرقىي قاراخانىلارغا ئەھمەت ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئىبراھىم بىننى ئەھمەت خاقان ئىدى. ئىبراھىم بىننى ئەھمەت (1128 — 1158) قابىلىيەتسىز، بەكمۇ بىغەم ئادەم ئىدى. قىتان شاھزادىسى يىلوداشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇغ - ئايماقلىرىنى بالاساغۇنغا توپلىدى. يىلوداشى مىلادىنىڭ 1134 - يىلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، ئوبۇل شىجاھ ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا شىمالىي ئىلىك خانىغا قارايدىغان جايلارنى بېسىپ ئالدى. يىلوداشى 1136 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىبراھىم بىننى ئەھمەتنى باش ئەگدۈردى. شۇنىدىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلار قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

قىتانلار ئىبراھىم بىننى ئەھمەتنى بېقىندى ھالغا چۈشۈرۈپ ئالغاندىن كېيىن، بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ، تارىختا «غەربىي قىتانلار دۆلىتى» دەپ نام ئالغان دۆلەت ۋۇجۇدقا كەلدى. غەربىي قىتانلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 1124 - يىلىدىن 1210 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-

گەن) يەنە گورخانلار دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرق تارىخچىلىرى غەربىي قىتان خانلىرىنى «گورخان» دەپ يېزىشقان. «گورخان» سۆزى خەنزۇچىدىكى «گاۋخەن» (ئالىي خان — 高汗) سۆزىنىڭ ئۆزگەرتىپ ئېيتىلىشى بولسا كېرەك. «گورخانلار» دېگەن ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەنە شۇنداق.

غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى (1040 — 1210) مۇ مىلادىنىڭ 1102 - يىلىدىن باشلاپ قايتىدىن سالجۇقىلارغا قىسمەن هالدا قارام بولۇپ قالدى. مىلادىنىڭ 1103- يىلى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ساغۇنبەگ، مۇهەممەت ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مۇهەممەت ئارسلانخاننىڭ كۈيئوغلى سۇلتان سەنجەرنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن ئىسيان تىنچىدى. لېكىن ساغۇنبەگ مىلادىنىڭ 1109 - يىلى يەنە ئىسيان كۆتۈردى. بۇ قېتىم سۇلتان سەنجەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن مۇهەممەت ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 1102 - يىلىدىن 1130 - يىلىغىچە خاقان بولغان) ئىسيانىنى قاتتىق باستۇردى. شۇندىن باشلاپ خېلى ئۇزاققىچە ماۋارەئۈننەهرىدە تىنچلىق، ئاسايىشلىق هۆكۈم سۈردى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مۇهەممەت ئارسلانخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پالەچ بولۇپ قالدى. شۇڭا هاكىمىيەتنى باشقۇرۇشتا چوڭ ئوغلى ناسىرنى تەيىنلىدى. مانا شۇ چاغدا ئەشرەپ بىننى مەهەممەت سەمەرقەنتى ئاتلىق قازى سۇيىقەست ئىشلىتىپ ناسىرنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئەهمەت (ناسىرنىڭ ئۇكىسى)

سەمەرقەنتكە كىلىپ، ئەشرەپ بىننى مەھەممەت سەمەرقەندتىـ نى ئۆلتۈردى.

1130 - يىلىغا كەلگەندە مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن سالجۇقىلار سۇلتانى سەنجەرنىڭ مۇناسىۋىتى يامانـ لىشىپ قالدى. سۇلتان سەنجەر ئۇغا چىققان چاغدا. گۇ- مانلىق دەپ تونۇلغان 20 كىشىنى تۇتۇپ كىلىپ سوراق قىلدى. ئۇلار مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقىغا بىـ نائەن سۇلتان سەنجەرنى قەست قىلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولـ غانلىقىنى بوينىغا ئالىدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن. سۇلتان سەنـ جەر بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناـ سىۋەت ناھايىتى يامانلىشىپ كىتىدۇ. شۇ ۋەقەدىن كىيىن سۇلتان سەنجەر سەمەرقەنتنى بىسىپ ئالدى. مۇھەممەت ئارسلانخان يەلخكە ئىلىپ كىتىلىدۇ، سۇلتان سەنجەرـ نىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قىزى توركان خاتۇن (سۇلتان سەنجەرنىڭ مەلىكىسى) نىڭ قىشىغا ئىلىپ بىرىلىدۇ. مۇ- ھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1132 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەرۋى شاھى جاھاندىكى مەدـ رىسكە دەپنە قىلىنىدۇ.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئەھۋالى مۇھەممەت ئارسـ لانخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مەھمۇتنىڭ ۋاقتىدا (1132— 1141) بەكمۇ يامانلىشىپ كەتتى. شۇچاغدا غەربىي قىتانـ لار دۆلىتى كۈچىيىشكە باشلىغان ئىدى. يىلوداشى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق كۆرمەكتە ئىدى. مىلادىنىڭ 1137 - يىلى 6 - ئايدا خوجەنت ئەتراپىدا. غەربىي قىتانلارخانى يىلوداشى غەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇنىنى

تارمار كەلتۈردى. مىلادىنىڭ 1139 - يىلى خارەزمى
شاھى ئاتسىز ماۋارەئۈننەھرىگە بېسىپ كىرىپ بۇخارانى
ئىشغال قىلدى. بۇنىڭغا ئۇلىشىپلا قارلۇقلار ئىسيان كۆ-
تۈردى. ئىسياننى يىلوداشى قوللىدى. غەربىي قىتانلارنىڭ
كۈچىيىپ، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگىمۇ خەۋپ سېلىۋات-
قانلىقىدىن ئەنسىرىگەن سۇلتان سەنجەر يىلوداشىغا قار-
شى چىقتى. مانا شۇ سەۋەبتىن يىلوداشى مىلادىنىڭ
1141 - يىلى قىتان قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەربىي قارا-
خانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتكە قاراپ ماڭدى. مىلادى-
نىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا
ئارىسىدىكى قەتۋان چۆلىدە غەربىي قىتانلار بىلەن غەربىي
قاراخانىلار ئارىسىدا تارىختا مەشھۇر بولغان قەتۋان
جېڭى يۈز بەردى. قەتۋان جېڭىدە يىلوداشى، مەھمۇت
بىلەن سۇلتان سەنجەر باشچىلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن
ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. چۈنكى ئۇرۇش باشلىنىش بى-
لەنلا قاراخانىلارغا ياردەمگە كەلگەن سۇلتان سەنجەر
باشچىلىقىدىكى سالجۇقىلار قوشۇنى ئىچىدە قوزغىلاڭ يۈز
بەردى. بۇنداق ۋەقە يىلوداشىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئوڭۇش-
لۇق شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئۇرۇشتا قاراخانىلار بى-
لەن سالجۇقىلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىدىن 30 مىڭ كىشى
ئۆلدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ خانىشى تۈركان خاتۇن
(مەھەممەت ئارسلانخاننىڭ قىزى) بىلەن بىرگە مەشھۇر
بەگلەر يىلوداشىغا ئەسىر چۈشۈپ كەتتى. قەتۋان جېڭى-
دە ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان سۇلتان سەنجەر بىلەن
مەھمۇتخان تىرمىزغا قېچىپ كەتتى. يىلوداشى سەمەر-

قەنت بىلەن بۇخارانى بېسىپ ئالدى. لېكىن قىتانلار بې-
سىپ ئالغان جايلارنى ئۆز دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇپ
ئالماس ئىدى. ئۇلار ياساق ئېلىش بىلەنلا چەكلىنەر
ئىدى. قىتانلار بېسىپ ئالغان جايلاردىكى ئاھالىدىن
ئائىلە بېشىغا بىر دىنار ياساق يىغىپ ئېلىشىنىلا ئەۋزەل
كۆرەتتى. شۇ سەۋەبكە ئاساسەن غەربىي قاراخانىلارمۇ،
شەرقىي قاراخانىلارمۇ قىتانلارغا ياساق تۆلەش شەرتى
ئاستىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالدى.

قىتانلارنىڭ (قاراختايلارنىڭ) غەلىبىسى ئۇلۇغ
سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى، قەت-
ۋان جېڭىدە يۈز بەرگەن ۋەقەدىن غەيرەتلىك خارەزمى
شاھ ئاتسىز كۆپرەك پايدىلاندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1141-
يىلى قىشتا مەرۋى شاھى جاھاننى بېسىپ ئالدى. 1142-
يىلى نىشاپور (ھازىرقى ھەمدان شەھىرى)غا بېقىنلاپ
كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئاتسىز كۈچ جەھەتتە يەنە
ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغان سۇلتان سەنجەرگە بويسۇ-
نۇشقا مەجبۇر بولدى. يىلوداشى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆت-
كىنىمىزدەك مىلادىنىڭ 1141 - يىلى «قەتۋان جېڭى»
دە ئۇ غەربىي قاراخانىلارنى مەغلۇپ قىلغان بولسا، مىلا-
دىنىڭ 1142 - يىلى (ئاتسىز نىشاپورغا يۈرۈش قىلغانـ
دا) خارەزمگە ھۇجۇم قىلدى. خارەزمى شاھلىقىمۇ قىتان-
لارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. لېكىن مىلادىنىڭ 1143-
يىلى يىلوداشى ئۆلگەندىن كېيىن خارەزمى شاھ ئىلى
ئارسلان قىتانلارغا ياساق تۆلەشتىن باش تارتتى ۋە
قىتانلارنىڭ خارەزمدە تۇرۇشلۇق ۋالىيسىنىمۇ قوغلاپ

چىقاردى.

يىلوداشى ئۆلگەندىن كېيىن غەربىي قىتانلارغا تۆت كىشى خان بولدى. غەربىي قىتانلار دۆلىتى (1124 — 1210) يىلوداشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭغان ئىدى. قىتان خانلىرى: يىلوداشى (مىلادىنىڭ 1124 -يىلىدىن 1143 - يىلىغىچە خان بولغان)، تابويان 1144 — 1150)، يىلويىلى (1151 — 1163)، پوساۋەن (1164 — 1177)، يىلوجىلگو (1178— 1211) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. تابويان يىلوداشىنىڭ خانىشى ئىدى. پوساۋەن بولسا قىزى ئىدى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئوبۇل پەتتاھ مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپنى مىلادىنىڭ 1210 -يىلى ئوردا بەگلىرى ئۆلتۈردى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى.

غەربىي قاراخانىلار خاقانى ئوسمان بۇغراخان خارەزمى شاھى مۇھەممەت ئالاھەددىننىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1212 - يىلى مۇھەممەت ئالاھەددىنگە قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ يوقالدى.

90 يىل ياشىغان (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1210- يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) غەربىي قىتانلار دۆلىتى (قارا خىتايلار دۆلىتى)مۇ مىلادىنىڭ 1210 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئوسمان بۇغراخان بىلەن خارەزمى شاھى مۇھەممەت ئالاھەددىن باشچىلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن (قاراخانىي ۋە خارەزمى قوشۇنلىرى)تەرىپىدىن قىر-

ھىندىستاندىكى تالاس دەرياسى بويىدا بولغان جەڭدە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. شۇ مەغلۇبىيەتتە ھالى-دىن كېتىپ قالغان غەربىي قىتانلارنى مىلادىنىڭ 1211-يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان يوقاتتى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مىلادىنىڭ 1040 - يىلى-غا كەلگەندە بىرلەشكەن، قۇدرەتلىك، يۇقىرى مەدەنىيەت-لىك قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا ئۆز تارىخىدا بەزىدە غەربىي قىتانلارغا، سالجۇقىلارغا ۋە بەزىدە خارەزىمى شاھ-لىقىغا بېقىندى بولۇپ قالمىغان بولاتتى. بەلكى ناھايى-تى كۆپ ئەسىرلەر سەلتەنەت سۈرۈپ، تېخىمۇ قۇدرەت-لىك دۇنياۋى ئىمپېرىيە ھالىغا كېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا-نىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىپ، ئەۋلادلار بەختىيار ھايات كەچۈرۈپ، تې-خىمۇ كۆپ، ئاجايىپ تالانتلىق يۈسۈپخاس ھاجىپلارنى، مەھمۇت قەشقىرىلەرنى مەيدانغا چىقارغان بولاتتى.

مىلادىنىڭ 1036 - يىلىغا كەلگەندە غەربىي ئىلىك خان ناسىر بەننى ئەلى (مىلادىنىڭ 992 - يىلىدىن 1012-يىلىغىچە ئىلىك خان بولغان)نىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرى تېكىنلەر غەربىي ئىلىك خانى يۈ-سۈپكە بويسۇنماي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى باشلاپ، ئاخىرى مىلادىنىڭ 1040 - يىلى بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنى پارچىلاپ ئىككىگە — غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلار ئۆز قىلمىشلىرى بىلەن تارىخ ئالدىدا ئۇلۇغ دانىشمەن، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇ-

قەددەس ئەزىز روھلىرى ئالدىدا، كېيىنكى ئەۋلادلار ئال-
دىدا كەچۈرگۈسىز جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزدىمۇ - قانداق؟!
مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ قاراخانىلار دۆ-
لىتى كۈچلۈك ھالىتىدىن ئاجىزلىغاندا، گۈللىنىشتىن خازان
بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا شەرقىي قاراخانىلارمۇ،
غەربىي قاراخانىلارمۇ غەربىي ئىستانلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل
تۇرالماي، ئېغىر پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بېقىن-
دى ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئاخىرى بىرىبىر يوقالدى.

AltunOq

2

ئازغىنا كەم 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (850—1212) قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان رايونلاردا مەدەنىيەت مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. شۇ دەۋردە ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (850 — 1212)، سامانىلار پادىشاھلىقى (870— 1000)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (850 — 1335)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (963 — 1187)، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى (1140 — 1157) قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخ سەھنىسىدە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ئاجايىپ مۇھىم روللارنى ئوينىدى. بولۇپمۇ شۇ دەۋردە مەدەنىيەت يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەپ ياشنىدى. دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە باھاسىز شانلىق تۆھپىلەر قوشۇلدى.

دۇنياغا ئايان بولغان شۇ دەۋردە (قاراخانىلار دەۋرىدە) مەشھۇر ئالىم، دانىشمەن پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (873 — 950)، فىلاسوپىيە ۋە مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئەبۇئەلى سىنا

(980 — 1037)، ئۇنىڭ زامانىدىكى مەشھۇر پەيلاسوپ ئەبۇرەيھان بىرۇنى (973 — 1048)، شاھنامە داستانىنىڭ ئاپتورى، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (934 — 1020)، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن ئوغۇللىرىدىن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، تالانتلىق شائىر، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1018 — 1085)، ئۇلۇغ تىلشۇناس، تارىخچى مەھمۇت قەشقىرى (1030 — 1090)، «قەشقەر تارىخى»نىڭ ئاپتورى ئابدۇجاپپار قەشقىرى (12 - ئەسىردە ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇلۇغ پەيلاسوپلار، شائىرلار، تارىخچىلارنىڭ ئىسمى ئىجادى، دانىشمەنلىكتە ياراتقان تۆھپىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» (ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرى دېيمۇ ئاتىلىدۇ) 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتىدىن ئىبارەت ئىدى. ياۋروپادىكى «ئويغىنىش» ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيىدىن باشلاندى. كېيىن ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيدى. شۇ چاغدا شەھەرلەردىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا قەدەممۇ قەدەملەپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. مەدەنىيەت جەھەتتە بولسا يېڭىدىن گۈللەنگەن

بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن تەلەپلىرى ئۆزە ئەكسىنى تاپتى. يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالىملىرى جەمئىيەتتە يۇنان، رومانىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار كلاسسىك مەدەنىيەتتىن ئوزۇق ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياۋروپادىكى فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى «ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. ئۇنداق مە-رىكەت ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا گۇمانىزىم دەپ ئاتالدى. «گۇما-نىزم» — ئىنسانپەرۋەرلىك دېگەن مەنىنى بىرەتتى. مانا شۇنداق ئىدىيىنى تەرغىپ قىلغۇچىلار «گۇمانىست» (بۇ لا-تىنچە سۆز بولۇپ «ئادەمسۆيەرچىلىك» دېگەن بولىدۇ) دەپ ئاتالدى. گۇمانىستلار ئادەمنى ھۆرمەتلەش، ئادەمگە غەم-خورلۇق قىلىش، ئادەمنى مەركەز قىلىش دېيدىغان گۇما-نىزم ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى، ھېسسىياتىنى، ئەقىل-پاراستىنى خرىستىيان بۇتخانىلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا گۇمانىستلارنىڭ روھلاندۇرۇشى ئارقىلىق ئىتالىيىدىن فېئو-دالىزمغا قارشى بىر تۈركۈم باتۇرلار مەيدانغا چىقتى. شائىرلاردىن فلورونسىيىلىك دانتې (1265 — 1321) «ئىلاھى كومېدىيە» ناملىق ئەسەرنى يازدى. بۇ ئەسەر «پىلىسرات» («قىل كۆۋرۈك»)، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوتتۇرا

ئەسىردىكى خرىستىيانلىقنى پاش قىلغان ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي دانتى كونا خرىستىيان بۇتخانا مەدەنىيىتى بىلەن يېڭى گۇمانىستىك مەدەنىيەت ئارىسىدا ياشىدى. «ئىلاھى كومېدىيە» دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ياۋروپادا «ئويغىنىش» دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلاردىن شائىر پېتراركا (1304—1374)، يازغۇچى بوكاچچو (1313 — 1375)لەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. گۇمانىست شائىرلار، يازغۇچىلار ئەسەر يازغاندا ماتېرىيالنى چىركاۋ ھېكايىلىرىدىكى ۋەقەلەردىن ئالماي، ئۆز ئەتراپىدىكى ھاياتتىن ئالدى. ئۇلار جانلىق ئادەملەرنى تەسۋىرلىدى. مۇتەپەككۇر شائىر پېتراركا ئاجايىپ تەسىرلىك لىرىك شېئىرلارنى يازدى. يازغۇچى بوكاچچو «دېكامېرون» (بۇ يۇنان تىلىدا «ئون كۈن» دېگەن بولىدۇ) ناملىق ھېكايىلار توپلىمىدا خرىستىيان پوپلىرى بىلەن مۇناخلارنىڭ يۈزسىزلىكىنى ۋە ھارامزادىلىكىنى پاش قىلغان.

«ئويغىنىش دەۋرى»دىكى گۇمانىستلاردىن يەنە رەسسام، ھەيكەلتاراش، مۇزىكانت، شائىر، ئىنژېنېر لىئوناردو داۋىنچى (1452 — 1519)، مىكېل ئاندژېلو (1475 — 1564)، راپائېل (1483 — 1520)، پەن ئالىملىرىدىن ئۇلۇغ پولەك ئاسترونومى كوفېرنىك (1473 — 1543)، ئىتالىيىلىك دوژوردانو برونو (1548 — 1600)، گالىلېي (1564 — 1642) قاتارلىقلار ئۆتكەن.

ئۇلار فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يارىتىپ، يېقىنقى زاماندىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تەبىئىي

يەنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك ئاساس سالغان ئىدى. بۇ ھەقتە ئېنگېلس مۇنداق دېگەن: «بۇ ئەزەلدىن تارتىپ ئىنسانىيەت بېشىدىن كەچۈرمىگەن بىر قېتىملىق ئەڭ ئۇلۇغ، ئىلغار ئۆزگىرىش ئىدى».

ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» 14 - ئەسىردە باشلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا، قاراخانىلار دەۋرىدە (11 - ئەسىردىلا) مەدەنىيەتتە ئويغىنىش دەۋرى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇنىڭغا يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرى... قاتارلىق ئالىم، شائىر، تىلشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ئىلغار ئىدىيىلەر جاۋاب بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىلادىنىڭ 1018 - يىلى بالاساغۇندا تۇغۇلغان. يۈسۈپنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوغلىنى ئوبدان تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلدى. يۈسۈپ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن باشلاپ تىرىشىپ ئوقۇدى. ئۇ ئۆز ئانا تىلىنى پۇختا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى قېتىرقىنىپ ئۆگەندى. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىنى، ئەبۇنەسىر فارابىنىڭ، ئەبۇئەلى سىنانىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ مۇتالىئە قىلدى. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە دائىر بىلىملەرنى، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن پەندى-

نەسەھەتلەرنى، دۆلەت تۇغرىسىدىكى تەلىماتلارنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى، پەلسەپە، بۇددىزم، ئەخلاقنامىلەرنى، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، تەبىرنامە (چۈشكە تەبىر بېرىش قوللانمىسى)، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق (ئوۋ قۇشلىرىنى ئوۋغا سېلىش ھۈنىرى) قاتارلىق بىلىم ۋە ھۈنەرسەنئەتنى ئۆگەنگەنىدى. بۇلاردىن تاشقىرى شاھمات ئويناش، تەنتەربىيە قاتارلىق ئويۇنلاردىنمۇ چەتتە قالمىدى. يۈسۈپ، بولۇپمۇ فىلاسوپىيە بىلەن ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئۆگەندى. ئۇ، ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابى، ئەبۇئەلى سىنانىڭ ئەدىبىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى يۇقىرى كۆتۈردى.

يۈسۈپ غەربنىڭ كلاسسىك بىلىملىرىنىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەرنىمۇ چوڭقۇر ئۆگەندى. شۇڭا ئۇز زامانىسىدىكى دانىشمەن ئالىملار ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە، ھەر تەرەپلىمە بىلىمنى ناھايىتى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئىگىلىگەن ئالىم بولۇپ قالدى.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قۇدرەتلىك قاراخانىلار دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندە، يۈسۈپ 22 ياشقا كىرگەن ئىدى. يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى مىلادىنىڭ 1068 - يىلى (50 ياشقا كىرگەندە) بالاساغۇندا يېزىشقا باشلىغان. ئۇ شۇ يىلى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ قەشقەردە يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ بىر يىلدىن

كېيىن تاماملىغان. يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى 1069 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار خاقانى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ دانىشمەن، تالانتلىق، ئالىي پەزىلەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتكەن ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان ئۇنىڭغا «تايانغۇ»، «خاس ھاجىپ»لىق ئۇنۋانىنى بېرىپ، ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى توغرول قاراخانغا (1058 — 1075) تەقدىم قىلماي، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشى، ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ ئىلىم ئەھلىنى سۆيىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان، ئادىل، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

مىلادىنىڭ 1075 - يىلى ئوبۇل ھەسەن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى بولغان چاغدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ 57 ياشقا كىرىپ قالغان ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ساراي ۋەزىرلىكىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1085 - يىلىغىچە) ئۆتىگەنمۇ ياكى سالامەتلىكى يامانلىشىپ قالغاندا ۋەزىپىسىدىن سورانغانمۇ؟ بۇ تازا ئېنىق ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوبۇل ھەسەن (ھارۇن بۇغراخانII) نىڭ ۋاقتىدا (1075 — 1102) مىلادىنىڭ 1085 - يىلى 67 يېشىدا قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئىنىڭ جەسىتى دەسلەپ تۈمەن دەرياسىنىڭ بويىغا جاي-
لاشقان پارىگاھ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان. ئۇيغۇر - يار-
كەنت خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ ۋاق-
تىدا (مىلادىنىڭ 1533 - يىلىدىن 1556 - يىلىغىچە
خان بولغان) تۈمەن دەرياسىغا كەلكۈن كەلگەندە، سۇل-
تان ئابدۇرىشىتخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۈسۈپ خاس ھا-
جىپنىڭ جەسىتى ئەسلى قەبرىسىگاھىدىن كۆچۈرۈلۈپ،
ھازىرقى پايناپ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى مەزمۇنىنىڭ موللىقى، چوڭقۇرلۇقى، ئۆز زامانىسىغا يارىشا ئىلغار پىكىرلەر (ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەن ساھەسى بويىچە)نى ئالغا سۈرگەنلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ناھايىتى چوڭ تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز قەدىمكى چاغدىكى دۇنيا ئەدەبىياتى ھەققىدە سۆز ئاچقاندا يۇنانلىقلارنىڭ مىلادىدىن توققۇز ئەسىر بۇرۇن ياشىغان شائىر گومىر تەرىپىدىن يارىتىلغان «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»سى، گېر-مانلارنىڭ «نىبېلۇڭگ ھەققىدە ناخشا»، فرانسۇزلار-نىڭ «رولان ھەققىدە ناخشا»، ھىندىلارنىڭ «رامايانا»، «ماخاپىراتا»، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە»سى قاتارلىق داستانلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن تەڭ، شۇ قاتاردا يەنە قىرغىزلارنىڭ داستانى «ماناس»نىمۇ تىلغا ئالىمىز. مانا شۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان داستانلارنىڭ ھېچ بىرى تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيىتى جەھەتتىن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىغا تەڭ كېلەلىشى مۇمكىن ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ فىلاسوپىيە نۇقتىئىنەزىرى-

ـدىن قارىغاندا ئىدىئالىست، بولسىمۇ، ئۇنىڭ دۇنياقارىشىـ
ـدا ماتېرىيالىستىك يۆنىلىشنىڭ ئالامەتلىرىنى يوق
دېيىشكە ئاساسىمىز يوق. مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپـ
ـنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىك» داستانىدىكى ئاسترونومىيىگە داـ
ئىر بايانلىرى ئۇنىڭ تەبىئەت توغرىسىدىكى كۆزقارىـ
ـشىدا ئۆزى بولارلىق (سىنىخىيىلىك) ماتېرىيالىستىك
خاراكتېردىكى پىكىرلەرنىڭ بارلىقىنى دېرەك بېرىدۇ.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ 8 - ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا
ئاسىيادا ئىسلام تەسىرى كۈچەيگەن فېئودالىزم شارائىتىدا
تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىن قاراپ،
يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى كىلادى پىتولىمى (مىلادىنىڭ
2 - ئەسىردە ياشىغان) نىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاستروـ
نوملىرى فارابى، بىرۇنىلارنىڭ كۆزقاراشلىرىغا ۋارىسـ
ـلىق قىلغان.

مىلادىنىڭ 2 - ئەسىردە يۇنان ئالىمى پىتولىمىـ
ـنىڭ ئالەم توغرىسىدىكى كۆزقارىشىدا: ئالەم بوشلۇقىـ
ـدىكى پلانېتىلار يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ دېگەن چۈشەنـ
ـچە ئۈز ئەپادىسىنى تاپقان ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ
ئەنە شۇنداق چۈشەنچىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇنداق
كۆزقارىشى، ئۇ ياشىغان زاماندىكى ئىلاھىيەتچىل كۆز
قاراشلاردىن ئىلغار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم سىستېمىسىدىكى جىسىمـ
ـلار توغرىسىدىكى كۆزقارىشىنىڭ خېلى ئىلغارلىقىنى
ئۇنىڭ ئاي توغرىسىدا بەرگەن بايانى ئىسپاتلايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

137. بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق ① تۇرۇر،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولۇر.

731. ئاي ئاۋۋال تولسىمۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

733. تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن،
كېمىيىپ ئاستا، ھۆسنى كېتەر يۈزىدىن.

734. يورۇقى ئاز - ئازدىن يەنە يوقىلۇر،
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىدىكى بايانىدا: ئاينىڭ شەكلىنىڭ يۇملاقلىقى، ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقارمايدىغان پەقەت قۇياشنىڭ يورۇقلۇقى بىلەن يورۇپ تۇرىدىغان، ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلانغاندىن تاشقىرى يەر ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرىدىغان جىسىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن.

ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئالەمنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى، يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يەنە قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئۇلۇغ ئاسترونوم نىكولاي كوپېرنىك (1473 — 1543) ئۆزىنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى» ناملىق ئەسىرىدە، 16 - ئەسىردىلا

① يالچىق — ئاي

ئوتتۇرىغا قويۇپ، پەتولېمېينىڭ: ئالەم بوشلۇقىدىكى پلانېتلار يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ دەيدىغان كۆزقارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى. ئىلىم - پەننىڭ دىگۇدەك پۈتۈن تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قامۇسنامە (بىلىملەر بۇلىقى) ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى «نەسىھەتنامە»، «ماقال - تەمسىلنامە». «سىياسەتنامە»، «دۆلەتنامە»، «ئۇتوپىيە» دىن ئىبارەت.

بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلىقى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن يۇنان پەيلاسوپى پىلاتون (مىلادىدىن 429 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، 347 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبيېكتىپ ئىدىيالىست بولۇپ، ئافىنادىكى دېموكراتىك ئېقىمنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. پىلاتون پەلسەپىسى كېيىنكى ئەسىردە غەربتىكى بارلىق ئىدىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىپ قالغان.

پىلاتون «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە ئاقسۆڭەك قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى تەرغىپ قىلىنغان. پىلاتون «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسىرىدە ئادەملەرنى ئۈچ تەبىقىگە — پەيلاسوپلار، ھەربىيلەر، ئەمگەكچىلەر (قۇللار)گە بۆلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە: پەيلاسوپلار ئالتۇندىن، ھەربىيلەر كۈمۈشتىن، ئەمگەكچى قۇللار تۆمۈردىن يارالغان بولۇپ، پەيلاسوپلار دۆلەتنى

ئىدارە قىلىدۇ، ھەربىيلەر بولسا ئۇلارنى (پەيلاسوپلارنى) قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئەمگەكچىلەر بولسا، ئەمگەك قىلىپ، پەيلاسوپلار بىلەن ھەربىيلەرنى باقىدىغان قۇللاردىن ئىبارەت ئىمىش.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دۆلەت توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆزقارىشى، پىلاتوننىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى ئەكسىيەتچىل كۆزقارىشىغا تۈپ ئاساسىدىن ئوخشىمايدىغىلا ئەمەس، بەلكى ناھايىتى ئىلغار، ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدا تەشەببۇس قىلغان تەدبىرلىرىنىڭ ئىلغارلىقىنى بىرنەچچە جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ بىلىملىك، ئەقىللىق، ئالانتلىق، ئەخلاقلىق، باتۇرلۇققا ئوخشاش ئېسىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى، بۇنىڭ ئەكسىچە بىلىمسىز، دۆت، قابىلىيەتسىز، ئەخلاقسىز، بۇزۇق، زالىم، قورقۇنچاقلار دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى، ئادالەت روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقى، ئاشۇنداق قانۇن ئالدىدا دۆلەتتىكى كىشىلەرنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر (پادىشاھتىن تارتىپ قۇلغىچە) باراۋەر ئىكەنلىكى تەكىتلەنگەن. مانا شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى، ئۆز زامانىسىدىكى ئەن-

ئەنۋى ئىدىيلەردىن يۈكسەك دەرىجىدە ئىلغار بولۇپلا قالماستىن، يېقىنقى زاماندىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلارنىڭ كۆزقارىشىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ. مەسىلەن:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1951. ئەقىللىق كېرەك ھەم بىلىملىك كېرەك،
سېخىلىق كېرەك ھەم سىلىقلىق كېرەك.

1952. بىلىم بىلەن بەگلەر ئەلنى باشلىدى،
ئەقىل بىلەن خەلقنىڭ ئىشىنى ئىشلىدى.

1956. بەگ بولسۇن بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇت چىقمىغاي دېسە بىر چاتاق.

1957. كېرەكتۇر ياخشى خۇلق، مىڭ تۇمەن خىسلەت،
نامىغا تەگمىسۇن دېسە داغ - بوياق.

1961. بەگ بولغاي خەلق ئۈچۈن جەسۇر قەھرىمان،
شۇ بىلەن قىلىنۇر چوڭ ئىشلار ھامان.

1983. خۇدا قىلسا بىراۋنىڭ خۇيىنى يامان،
ئۇنى رەنجىتكەي ئۇقى بىلەن زامان.

1984. ئەگەر بولسا بىرەر بەگنىڭ خۇلقى ناچار،
سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىش تەتۈر ماڭار.

2033. بولاي دېسەڭ ئەلگە ئۇزاق ھۆكۈمران،
قانۇن تۈز، يۈرگۈز، خەلقىڭنى ئاسرىغىن ھامان.

2034. ئەل يۈكسىلەر قانۇن بىلەن، تۈزۈلۈر جاھان،
زۇلۇم بىلەن ئەل خاراب، بۇزۇلۇر جاھان.

2036. تۈزەپ بەگ كۆڭۈلنى، يۈرگۈزسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، ياشار بەگ ئۇزۇن.

1038. سۆزى راست بولسا بەگنىڭ، خۇلقى گۈزەل،
ئىشەنگەي، ياخشى كۈن كۆرۈپ، ئاڭا ئەل.

3463. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئېرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا ئاسمان يىقىلۇر.

818. ماڭا تەڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن، ھۆكۈم ۋاقتىدا.

809. قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ئىشنى ھەل،
دېمەيمەن كىشىنى بەگ، قۇل، كەمبەغەل.

يۇقىرىدا «قۇتادغۇ بىلىك»تىن كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، غەربنىڭ ،ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زاماندىكى گۇمانىستلىرى بىلەن قانۇنشۇناسلىرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا سىلىشتۇرۇش ئورۇنسىز.

چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىردىلا ئادالەت پرىنسىپلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن مەسىلىنى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھەربىي تەدبىرلەر توغرىسىدا

قوشۇننىڭ تەركىبى

قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۆتكەن دۆلەتلەر بىلەن ھازىرقى زاماندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىچكى توپىلاڭنى باستۇرۇش، تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىكىنى قوغداپ قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى تەشكىل قىلىش، كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن ۋە بۆلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى: ساراي (ئوردا) مۇھاپىزەتچىلىرى، ئالاھىدە قوشۇن، خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بەگلەر باشقۇرىدىغان قوشۇنلار، دۆلەتكە قارايدىغان قەبىلىلەرنىڭ خانلىرى باشقۇرىدىغان قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنى

ئىككىگە بۆلۈپ چۈشەندۈرگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە سارايىنى كۈندۈزى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قاراۋۇللار «تۇرغاق» (قوۋۇقچى)، كېچىسى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قاراۋۇللار «ياتقاق» (كۆزەتچى) دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ھەقتە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:①

608. قوۋۇقچى، كۆزەتچى بىلەن كۈن ۋە تۈن،
بولۇپ قىلدى خىزمەت ئۇ سادىق پۈتۈن.

بۇنىدىن تاشقىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا قاراخانىلار خاقانى (بۇغراسى ياكى ئارسلانى)نىڭ قارارگاھىنىڭ ئەتراپىنى قوغدايدىغان، قوماندانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قوشۇنلارنىڭ چېچىلىپ ـ تارقىلىپ كەتمەسلىكى، بۇيرۇقسىز چېكىنىپ كەتمەسلىكىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان «يورتۇغ» (قوغداش قىسمى) دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە قوشۇن تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2586. قوماندان قوغداش تورى قۇرغۇلۇق،
يېنىپ ئالدى-كەينىن (قوشۇنىنىڭ)رەتكە سالغۇلۇق.

2587. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرگۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

① مىسالغا ئېلىنغان بېيتلار «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىلىنغان نەشىر نۇسخىسىدىن ئېلىندى.

2588. ئىچۇك بوسا سارايدا قويۇش - ئولتۇرۇش، كىرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

ئالاھىدە قوشۇننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرىنى قوغداش ئىدى. بۇنداق قوشۇننىڭ سانى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپىدىغانلىقى مەلۇم. غەربىي قاراخانىلار (1040 — 1212)نىڭ خاقانى مۇھەممەت ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 1102 - يىلىدىن 1130 - يىلىغىچە خاقان بولغان)نىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئىكەن.

قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلار بىلەن بەگلەر باشقۇرىدىغان قوشۇنلار، قەبىلە خانلىرى باشقۇرىدىغان قوشۇنلار ئەھۋالغا قاراپ، خاقاننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشاتتى. گاھىدا خاقاننىڭ بۇيرۇقىسىز ئۆز ئالدىغا ئۇرۇشقا باراتتى.

خان جەمەتىگە مەنسۇپ شاھزادىلار كۆپىنچە ئىلىك خانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، دۆلەتنىڭ مەلۇم رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىلىك خانلار بەزىدە ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونغا چەتتىن ھۇجۇم بولۇپ قالغاندا، ياكى ئىسيان پەيدا بولغاندا، ئۆزى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان قوشۇن بىلەن دۈشمەنگە تاقابىل تۇراتتى. مىلادىنىڭ 998 - يىلى قاراخانىلار سامانىلار قولىدىن ماۋرەئۇننەھرنى تولۇق تارتىپ ئالغاندىن باشلاپ ماۋرەئۇننەھرگە ناسىر بىننى ئەلى (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن

1012 — يىلىغىچە)، مەنسۇر بىننى ئەلى (1012 —
1018)، مۇھەممەت بىننى ئەلى (1018 — 1021)،
يۈسۈپ (1035 — 1040) قاتارلىق قاراخانى شاھزادىلىرى
ئىلىك خان نامىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقان. بۇ ئىلىك
خانلار غەربىي ئىلىك خانلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنىڭ
ئوردىسى ئۆزكەنتتە ئىدى. شىمالىي ئىلىك خانلارنىڭ
ئوردىسى بالاساغۇندا ئىدى. مانا شۇ ئىلىك خانلار
زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆزى باش-قوشۇپ تۇرغان قوشۇنغا
قوماندانلىق قىلىپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى بىر تەرەپ
قىلاتتى.

قوشۇننىڭ سان ـ سۈپىتى ۋە قوراللىرى

1) قوشۇننىڭ سان ـ سۈپىتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا
ئۇرۇش تارىخىنىڭ ناھايىتى مول، باي تەجرىبىلىرىگە
ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرىشتىكى
مۇھىم ئامىللار ئىچىدە قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى،
قوشۇننىڭ سانى ئەمەس سۈپىتى، قوراللارنىڭ خىللىقى،
قوماندانىنىڭ تالانتى قاتارلىق ئامىللارنى ئالاھىدە
ئورۇنغا قويغان.

ئۇ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز يۈرەكسىز بولۇر.

2336. كۆپ ئەسكەر يىغىلسا ئىچى بۇلغۇشۇر،
تۈزەپ بولماس ئۇنى، يارامسىز بولۇر.

ئېھتىمال ئۇ يەنە كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەش-
تە خەلق ئۇستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتى-
شىنىمۇ كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك، ئەگەر ئوتتۇرا ئەسىر-
دىكى فېئوداللىق جەمئىيەتتە ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق
تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر قوشۇننىڭ سۈپىتىگە ئېتىبار بەر-
مەي، يالغۇزلا سانىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، نۇرغۇن سانلىق
قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا قوشۇننى تەمىنلەش-
تە خەلق ئۇستىدىكى يۈك تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ
كېتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇننىڭ سۈپىتى توغرىسى-
دا توختالغاندا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىنى، باتۇرلىقىنى،
جاسارىتىنى نەزەردە تۇتىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئۆزىنىڭ
جېنىدىنمۇ ئەزىز ۋەتىنى، خەلقى ئۈچۈن ئۇرۇشىدىغان-
لىقىنى چۈشەنگەن جەڭچى ناھايىتى خۇشال - خۇرام،
كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ئۇرۇشقا بارىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مانا شۇنداق باتۇر جەڭچى-
نىڭ سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىدىغانلىقىنى ناھايى-
تى ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق
دەيدۇ:

2380. كېلىن قىز سۆيۈنچى نىكا توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇن-
نىڭ كۆپلىكى ئەمەس، بەلكى سانى ئاز بولسىمۇ خىل
(جەڭگىۋار، باتۇر، قوراللىرى ساز) قوشۇننىڭ ھەل

قىلىدىغانلىقىنى كەسكىن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق دېدۇ:

2340. كۆپىدىن ئىزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يىڭىلغان سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

*

دۇنيادا ئۆتكەن مەشھۇر ستراتېگىك تاكتىكلار قوشۇننىڭ كۆچىنى سانى بىلەن ئەمەس، ئۇنىڭ مەنىۋى كۆچى (جەڭگىۋار روھى) ۋە مۇنتىزىملىقى بىلەن ئۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

دۇنيانىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئۇرۇش تارىخى، روھى ئۈستۈن، مۇنتىزىم، باتۇر، ئاز سانلىق خىل قوشۇننىڭ، روھى تۆۋەن، ئىنتىزامى بوش، كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى توغرىسىدا كۆپ پاكىتلارغا ئىگە.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز خىللانغان ئاز سانلىق قوشۇن بىلەن دۈشمەننىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشتەك شانلىق نەمۇنىلەر ياراتقان.

مىلادىنىڭ 757 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېبېيدە تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى ئۆكلۈك بىلەن سويگۇن (ھەر ئىككىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى تۈرك) ئىسيان كۆتۈرگەن. ئۇلار بىرنەچچە يۈزمىڭ قوشۇننى باشلاپ خېبېيدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، لوياڭ، شىئەننى بېسىپ ئېلىپ تاڭ سۇلالىسىنى (618 — 907) ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا تاس - تاماس قالغان. شۇنداق پەيتتە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى سۇزوڭ

ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 646 - يىلى-
دىن 846 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خاقانى
بايانچۇر (مىلادىنىڭ 747 - يىلىدىن 758 - يىلىغىچە
خاقان بولغان) نىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىسيان-
نى باستۇرۇشقا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تە-
لەپ قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى بايانچۇر تەرى-
پىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بول-
غاندىن كېيىنلا، ئۇيغۇرلار ئۈچ قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ
ئىسيانىنى باستۇرغان. شۇ چاغدا ئورخۇندىن ھەر قېتىم
كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى 5000 بولۇپ، ناھايىتى
كۆپ سانلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ
ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. مانا
شۇ 5000 كىشىلىك ئاتلىق ئۇيغۇر قوشۇنى ئۇيغۇر-
ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ دائىمىي مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنىڭ
ئىككى يېرىم پىرسەنتىگە ئاران تەڭ كېلەتتى. چۈنكى
ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى 221 مىڭ
جەڭچىدىن تەركىب تاپقان 17 ئاتلىق دېۋىزىيە (ھەر
بىر دېۋىزىيىدە 13 مىڭ جەڭچى بار ئىدى)دىن ئىبا-
رەت ئىدى.

قەدىمكى چاغلاردا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزىدىن
نەچچە ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن ئۈستىگە تەپ تارتماس-
تىن بېسىپ بېرىپ، غەلىبە قىلىدىغان ئاجايىپ جەڭگىۋار
ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە چاغرى بەگنىڭ
ئوغلى ئالىپ ئارسلان (سالجۇق بەگنىڭ ئەۋرىسى)

ئىمپېراتور بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (1063 — 1072) سالجۇقىلار بىلەن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى (394 — 1451) ئارىسىدا دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئالغان «مالازگىرد ئۇرۇشى» يۈز بەرگەن.

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئۆزىنى تەگدىشى يوق ھەربىي سەركەردە دەپ ئاتىغان روما ئىمپېراتورى رومان دىككىنىس سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1037 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى يوقىتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىپ ئېلىشقا بەل باغلىغان، ناھايىتى كۆرەڭ، مەغرۇر رومان دىككىنىس مانا شۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1071 - يىلى 13 - مارتتا 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي روما (تارىختا ۋىزانتىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇنلىرىنى باشلاپ كونستانتىنپولدىن (ھازىرقى ئىستامبۇلدىن) شەرققە قاراپ يولغا چىقىپ، 26 - ئاۋغۇستتا ھازىرقى ئەرمىنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىرد قورغىنىنىڭ يېنىدىكى دالىغا يېتىپ كەلگەن. روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈكلىرى 3000 ھارۋا، بىرنەچچە تۈمەن تۆگە، ئاتلارغا يۈكلەنگەن. روما قوشۇنلىرىدا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان ئاجايىپ قورال — شەھەر سېپىللىرىگە چىقىشتا ئىشلىتىدىغان مەنجانىقمۇ بار ئىدى.

سالجۇق ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان رومان دىككىنىسنىڭ شۇنداق چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50 مىڭ ئات-

لىق، پىيادە قوشۇننى ئېلىپ مالازگىرد دالىسىغا يېتىپ كېلىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ سەپ تارتقان.

ئۇرۇش بولىدىغان كۈنى (بۇ جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خىرىستىيان پوپلىرى كىرىستىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئاۋازلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ھۆركىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب بولۇشىنى ئەيسادىن تىلەپ، ئىنجىلدىن مۇقەددەس ئايەتلەرنى ئوقۇشقان.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا ئالپ ئارسلان ئات ئۈستىدە ناھايىتى خاتىرجەم، سۈرلۈك قىياپەتتە تۇرۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، سالجۇق قوشۇنلىرىنى روما قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرغان. ئىككى تەرەپتىن بىر-بىرىگە قارشى كېلىشىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر-بىرلىرىگە ئۆزلىرىنى ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالپئارسلان باشچىلىقىدىكى سالجۇق قوشۇنلىرى رومالىقلار ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قازانغان. ئالپ ئارسلان يارىدار بولغان، رومان دىككىنىسنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان قالغان روما قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سالجۇقلارغا تەسلىم بولغان.*

تارىختا مالازگىرد قورغىنىنىڭ نامى بىلەن «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان شۇ ئۇرۇشتا ئالپ ئارسلاننىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ئۈستىدىن قازانغان

ئاله مشۇمۇل شانلىق ئەلىبىسىنىڭ خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان، بولۇپمۇ خرىستىيان دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۆزدە سارغىيىپ تۆكۈلگەن دەرەخ يوپۇرمىقىدەك تىترىگەن.

مانا شۇ «مالازگىرد ئۇرۇشى» ئاز سانلىق جەڭگىۋار قوشۇننىڭ كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى.

2) قوشۇننىڭ قورالى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، قوشۇننى ناھايىتى خىل قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇشنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، ئۇنى تۆۋەندىكى بېيىتىدە بايان قىلىدۇ:

2332. كېرەكمەس كۆپ چېرىك، چېرىك خىل كېرەك،
چېرىككە خىللانغان خىل قورال كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان قوراللار: ئوقيا، پالتا، نەيزە، خەنجەر، قىلىچ، ئومۇت، ساۋۇت، قالقان، دوبۇلغا (باش كىيىم) دىن ئىبارەت بولغان. بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدىن ئوقيا، قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر، ئومۇت (چوماق) ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى بولۇپ، ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، قالقان، دوبۇلغا قاتارلىق قوراللار مۇداپىئە قىلىش قوراللىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، قوشۇننىڭ قوراللىرىنى ناھايىتى سۈپەتلىك قىلىپ ياسايتتى. قىلىچ، پالتا، خەنجەر قاتارلىق قوراللار سۈپىتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئومۇت قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق قورالى ئىكەن.

ئومۇت (چوماق) ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىلار بۇغرالىرىنىڭ شان - شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست - دۈشمەن ئالدىدا نامايەن قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسىلاتتى. يەنە بىر خىلى بولسا ئۇرۇشتا قوللىنىدىغان ئەمچەكلىك چۈيۈن ئومۇت (چوماق)دىن ئىبارەت بولغان.

قاراخانىلار ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتتا. غەربىي قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى خىزىر تاۋغاچ بۇغراخان (1080-1081)قوشۇنلىرى ئالدىدا ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن قۇيۇلغان 700 ئومۇتلۇق (چوماقلىق) ئاتامىق قىسمىنى ماڭدۇرغان ئىكەن.①

غەربىي قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى ناسىر (II) تاۋغاچ بۇغراخان (شەمسۇل مۇلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇلۇغ سالجۇقىلارنىڭ ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1029-يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)غا ئەلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇبى بىلەن قوشۇپ 50 پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر ئومۇت، ئون پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچنى ئەۋەتىپ بېرىپ مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، ئوينايمىز، بۇ ئومۇت تەگكەن -ھەرقانداق ساۋۇت پارە- پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز مانا شۇ ئومۇت بىلەن سوقۇشى-

① رىفات گىنچ «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» تۈركچە، ۋ ۋ ۋ-

مىزە① مەلىك شاھ (سالجۇق بەگىلىك چەۋرىسى) ناسىر تاۋغاچ بۇغراخانىنىڭ تەھدىت سېلىپ يازغان مەكتۇبىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، دەرھال ئاتقا مىنىپ، ئومۇتنى باش ئۇستىمدە يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى 100 قەدەم يىراقلىققا تاشلىغۇەتكەن، قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا تۆگىنىڭ بويىنىنى ئىككى پارچە قىلىۋەتكەن. ئۇ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ناسىر تاۋغاچ بۇغراخان (مىلادىنىڭ 1068 - يىلىدىن 1080 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيانى تاشلاپ، «بىزگە ئۇرۇشتا قامچا بىلەن يا كۇپايە قىلىدۇ» دېگەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ئومۇت قاراخانىلارنىڭ ئاساسلىق ئۇرۇش قورالى ئىكەنلىكى مەلۇم.

3) ئۇرۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا سۆزلىگەندە، بىر قاتار تەشكىلىي ئىشلار ۋە ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە، تاكتىكىسىغا مۇناسىۋەتلىك جىددىي تەدبىرلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان. بۇنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

(1) ھەربىي كېڭەش چاقىرىش

قاراخانىلار ھەرقانداق بىر ئۇرۇشنى قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىراتتى. بىرەر دۆلەت بىلەن

① رىشات گىنج «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» تۈركچە 333 - بەت.

بولىدىغان ئۇرۇش، ئۇرۇشقۇچى دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرى-
گە مۇناسىۋەتلىك بولغان ناھايىتى خەتەرلىك چوڭ ۋە-
قە ئىدى. بۇ ھەققەتە يۈسۈپخاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2272. ناھايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن باشلىماق،
تۈزەپ لەشكىرىنى، ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

شۇڭا قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ، ئۇرۇش-
قا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق، چوڭقۇر
ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەتتى.

ئەگەر ھەربىي كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل
قىلىنسا، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلارنىڭ سانى،
ئۇرۇشنى باشلاشنىڭ ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان
بولۇشى قاتارلىق مۇھىم ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى.

ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى، شاھزا-
دىلار، مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلە (قارلۇق چىگىل،
ئوغراق، توقسى قاتارلىق قەبىلىلەر)نىڭ خانلىرى قات-
نىشاتتى.

كۆپ چاغلاردا ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش ۋەزى-
پىسىنى قاراخانىلارنىڭ بۇغراسى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

(2) ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن تەشكىل قىلىش

ئۇرۇشتا قاراخانىلارنىڭ بۇغراسىنى قوغداش ۋە
قوشۇنلارنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزامىنى ساقلاش ئۈچۈن ئالا-
ھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن تەشكىل قىلىناتتى. بۇنداق
قوشۇن «يورتتۇغ» (قورۇغداش) دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلارنىڭ بۇغرالىرى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا

ماڭغانىدا، قوشۇننىڭ ئالدىدا ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن بۇغراخاننى ئارىغا ئېلىپ ماڭاتتى.

ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى — ئوتتۇرىسىغا بىر تەرىپىدە ئالتە، بىر تەرىپىدە ئۈچ شىبخى بار ئالتۇن رەڭلىك ئارچا چۇشۇرۇلگەن توق قىزىل شايى بايراقنى، بۇندىن باشقا بايراقلار، تۇغلار، ئالتۇن-كۈمۈشتىن قۇيۇلغان ئومۇتلار (چوماقلار)نى كۆتۈرۇشۇپ تولۇق قوراللانغان پېتى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ ئۈستىگە ئالغان ئېغىر، مۇھىم مەسئۇلىيەتنى تۆۋەندىكى بېيىتلەردە ئېنىق چۈشەندۇرگەن.

.2344 قوشۇننى ساقلىسۇن، قىلسۇن مۇنتىزىم،
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۇرمىسۇن ھېچكىم.

2374 ئىشەنچلىك كىشىنى قوي ئالدىن كېيىن،
ئېكىت ئوڭ - سولۇڭغا يەنە باشقىدىن.

.2586 قوماندان قورۇغداش توپى قۇرغۇلۇق،
يىغىپ ئالدى - كەينىدىن رەتكە سالغۇلۇق.

.2587 كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۇرۇچى يېقىن كەلمىسۇن.

.2588 نېچۇك بولسا سارايدا قوپۇش - ئولتۇرۇش،
كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

(3) دۈشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ۋە ئۆزىنىڭ سىرىنى چىڭ ساقلاش

ھەرقانداق ئۇرۇشتا دۈشمەننىڭ ئەھۋالىنى پۇختا، راست ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، ئۆزىنىڭ سىرىنى چىڭ ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇھىم. ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.

قاراخانىلار ئۇرۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن تۈرلۈك يوللار (دۈشمەن ئىچىگە ئەۋەتكەن جاسۇسلار، دۈشمەن ئىچىدىن سېتىۋېلىنغانلار) ئارقىلىق دۈشمەننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا كىرىشىدىغان ئالدىنقى كۈنلەردە دۈشمەن ئەھۋالىنى ئېنىق ئىگىلەش ئۈچۈن «تۇتقاق»① ۋە «يەزەك»② دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق چارلىغۇچى، خەۋەرچى قىسىملار تەشكىل قىلىناتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۈشمەننىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسىملىرىنى ئىزلەپ تېپىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قاچسا شىددەت بىلەن قوغلاپ «تىل»③ تۇتۇپ كېلەتتى. «تىل» ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالى ئىگىلىنەتتى. «تىل» تۇتۇپ كېلىدىغانلار «تۇتقاق» دەپ ئاتالسا، دۈش-

① تۇتقاق — دۈشمەندىن ئەسىر تۇتۇپ كېلىدىغان قىسىملار.
② يەزەك — دۈشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەر.
③ تىل — ئەسىر — خەۋەر مەنىسىدە.

مەن ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرىدىغانلار «يەزەك» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ ھەقتە يۈسۈپخاس ھاجىپ تۆۋەندىكى بېيىتلەردە مەلۇمات بېرىدۇ:

2342. كىرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق،
قۇلاق، كۆزنى ساقلاپ يىراق قارىماق.

2343. چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتىغاقا يېتىپ،
ھۇجۇمنى قىلسۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.

2351. ئەك ئاۋۋال تىمرشىپ تىل ئالماق كىرەك.
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كىرەك.

يۈسۈپخاس ھاجىپ سىر ساقلاش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن ئازمۇ – كۆپ ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن.

(4) ئۇرۇشىدىغان جاينى تاللاش

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغۇچىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر ۋەزىپىسى ئۇرۇشىدىغان جاينى تاللاش ئىدى.

يۈسۈپخاس ھاجىپنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇرۇشىدىغان جاي مۇداپىئەلىنىشكە، چېكىنىشكە ئەپلىك، ئوت – چۆپ، سۈيى مول بولۇش شەرت.

ئۇرۇشىدىغان جاي تاللانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇ-
ۋاپىق بىر يېرىگە قارارگاھ (قوماندانلىق شتابى) جاي-
لاشتۇرۇلۇشى، قوماندانلىق شتابىغا يېقىنراق بولغان
ئېگىز بىر جايغا مۇنار ياسىلىشى لازىم ئىدى. ئەگەر
كېچىسى دۈشمەن تەرىپىدىن بىرەر خەۋپ سېزىلىپ قالسا
دەرھال مۇنار ئۈستىگە مەشئەل يېقىلىپ پۈتۈن قوشۇن
ئاياغ ئۆرە تۇرغۇزۇلاتتى.

بۇندىن باشقا كېچىسى پارول قوللىنىلاتتى. ئەگەر
كېچىسى قوشۇن چۈشۈرۈلگەن ۋە قارارگاھ ئورۇنلاشقان
جايلارنىڭ ئەتراپىدا ئىككى كىشى ئۇچرىشىپ قېلىپ،
ئۇلاردىن بىرى پارولنى بىلمىسە، شۇ ئۆلتۈرۈلەتتى.

(5) كېچىدە قىلىنىدىغان ھۇجۇم

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە، دۈش-
مەنگە كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ناھايىتى ئەھ-
مىيەت بەرگەن. كېچىسى قىلىنىدىغان ھۇجۇم ئىشەنچلىك،
باتۇرلۇق بىلەن قىلىنسا، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى يۇ-
قىرى بولاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا،
دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنى دۈشمەننى يوقىتىش-
نىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى سۈپىتىدە كۆرسىتىپ مۇنداق
دەيدۇ:

2361. تىرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنىڭ ھەققىدە

ناھايىتى ئوبدان ئۇنۇم بېرىدىغانلىقىغا بىر ـ ئىككى مىسال كەلتۈرىمىز.

بىرىنچى مىسال: مىلادىيىدىن 91 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى توغلار دەرياسىنىڭ (ئورخۇن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى) جەنۇبىي قىرغىقىدا بولغان بىر ئۇرۇشتا قارشى تەرەپنىڭ 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇنىغا كىچىسى 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تولۇق تارمار قىلغان، قارشى تەرەپنىڭ باش قوماندانىنى تىرىك تۇتۇۋالغان. بۇ ئۇرۇش قەدىمكى چاغنىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناھايىتى يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىككىنچى مىسال: مىلادىنىڭ 765 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئەربابلىرىدىن بىرى — بۆكۈقەيىن (ئۇيغۇر — ئا) ئىسيان كۆتۈرۈپ، تىبەت خانلىقىنى تاڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈشكۈرتۈپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، بىرنەچچە 100 مىڭ قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولغان.

باشتا بۇ ئىسيانغا قوللىغان ئۇيغۇر ـ ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ خاقانى بوگۇ تېكىننىڭ قېرىندىشى قۇچ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ئىسيانچىلاردىن ئايرىلىپ تاڭ سۇلالىسىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇ چاغدا قۇچ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن 10 مىڭغا يەتمەيدىغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرى

جىلەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ تىبەت قو-
شۇنلىرىغا قارشى ماڭىدۇ. بۇنداق ئەھۋالـنىڭ يۈز بە-
گەنلىكىنى بىلگەن تىبەت قوشۇنلىرى ھازىرقى نىڭشياغا
چېكىنىپ كېتىدۇ. 100 مىڭ ئاتلىق تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ
كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن قۇچ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن
قار، بوران ئارىلاش چىقىۋاتـقان شىۋىرغانـلىق سوغۇق
كېچىدە چېدىرلىرىدا ئۇخلاپ ياتقان تىبەت قوشۇنلىرىغا
ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار تاڭ ئاتقىچە تى-
بەت قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان تى-
مىنى تولۇق ئەسىر ئالىدۇ. بۇندىن باشقا بىرمىليوندىن
ئارتۇق چارۋا - مال (ئات، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىق)
نىمۇ قولغا چۈشۈرىدۇ.
تارىخىي مەلۇماتـلارغا قارىـغانـدا تاڭ سۇلالـىسى
ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇرۇشتىكى غەلىبىسى بەدىلىگە 100 مىڭ
توپ تاۋار - دۇردۇن ھەدىيە قىلغان.
يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى مىسال، ئوبدان ئۇيۇ-
شتۇرۇلغان كېچىدىكى ھۇجۇمنىڭ ياخشى ئۈلگىسى.
(6) كۈندۈزى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇرۇشلار
كۈندۈزى ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەن قوماند-
دان ئەڭ ئاۋۋال قوشۇندىكى جەڭچىلەرنىڭ روھىنى
كۆتۈرۈش، ھۇجۇمغا ماڭىدىغان قىسىملارنىڭ ئالدىغا يا-
شانغان، تەجرىبىلىك جەڭچىلەرنى قويۇش، بىر قىسىم
قوشۇننى مۆكتۈرۈپ قويۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئورۇن-
داپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇشتا ئۆزى باش بولۇپ
ئۈلگە كۆرسىتىپ، جەڭچىلەرنى ناھايىتى يۇقىرى جاسا-

ت بىلەن جەڭ قىلىشقا رىغبەتلەندۇرۇش لازىم.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:
2365. ئىشىڭنى ئۆزارىنىڭ قوشۇن تۈز، سوقۇش،
ئاتاپ ماختا ئەرنى، تارات مال، كۈمۈش.

2371. يېشى چوڭ، جەسۇرلار كۈرەشچىنىنى،
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.

2372. ساقال ـ چاچ ئاقارغان كۈرەشچى بولۇر،
كۈرەشچى بولۇر ھەم كۆپ ئىشنى بىلۇر.

2337. كىچىك، ياش يىگىتلەر بولۇر بەكمۇ تېز،
ئەگەر ئۆرسە يۈز، ئۆچەر ئوتى تېز.

2370. چېرىكتىن بىر قىسمىنى قوي مۆكتۈرۈپ،
باياق ئوقچىنى سال سەن ئالدىن يۈرۈپ.

2376. ئەلگ ئاۋۋال يىراقتىن ئوقىن ئاتقۇلۇق،
يېقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىققۇلۇق.

2377. كىرىشكەندە پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقادىن تۇت، چىشلە، تىرناقتا تاتلاپ.

2378. چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمە تۇتۇپ،
يوقات ياۋ ياكى يات ئۇرۇشتا ئۆلۈپ.

(7) ئىشەنچسىز سوقۇشتىن ساقلىنىش

ھەرقانداق ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىسى، تاكتىكىسىدىكى مۇھىم بىر ئىش، ئەقىللىق، يىراقنى كۆرەلەيدىغان قوماندان ئەھۋالنى ئېنىق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشقا ئىشەنچىسى بولمىسا ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنىش، بولۇپمۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى مۇنەقەرز بولۇشى ئۇرۇشتا غالىب بولۇش، ياكى مەغلۇپ بولۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولىدىغان بولسا، ئۇنداق ئۇرۇشنى قىلىش ـ قىلماسلىققا قەتئىي دىققەت قىلىش لازىم.

يۈسۈپخاس ھاجىپ ئىشەنچسىز ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، دۈشمەن بىلەن ئېغىزدا بولسىمۇ ۋاقىتلىق يارىشىپ، پەيتنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەكىتلەيدۇ.

بۇنى تۆۋەندىكى بېيتلەردە كۆرىمىز:

2359. قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇش قىلما، تېزدىن كۆر تەدبىرنى ساز.

2362. يېڭىشقا ئەگەرچە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەۋەتكىن ئەلچىلەر، ياراشقىن ئۆزۈڭ.

2363. تىلىڭ بىرلە ئەل بول، ئۆزۈڭنى كۆزەت،
سوقۇشماققا ئالدىرىما، سۆزنى بەس ئەت.

(8) دۈشمەننى قوغلاش

ئۇرۇشتا يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەر ھەر خىل، مۇرەككەپ بولىدۇ. بەزىدە دۈشمەن چېكىنىدۇ، چېكىنىشمۇ ھەر خىل بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرى دۈشمەن ھەقىقەتەن مەغلۇپ بولغاندا يۈز بەرسە، يەنە بىرى دۈشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ، يالغاندىن چېكىنگەن بولۇپ، ئۆز دۈشمىنىنى تۇزاققا چۈشۈرىدىغان جايغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ، مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. قولدىن كەلسە يوقىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىنگەن دۈشمەننى قوغلاشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولمىسا، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقىدۇ.

ئەگەر دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، راستتىن چېكىنگەن بولسا، ئۇنى مەلۇم جايغىچە قوغلاپ بېرىپ، بىر قىسمىنى ئەسىر ئېلىپ، دۈشمەن كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ شۇ ئارقىلىق قوشۇنىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا دۈشمەن ئۇشتۇمتۇت ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالغا دىققەت قىلمىغاندىن تاشقىرى، دۈشمەننى بەكمۇ ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يىراقلىشىپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتىن ساقلىنىشقىمۇ دىققەت قىلىش لازىم.

بولۇپمۇ يالغاندىن چېكىنىپ تۇزاققا چۈشۈرىدىغان دۈشمەننىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنىپ، دۈشمەننى قوغلىغاندا، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇش مۇمكىن.

بۇ ھەقتە يۈسۈپخاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

.2390 يېغى قاچسا قوغلاپ ئۇزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۈشمەن، قاچالمايسەن، بىل.

.2395 يېغى قاچسا بارما ئۇزاق يەرگىچە،
يىراق قوغلىغان قامچە يەر تويغىچە.

دۈشمەننى بەك ئۇزاق يەرگىچە قوغلاپ بېرىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە يېقىنقى زامان ئۇرۇش تارىخىدىن مىسال ئېلىش توغرا كەلسە، بۇنىڭغا 1812 - يىلى فرانسۇز ئىمپېراتورى ناپالېئون I نىڭ رۇسىيىگە قىلغان پۈتۈن يۈزلۈك ھۇجۇمىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك.

ناپالېئون 1799 - يىلى فرانسىيىدە ھاكىمىيەت تۆپىسىگە چىققاندىن باشلاپ ئون نەچچە يىل باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يۈرگۈزۈپ، پۈتۈن ياۋروپانى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ئالىدۇ. ئۇ 1811 - يىل سىنتەبىردە كۆرەڭلىگەن ھالدا: «يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن دۇنيانىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىمەن، ھازىر رۇسىيىلا قالدى، لېكىن ئۇنى چەزمەن مەغلۇپ قىلىمەن» دېگەن.

ناپالېئون شۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1812 - يىل 6 - ئايدا، 500 مىڭدىن ئارتۇق «ئۇلۇغ ئارمىيە»نى باشلاپ رۇسىيىگە بېسىپ كىرىدۇ. رۇسىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرغان 180 مىڭ كىشىلىك ئىككى ئارمىيىسى باركلاي، باگراتىئوننىڭ يېتەكچىلىكىدە دەرھال ئارقىغا يېنىپ چېكىنىدۇ. ناپالېئون بۇ

ئىككى ئارمىيىنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇۋېلىشىدىن، بۇرۇن ئۇلارنى بىر - بىرلەپ تارمار قىلىش ئۈچۈن، جىددىي تەدبىرلەر كۆرگەن بولسىمۇ مەقسىتىگە يېتەلـ مەيدۇ، ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، كېچە - كۈندۈز توختىماي چېكىنگەن ئىككى رۇس ئارمىيىسى 8 - ئايدا سمولىنىسكىدا بىر - بىرى بىلەن قوشۇلىدۇ. ئۇلار سمولىنىسكىدىنمۇ چېكىنىپ چىقىدۇ. بۇ چاغدا ئالېكساندىر I كوتوزوۋنى رۇس ئارمىيىسىگە باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كوتوزوۋ، سوۋوروۋنىڭ باھاسى بويىچە: «ناھايىتى ھىيلىگەر، بەكمۇ ئەقىللىق ئادەم، ھېچكىم ئۇنى ئالدىيالمايدۇ». كوتوزوۋ چېكىنىش تاكتىكىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، موسكۋادىن 112 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بىرودىنو قىشلىقىنىڭ يېنىدا فرانـ سۇزلارغا قاتتىق بىر زەربە بەرگەندىن كېيىن موسـ كۋاغا قاراپ چېكىنىدۇ. كوتوزوۋ 1 - سىنتەبىردە چاقىرغان ھەربىي كېڭەشتە موسكۋانى تاشلاپ چىقىش قارارىغا كېلىدۇ. كوتوزوۋ رۇس ئارمىيىسىنى يېڭى كۈچـ لەر بىلەن تولدۇرۇپ، ھەل قىلغۇچ جەڭلەرگە تەييارـ لىنىش نىيىتىدە موسكۋانى تاشلاپ چىقىپ، موسكۋانىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە كېتىدۇ.

ناپالېئون ئۆز مەملىكىتى فرانسىيىدىن بىرنەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى موسكۋاغا كىرگەندە، شەـ ھەردە ھاراقتىن باشقا يەيدىغان - ئىچىدىغان نەرسـ لەر قالمىغان ئىدى.

ناپالېئون ئارمىيىسى ئارقا سەپتىن ئايرىلدى. تەـ

ھناتسىز قالدى، رۇس پارتىزانلىرىنىڭ توختىماي قىلىپ تۇرغان ھۇجۇملىرى ئۇلارغا بالايى-ئاپەت كەلتۈردى. ناپالىئون ئارمىيىسى ئاچارچىلىق ئىچىدە قالدى، تەرتىپ-ئىنتىزام تۈگىدى. مانا شۇنداق ئەھۋالدا قالغان ناپالىئون ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى سېزىپ، 6 - ئۆكتەبىر كۈنى موسكۋادىن چېكىندى.

كوتوزوۋ يېڭى كۈچلەر بىلەن تولۇقلانغان رۇس ئارمىيىسىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىرنەچچە جايدا فرانسۇزلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىلدى. رۇسىيىدىن قاچقان ناپالىئون 1812 - يىل دېكابىردا كۆپ مۇشەققەت بىلەن رۇسىيە چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىشكە ئىمكانىيەت تاپقان چاغدا ئۇنىڭ 500 مىڭدىن ئارتۇق «ئۇلۇغ ئارمىيىسى» دىن ئاران 30 مىڭ كىشى قالغان ئىدى.

رۇسىيىگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى ناپالىئون ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشىدىن زاۋاللىققا يۈزلىنىشتىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى.

ناپالىئوننىڭ رۇسىيىدىن يېڭىلىشى بىرنەچچە سەۋەبلەرگە باغلىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ چېكىنگەن رۇس ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۆز ئارقا سېپىدىن (تەمىنات، ۋە يېڭى كۈچلەردىن) ئايرىلىپ، ياردەمسىز قالغانلىقى كەچۈرۈپ بولمايدىغان تاكتىكا خاتالىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

4) قوماندان توغرىسىدا

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدى-

خان كىشىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە بەرگەن.

(1) قوماندانىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىنىڭ لايىقلىقىنى كۆرسەتكەن. قوماندانىدا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنى قىسقىچە تەرىپلىگەندە مۇنداق دەيدۇ:

قوماندان راستچىل، تەجرىبىلىك، شەخسىيەتتىن خالىي، ئاددىي - ساددا، يۈرەكلىك، باتۇر، ھىيلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، ھوشيارلىققا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى شەرت. ①

(2) قوماندانىنىڭ ۋەزىپىلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭچە- قوماندانىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ دۈشمەننى يېڭىشتىن تاشقىرى، يارىدار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلەرنى قۇتقۇزۇپ ئېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇغ - ئەۋلادىنى رازى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.②

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىلىنغان يەشمە نۇسخىسى 2324، 2325، 2326، 2371، 2374، 2375، 2377، 2378، 2381 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

② يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىلىنغان يەشمە نۇسخىسى 2398، 2399، 2402، 2403- بېيىتلەرگە قارالسۇن.

سىنىمۇ ئاقلىيالمايمىز. دۇنيادا بۇندىن ئارتۇق نومۇس بولامدۇ؟!

مەھمۇت قەشقەرى

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1030 - يىللىرى قەشقەردە تۇغۇلغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەت بۇغراخان، ئانىسى رابىيە كىچىكىدىن باشلاپ، ئۇنى ناھايىتى ياخشى تەربىيىلىدى. مەھمۇت ئوتتۇرا ۋە ئالىي بىلىمنى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە ئالدى. قەشقەر ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىدىكى ناھايىتى مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى. قەشقەرگە تۈرلۈك ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرى، ئەلچىلىرى، سەيياھلىرى، جاسۇسلىرى كېلىپ - كېتىپلا قالماستىن، بۇددا، ئوتپەرەس، مانى، خرىستىيان قاتارلىق دىنلارنىڭ ۋەكىللىرىمۇ تۈركۈملەپ كېلىپ، دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى. ئۇلار دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن غەرب ۋە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىنى ئالغا سۈرگەن ئىدى. قەشقەر — يۇنان، ئىران، ھىندى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىدىغان مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلە-

گەندىن كېيىن ئەرەب، پارس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان يۇنان مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەر (فىلاسوپىيە، ماتېماتىكا، تارىخ، ئاسترونومىيە، تىبابەت) كۆپلەپ ئۆگىنىلدى ۋە تەتقىق قىلىندى. قاراخانىلار پايتەختى قەشقەر سىياسىي مەركەز بولۇپلا قالماستىن ئەڭ مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. قەشقەردە ناھايىتى چوڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى.

مەھمۇت قەشقىرى قەشقەردىكى «ساجىيە مەدرىسى» (ساجىيە ئالى مەكتىپى)دە ئوقۇدى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئۇستازى ھۆسەيىن بىننى خالاپ (مىلادىنىڭ 1093-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) شەيخ، ئىمام ۋە زاھىد بىر كىشى بولۇپ ئۇ تارىخچى ۋە دىنىي ئالىم ئىدى. مەشھۇر تارىخچى ئابدۇجاپپار قەشقىرى ھۆسەيىننىڭ ئوغلى ئىدى. ئابدۇجاپپار قەشقىرى «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسەر يازغان.

مەھمۇت قەشقىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە ناھايىتى يۇقىرى بىلىمگە ئىگە ئالىملار قولىدا تەربىيىلىنىپ، ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. مەھمۇت قەشقىرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى 27 ياشقا كىرگەن چېغىدا قەشقەردىن قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى.

چۈنكى مىلادىنىڭ 1056 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئۇكىسى مۇھەممەت بۇغراخان (ياغان تېكىن) ئارىسىدا ئۇرۇش پەيدا بولدى. ئۇرۇشتا سۇلايمان ئارسلانخان ئەسىر چۈشۈپ بەردى،

تى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. شەرقىي قاراخانىلارغا مۇھەممەت بۇغراخان خاقان بولدى. مۇھەممەت بۇغراخان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى بولۇپ، ئۇ مەھمۇت قەشقىرىنىڭ چوڭ دادىسى ئىدى. مۇھەممەت بۇغراخان خاقان بولۇپ 18 ئايدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1057 - يىلى تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە (بۇ مەھمۇت قەشقىرىنىڭ دادىسى) ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولغان. مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خانىشى تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتىن پايدىلىنىپ، مۇھەممەت بۇغراخان باشلىق بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. زەھەرلىنىپ ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا مەھمۇت قەشقىرىنىڭ دادىسى ھۈسەيىنمۇ بار ئىدى. سۇيىقەستنى ئەمەلگە ئاشۇرغان خانىش، ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقاردى. لېكىن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ بەگلىرى قانۇنسىز خاقان ئىبراھىمغا بويسۇنمىدى. ئىبراھىم ئانىسىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن بارسخان ھاكىمى ئىنال تېكىنگە قارشى قوشۇن تارتىپ باردى. ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن شەرقىي قاراخانىلارغا مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ ئۇكىسى (يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى) مەھمۇتخان توغرول قاراخان ئۇنۋانىدا خاقان بولدى. ئۇنىڭ ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئورۇنباسار خاقان بولدى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1058 - يىلى بولغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلاردا ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، خاتىرجەملىك ئورنىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قالغان ۋە قەشقەردىن غەربىي قاراخانىلارنىڭ پاناھىغا قاچقان. ئۇ ماۋرەئۈننەھرىسكە كەلگەندىن كېيىن پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جايلارغا بولغان ساياھىتىنى باشلاپ، 15 يىلچە (1057 - يىلدىن 1072 - يىلغىچە) ۋاقىت سەرپ قىلىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىش ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. مەھمۇت مىلادىنىڭ 1072 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقىلار ھىمايىسىدىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا بارغان. مەھمۇت قەشقەرى باغداتقا كەلگەندىن كېيىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا كىرىشىپ، مىلادىنىڭ 1075 يىلى تاماملاپ، ئەسەرنى خەلىپە مۇقتەدى (مىلادى 1075 — 1094- يىلغىچە خەلىپە بولغان) گە تەقدىم قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرى بەزىبىر خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، باغداتتىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، مىلادىنىڭ 1090 - يىللىرى ئوپالدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇملاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇكەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خە-

رىتىسى. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن». ①

مەھمۇد قەشقەرى 11 - ئەسىردە يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى توغرىسىدا مەلۇم ئۇقۇمغا ئىگە بولغان بولسا، ئىتالىيەلىك پەيلاسوپ، ئاسترونوم دژوردانو برونو (1548 — 1600)، فىزىكا ئالىمى ۋە ئاسترونوم گالىلېي (1564 — 1642) قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار 16 - ئەسىردىلا يەرنىڭ يۇمىلاقلىقىنى (ماگېللان ساياھىتىدىن كېيىن) ئۇزۇل - كېسىل ئىسپاتلاپ، خرىستىيان ئىلاھىيەتچىلىرىنىڭ ياۋۇزلارچە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. ئىتالىيەدىكى كاتولىك چېركاۋى دژوردانو برونونى «خرىستىيان دىنىغا ئاسىيلىق قىلدى» دەپ ئەيىبلەپ، چەت ئەللەرگە كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. برونو مىلادىنىڭ 1592 - يىلى ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دىنىي سوتقا بېرىلىپ يەتتە يىل قاماقخانىدا ياتتى. لېكىن برونو ئۆزىنىڭ ئېتىقادىدىن (يەر يۇمىلاق دېگەن ئېتىقادىدىن) يانمىغانلىقى ئۈچۈن كاتولىك پوپلىرى تەرىپىدىن رىمدىكى گۈللۈك مەيداندا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلدى. برونو باغلانغان تۈۋرۈكتە كۆيۈۋاتقان چېغىدا مەغرۇرانە قىياپەتتە، تەنتەنىلىك ھالدا: «كۆيدۈرۈش — رەت قىلىش ئەمەستۇر» دەپ جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن خىتاب قىلغان ئىدى.

---

① مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، 1-توم، 13-بەت.

گالىلېيمۇ مىلادىنىڭ 1633 - يىلى دىنىي سوت تەرىپىدىن سوراققا تارتىلىپ، ئەڭ ئاخىرى 1642 - يىلى قاماقخانىدا ئۆلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرى قاتارلىق ئالىم، شائىر، تارىخچىلىرىمىز قاراخانىلار دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەتتە «ئويغىنىش دەۋرى» يۈز بەرگەن، دېگەن قارىشىمىز مەلۇم ئاساسقا ئىگە بولسىمۇ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئويغىنىشنىڭ، ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» نىڭ يېقىنقى زاماندىكى پەننىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىدەك، تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى ناتايىن، بۇنىڭغا بىرقانچە سەۋەبنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

بىرىنچى، قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەتتە ئويغىنىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ ئىنساننىڭ ھېسسىياتى، ئەقىل - پاراسىتى ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ ماھىيىتىگە قارشى كېلىدىغان، تولىمۇ ئەكسىيەتچىل بولغان خۇراپاتىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد بولالمىغان ئىدى.

ئىككىنچى، 13 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت قاراخانىلار دەۋرىدىكىدەك گۈللەپ ياشنايدىغان ئىمكانىيەتتىن مەھرۇم بولدى. چۈنكى

موڭغۇللار ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان خەلقلەرگە قارىغاندا مەدەنىيەتتە بەكمۇ ئارقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا تەشەببۇسكارلىق كۆرسىتىشى تەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىي شەھەرلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلغان ئىدى. ئۇچۇق ئېيتقاندا موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بىلەن ھىندىستاننىڭ بەزى رايونلىرىنى ۋەيران قىلىپ، مەدەنىيەتكە قاخشاتقۇچ زەربە بەرگەن ئىدى.

ئۈچىنچى، خىرىستوفور كولومب بىلەن ماگىلاننىڭ دۇنيانىڭ قاتناش تارىخىدا غەرب بىلەن شەرق، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز - ئوكيان قاتناش يولىنى كەشىپ قىلغانلىقى، قەدىمكى زاماندىن تارتىپ، 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناشتا مۇھىم رول ئوينىغان قۇرۇقلۇق يولىنىڭ (ئوتتۇرا ئاسىيا كارۋان يولىنىڭ) دۇنياۋى قاتناش يولى بولۇشتىن قالغانلىقىمۇ، قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش»نىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتەلمىگەنلىكىگە مەلۇم جەھەتتىن سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1231 — 1922 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ تازا كۈچەيگەن دەۋرىدە (15 - ئەسىردە) تۈركلەر

ئۆزلىرى ئىگىلەپ ئالغان جايلاردىن ياۋروپا سودىگەر-لىرىنى ئۆتكۈزمىدى. نەتىجىدە ياۋروپا سودىگەرلىرى خەلقئارا سودىدىن تاپىدىغان نۇرغۇن پايدىدىن مەھرۇم بولۇپ قالدى. ياۋروپا سودىگەرلىرى ۋە دېڭىزچىلارنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن كۆپ ئۇرۇنۇشلىرىغا سەۋەب شۇ ئىدى.

ياۋروپالىقلارنىڭ يەنە شۇنداق (دېڭىز يولى تېپىش) ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1492 - يىلى ئىسپانىيە دېڭىز پىلوتىدا خىزمەت قىلىدىغان ئىتا-لىيىلىك خىرىستوفور كولومب بىر گۇرۇپپا ئىسپان كېمىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىسپانىيىدىن غەربكە قا-راپ ئۈزۈپ كەتكەن، ئۇ ئۈچ ئاي دېڭىزدا ئۈزۈپ ئاخىرى ئىنسانىيەتكە مەلۇم بولمىغان، ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ كوبا، گايىتى ئاراللىرىنى تاپقان. كولومب بۇ ئارالّلار-نى ھىندىستانغا يېقىن دەپ ئويلاپ، ھىندىستانغا بارىد-غان دېڭىز يولى تېپىلدى دەپ ئىشەنگەن. كولومب يەنە ئۈچ قېتىم دېڭىز ساياھىتىگە چىقىپ، جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپقان. ئۇ جەنۇبىي ئامېرىكىنىمۇ، جەنۇبىي غەربىي ئاسىياغا قاراشلىق جايلار دەپ ئويلىغان.

كولومبدىن كېيىن پورتوغال ساياھەتچىسى ماگېلان يېتەكچىلىكىدىكى دېڭىزچىلار مىلادىنىڭ 1519 - يىلىدىن 1522 - يىلىغىچە سۇ يولى بىلەن دۇنيانى ئايلىنىپ چىققان. ئۇلار ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا

ھاھايىتى چوڭ ئوكيان ھارلىقىغا ئىشەنگەن. شۇندىن باشلاپ، دېڭىز ـ ئوكيان يولى دۇنيانىڭ قاتناش مۇناسىۋىتىدە ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتكەن.

دېڭىز يولىنىڭ كەشپ قىلىنىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتىدىغان قۇرۇقلۇق قاتناش يولىنىڭ رولىنى دېگۈدەك يوققا چىقارغان. نەتىجىدە غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ئەمەس، دېڭىز يولى بىلەن بولىدىغان بولغان.

بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆلدەرەپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە ئارقىدا قېلىشىغا مەلۇم دەرىجىدە سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن، قاراخانىلار دەۋرىدە، 11 ـ ئەسىردىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرى (ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن) دىكى دانىشمەنلەر ياراتقان ئەسەرلەر، ياۋروپادىكى ئويغىنىش دەۋرىدە يارالغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرگە ئوخشاش يېڭىلىقى زاماندىكى رېئاللىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك ئاساس يارىتالمىدى.

ياۋروپادا بولسا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك 14 ـ ئەسىردە باشلانغان «ئويغىنىش دەۋرى» دە مەيدانغا چىققان گۇمانىزم ئىدىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى فېئودالىزمغا، خرىستىيان ئىلاھىيەتچىلىكىگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئىنسان ئىدىيىسىنى،

ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراستىنى خىرىستىيان ئىلاھىيەتچىـ
لىكىدىن ئازاد قىلغان ئىدى.
شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، قاراخانىـلار
دەۋرىدە مەدەنىيەتتە ئويغىنىش ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى ۋە
ئويغىنىشنىڭ ياۋروپادىكى ئويغىنىشقا ئوخـشاش يېقىنـقى
زاماندىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەنلەر تەـ
رەققىياتىغا كۆچلۈك ئاساس سالالىغانلىقىدىكى سەۋەبلەر
توغرىسىدا داۋاملىق ئىزلىنىپ، ئاندىن ئۇزۇل ـ كېسىل
بىر خۇلاسىگە كېلىش لازىم. بەلكىم مېنىڭ قاراخانىـلار
دەۋرىدە «ئويغىنىش» ۋۇجـۇدقا كـەلگەن ۋە بۇ «ئويـ
غىنىش»نىڭ ياۋروپادىكى «ئويغىنىش»قا ئوخشاش رول ئويـ
نىيالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان
قاراشلىرىم تارىخىي ئەمەلىيەتـكە تازا ئۇيـغۇن بولـماي
قېلىشى مۇمكىن.

مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سەۋەب بولغان ئامىللار

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىـ
لىشىغا بىرنەچچە تۈرلۈك ئامىللار سەۋەب بولـغان.
1) قاراخانىلار دەۋرىدىـكى مەدەنىـيەت قەدىمـكى
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى (مىلادىدىن بۇرۇنقى تارىم ۋە ماۋرە-
ئۇننەھرى مەدەنىيىتـى) ۋە ئوتتۇرا ئەسـىردىـكـى (8 ـ
ئەسىردىكى) ئورخون مەدەنىيەتى (ئاساسەن ئورخون ياـ
دىكارلىقلىرى)نىـڭ ئۇلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى.
ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار بىلەن تارىخىي پاكىتلارغا

ئاساسلانغاندا ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاسسەن تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋەرەئۇننەھرى) دۇنيادىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۆشۈكلىرى ھېسابلانغان مىسىر، مىسوپوتامىيىگە ئوخشاش مەدەنىيەت بۆشۈكى ئىدى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە شۆبىسى 1979 - يىلى لوپنۇردىكى كونچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى كونچى ۋادىسىدىن ئەڭ قەدىمكى بىر قەبرىستانلىقنى تاپتى. قەبرىستانلىقتىن چىققان جەسەتلەر ئىچىدە بىر ئايالنىڭ جەسىتى تارىخىمىز، ئېتنىك كېلىپ چىقىشىمىز، مەدەنىيىتىمىزنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ ئايال جەسىتىنىڭ بۈگۈندىن 6400 يىللار بۇرۇنقى جەسەت ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئايالنىڭ بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن، ئۈستى يۇڭدىن توقۇلغان پالاس بىلەن ئورالغان. ئايال قاڭشارلىق، قىزغۇچ چاچ، ئاغزى ئويماقتەك، بەك گۈزەل چىرايلىق. ئايال جەسىتى تېپىلغان قەبرىنىڭ يېنىدىكى بىر قەبرىدىن كىچىك بالىنىڭ جەسىتى تېپىلغان. قەبرىگە جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن نەرسىلەر ئىچىدە چىغدىن توقۇلغان سېۋەتلەردە بۇغداي دانلىرى بار.①

لوپنۇر رايونىنىڭ ھاۋارايى قۇرغاق بولغانلىقتىن، جەسەتلەر قۇرۇق جەسەتكە ئايلانغان. قەبرىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى چىرىمىگەن.

مانا شۇ يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا ئەجدادلىرىمىز

① «خەلق گېزىتى»نىڭ 1981 - يىل 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانىدىن.

مز بۇنىڭدىن 7000 يىل بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا
چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشىغاندىن تاشقىرى، دېھ-
قانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.
خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىيىدىن 206 يىل بۇرۇنقى
چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-
گەن) تارىخىي يىلنامىلىرىدە «غەربىي دىيار» دەپ ئاتال-
غان ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)غا مىلادى-
دىن 127 يىل بۇرۇن كەلگەن جاڭچيەن ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىن قايتىپ كېتىدىغان چاغدا بىر دە ئۈزۈم،
ئانار، ياڭاق، پۇرچاق قاتارلىق ناباتاتلارنىڭ كۆچىتىنى
جوڭگوغا ئېلىپ كەتكەن. شۇندىن باشلاپ جوڭگودا بىرده
ئېرىلىشقا باشلىغان. ئۈزۈم، ئانار، ياڭاق قاتارلىق مې-
ۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلگەن، پۇرچاق تېرىش يولغا
قويۇلغان. مانا شۇ يۇقىرىدىكى پاكىتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ مەدەنىيەتلىك ئىكەنلى-
كىنى ئىسپاتلايدۇ.
ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلى-
رىمىز مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن يەنىسەي - ئورخۇن
يېزىقىنى قوللانغان. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى يېقىنقى يىل-
لاردا قىرغىزىستاندىكى ئىسسىق كۆلنىڭ بويىدىن تاپقان
بىر قورغان خارابىسىدىكى قەبرىدىن تېپىلغان مەدەنىي
يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر كۈمۈش تاۋاقمۇ بار ئىكەن،
مانا شۇ كۈمۈش تاۋاقتا يەنىسەي - ئورخۇن يېزىقىنىڭ
دەسلەپكى شەكلى بىلەن يېزىلغان خەتلەر بايقالغان.

سەي ـ ئورخون يېزىقى بىلەن يېزىلغان. بۇ ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ناھايىتى موھىم يادىكارلىقىدۇر.

ئەگەر ئۇيغۇرلاردا ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تەرەققىي قىلغان يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى بولمىغان بولسا قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (11 ـ ئەسىردە) مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناپ «قۇتادغۇ بىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئوغۇزنامە»، «قەشقەر تارىخى» قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەر مەيدانغا كەلمىگەن بولاتتى.

2) قاراخانىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى رول ئوينىغان رايونلار (تارىم ۋادىسى ۋە ماۋەرەئۈننەھرى) مەدەنىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى مەدەنىي رايونلار بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار (يەتتە سۇ، ئالتاي قاتارلىق رايونلار)نىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋردە قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، ئۆزگەنچ، تىرمىز، مەرۋى ـ شاھى جاھان ۋە خۇراساندىكى مەشھۇر شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋات ئىدى. مانا شۇ شەھەرلەردە قول ھۈنەر ـ ۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق، بىناكارلىق مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، سان ـ سۈپىتىمۇ يۇقىرى ئىدى. نېپىز يۇپقا رەڭلىك ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش (رەڭلىك ئەينەكلەر بىناكارلىقتا ئىشلى

تىلەتتى)، خىلمۇ خىل گۈللەر چىكىلگەن سىرلىق قا-
چىلار، ئىدىشلارنى ياساش، بىرونزا، مىس، شىشە، ۋە
ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملارغا، تاملارغا گۈللەر ۋە دۇن-
يادا بولمىغان، ئاجايىپ ئەپسانىۋى ھايۋانلارنىڭ بەدىئىي
سۈرەتلىرىنى سىزىش ئومۇملاشقان ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ھەيۋەتلىك بىنالارنى سېلىشتا
ئوردا - ساراي، قەبرىگاھ - مازار، مەسچىت، مەدرىس-
لەرنىڭ مۇھىم تاملىرى، گۈمبەزلىرىنى چىنە خىش (فار-
فۇر خىش) گۈللۈك، سىرلىق خىشلاردىن قوپۇرۇشقا ئەھمى-
يەت بېرىلدى. تارىم ۋادىسىدا مىلادىيىدىن بۇرۇنلا تە-
رەققىي قىلغان يىپەكچىلىك ھۈنەرۋەنچىلىكى تېخىمۇ تە-
رەققىي قىلىپ، خوتەن، قەشقەردە كىمخاب، شايى - ئەتلەس
توقۇش بەكمۇ جانلىنىپ كەتتى. سەمەرقەنت، بۇخارادا
بولسا پاختايىپ، كەندىر، يىپەكتىن خىلمۇ خىل، رەڭ-
مۇ رەڭ گەزلىمە رەختلەر توقۇلدى.

3) خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى قا-
راخانىلار تېررىتورىيىسىدە ئىدى.

قاراخانىلارمۇ ھونلار، تۈركلەر، ئورخون ئۇيغۇرلى-
رىغا ئوخشاشلا، خەلقئارا قۇرۇقلۇق يولىنىڭ خوجايىنى
بولۇپلا قالماستىن، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئىق-
تىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا مۇھىم
رول ئوينىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقتىن غەربكە، غەربتىن
شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى خوتەن، قەشقەر،
بالاساغۇن، بۇخارا، سەمەرقەنت، تىرمىز قاتارلىق شە-

ھەرلەردىن ئۆتەتتى.

قاراخانىلار شەرقتە جۇڭگو (سۇڭ سۇلالىسى، قىتان-لار خانلىقى)، غەربىي جەنۇبتا غەزنەۋىلەر، سالجۇقىلار ئارقىلىق ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن، غەرب-تە غەربىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا، شىمالىي ئاف-رىقا بىلەن سودا ئالاقە قىلاتتى. قاراخانىلارنىڭ سودا كارۋانلىرى تۆگە، ئاتلارغا يۈكلەنگەن ماللارنى يىراق-تىكى ئەللەرگە ئېلىپ باراتتى. ئۇلار ھىندىستان، شىما-لىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردىن مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، دورا — دەرمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كې-لىپ جۇڭگوغا ساتاتتى. سودا كارۋانلىرىدىكى ئۇلاغلار (تۆگە، ئاتلار) بىرنەچچە يۈز، بىرنەچچە مىڭدىن ئى-بارەت بولاتتى. چوڭ كارۋانلاردا بولسا بىرنەچچە مىڭ ئادەم بولاتتى. بۇنداق كارۋانلارنىڭ بىر قېتىم بېرىپ كېلىشى ئۇچۇن گاھىدا ئىككى يىل، گاھىدا بىر يىل كېتەتتى.

4) خەلقئارا سودىنىڭ ناھايىتى كەڭ غۇلاچ يېيىشى قاراخانىلارنىڭ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بو-لىدىغان سودا ئالاقىسىنىڭ ئېھتىياجىمۇ، ھۈنەرۋەنچىلىك-نىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈردى. قاراخانىلار ئۆز دۆلىتى-دىكى ئىچكى بازارلارنىڭ ۋە خەلقئارا سودىنىڭ ئېھتىيا-جىنى قامداش ئۈچۈن قەشقەر، خوتەن، بۇخارا، سەمەر-قەنتتە يىپەك، پاختا، يۇڭ، كەندىردىن توقۇلىدىغان رەخت-لەرنى بەكمۇ سۈپەتلىك، كۆپ مىقداردا ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلدى. بۇنىڭدىن باشقا سەمەرقەنتتە قەغەز ئىش-

لەپچقىرىش بەكمۇ تىزرەققىي قىلدى. سەمەرقەنت قەغىزى غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلىكى، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە چىقىرىلاتتى.

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، مىلادىنىڭ 751 - يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس (تالاسۇ) دەرياسىنىڭ بويىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەب قوشۇنلىرى ئارىسىدا بولغان قانلىق جەڭدە ئەرەبلەرگە ئەسىر چۈشكەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىچىدىكى قەغەز ياساش ھۈنىرىنى بىلىدىغانلاردىن پايدىلانغان ئەرەبلەر ئۆز ۋاقتىدىلا سەمەرقەنتتە قەغەز ياساشنى يولغا قويغان ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ جۇڭگودىكى سۇڭ سۇلالىسى (960— 1279) بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق بولغان ئىدى.

«سۇڭ سۇلالىسى يىلنامىسى، ئودۇن ھەققىدە قىسسە»، «سۇڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى توپلىمى» قاتارلىق تارىخىي خاتىرىلەردىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1009 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە بولغان 16 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە قاراخانىلار تەختىدە ئەھمەت توغان خان (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە خاقان بولغان)، مەنسۇر ئارسلانخان (1018 — 1024)، ئەھمەت توغان خان II (1024 — 1026) قاتارلىق ئۈچ

خاقان ئولتۇرغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 1009 - يىلى تۇنجى قېتىم قاراخانىلارنىڭ ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيپىڭگە بارغان. بۇ سودا ئەلچىلىرىنى خوتەن خانى يۇسۇپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەھمەت توغان خانغا (998 — 1018) ۋاكالىتەن ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن، مىلادىنىڭ 1024 - يىلى مەنسۇر ئارسىلانخان سودا ئەلچىلىرىنى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتكەن.

ئىككىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1063 - يىلىدىن تارتىپ 1097 - يىلىغىچە بولغان 34 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ چاغ قاراخانىلار ئاللىقاچان (مىلادىنىڭ 1040-يىلى) شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكىنىگە 23 يىل بولغان ئىدى. مانا شۇ 35 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى 24 قېتىم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە بارغان. مانا شۇ باسقۇچتا شەرقىي قاراخانىلاردا توغرول قاراخان (مىلادىنىڭ 1058 — 1074)، توغرول تېكىن (1074 — 1075)، ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102) قاتارلىق ئۈچ خاقان ئۆتكەن ئىدى.

شەرقىي قاراخانىلار جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ناھايىتى ئوبدان كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ھارۇن بۇغراخان II (1075 — 1102) ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ ئامانلىقىنى تەمىنلەش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1097 - يىللىرى ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ

شەرقىي قاراخانىلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتكە توسقۇنلۇق قىلغان تاڭغۇتلارنى گەنجۇ (ھازىرقى جياڭشى)، ساجىۇ (دۇڭخۇاڭ) بىلەن سۇجىۇ (جۇچۇەن)دىن قوغلاپ چىقاردى. تاڭغۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 1032- يىلىدىن 1227 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) يۇقىرىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ، قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى قاتنىشىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان ئىدى. قاراخانىلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى) ئارىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئۈچىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1107 - يىلىدىن 1124 - يىلىغىچە بولغان 17 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مانا شۇ 17 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭگە تۆت قېتىم بارغان. شۇ مەزگىلدە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەھمەت ئارسلانخان ئىدى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىغا ئات، تۆگە، ئات جابدۇقلىرى، گىلەم، ئەتلەس، قاشتېشى، سۆسەر، بولغۇن مويىزلىرى، مەستىكى رومى، نۆشىدىل، مەرۋايىت، ياقۇت قاتارلىق تاۋارلارنى ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. جۇڭگودىن بولسا يىپەك ماللار، چاي، كىيىم - كېچەك، كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچىلارنى ئېلىپ كېلەتتى.

قاراخانىلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت سىياسىي جەھەتتە دوستانە، بىر - بىرىگە ھۆرمەت قى-

لىش ئاساسىدا بولغان ئىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە بول-
سا ناھايىتى قويۇق، بىر - بىرىگە پايدا يەتكۈزۈش
ئاساسىدا بولدى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1009 - يىلىدىن تارتىپ 1124 - يىلىغىچە بولغان 115 يىل ئىچىدە سۇڭ سۇ-لالىسىغا 30 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، سۇڭ سۇ-لالىسى يولنىڭ يىراقلىقىنى بانا قىلىپ، قاراخانىلارغا بىرەر قېتىممۇ ئەلچى ئەۋەتكەن ئەمەس، ئەسلىنى سۇ-رۈشتۈرگەندە سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار، تاڭغۇتلارنىڭ ھۇ-جۇمى نەتىجىسىدە ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈ-چۈن سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ قىتانلار، تاڭغۇتلار تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىدىن قورقۇپ، قاراخا-نىلارغا ئەلچى ئەۋەتىشكە جۈرئەت قىلالمىغان.

قاراخانىلار بىلەن قىتان خانلىقى (907 — 1125) ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 933 - يىلىدىن 940 - يىلى-غىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە قىتان خانلىقىغا ئىك-كى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن، ساتۇق بۇغراخان (مىلادى-نىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە خاقان بولغان) تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى قېتىملىق ئەلچىلەردىن 940 - يىلى ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر قىتان خانى يىلۇ-دىگان (مىلادىنىڭ 927 - يىلىدىن 947- يىلىغىچە خان بولغان) تەرىپىدىن ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىنغان.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 956 - يىلىدىن تارتىپ 996 - يىلىغىچە قىتانلارغا سەككىز قېتىم ئەلچىلەر

ئەۋەتكەن. مانا شۇ مەزگىلدە قاراخانىلارغا مۇسا بۇغرا-
خان، سۇلايمان ئارسلانخان، ئەلى ئارسلانخان قاتار-
لىق ئۈچ خاقان ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 996 - يىلى ئەلى ئارسلانخان(978؟ —
998) قىتان خانى يىلۈلۈشۈيگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆز
ئوغلىنى قىتان مەلىكىسىگە ئۆيلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلغان.
قىتانلار مەلىكە قىزلىرىنى چەتكە ياتلىق قىلىش ئادىتى
بولمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ ئەلى ئارسلان بىننى مۇسا-
نىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلمىغان. لېكىن كېيىن قىتان
خانلىرى مەلىكە قىزلىرىنى چەتئەلگە ياتلىق قىلمايدى-
غان ئادەتنى ئۆزگەرتكەن. «لياۋ تارىخى، بېقىندى ئەل-
لەر جەدۋىلى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي قا-
راخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ
1047 - يىلى قىتان خانى يىلۈزۇڭچىنغا (1031 —
1055) ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي قاراخانىلار خانىغا يات-
لىق بولغان — قىتان مەلىكىسىنىڭ تۇغۇل تۇغقانلى-
قىنى خەۋەر قىلغان.

قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەھمەت توغان خان (998—
1018) مىلادىنىڭ 1005 - يىلىدىن 1015 - يىلىغىچە
بولغان 10 يىل ئىچىدە قىتان خانلىقىغا ئۈچ قېتىم
سودا ئەلچىلىرى ئەۋەتكەن. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقا-
نى سۇلايمان ئارسلانخان (1032 — 1056) مىلادى-
نىڭ 1045 - يىلىدىن 1053 - يىلىغىچە بولغان سەك-
كىز يىل ئىچىدە قىتان خانلىقىغا تۆت قېتىم ئەلچى
ئەۋەتكەن. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرول قاراخان

(1058 — 1074) مىلادىنىڭ 1068 - يىلى قىتان خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەن.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 933 - يىلىدىن تارتىپ 1068 - يىلىغىچە بولغان 135 - يىل ئىچىدە، قىتان خانلىقىغا 17 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. مانا بۇنىڭغا قاراپ ئاندا قاراخانىلار بىلەن قىتان خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئاساسەن دوستانە هالدا بولغان.

قاراخانىلار بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تاڭغۇت خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئانچە ياخشى بولمىغان. ئىدىقۇتتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار گاهىدا قىسقا مۇددەت قاراخانىلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، پەيت تاپقاندىلا مۇستەقىللىق جاكالاپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان ئىدى. تاڭغۇتلار بولسا سۇڭ سۇلالىسى بىلەن قاراخانىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن كەڭسۇ (گەنسۇ) ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىغا بارىدىغان يولغا هۇجۇم قىلىپ، ئالاقىنى ئۈزۈپ تۇراتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىچكى ۋە تاشقى سودا ئوبوروتىدا دىنار (تىللا)، دەرهەم (كۈمۈش تەڭگە) نىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشىمۇ قاراخانىلارنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ناهايىتى كەڭ مىقياستا غۇلاچ يېيىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە قوشۇننىڭ ئۇرۇش قوراللىرى (ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، پالتا، ئومۇت — چوماق، قالقان، دوبۇلغا، ساۋۇت — زەنجىر چاپان) بىلەن قوراللىنىدۇ.

رۇش ۋە ئىچكى، تاشقى سودىدا ناھايىتى مۇھىم بولغان دىنار، دەرھەم ئۈچۈن تۆمۈر، ئالتۇن، مىسقا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى چوڭ ئىدى. شۇڭا ئۈچۈن كانچىلىق (ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، نېفىت كانلىرىنى ئېچىش) ۋە مېتال ئېرىتىپ، ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساش ۋە دىنار، دەرھەم قاتارلىق ئالتۇن، كۈمۈش پۇللارنى كۆپ مىقداردا قۇيۇش يولغا قويۇلدى.

5) قاراخانىلار دەۋرى تارىختا خېلى تىنچ، خاتىرجەم بىر دەۋر بولدى.

تۆت ئەسىر (370 يىل) ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەرىيە، يەتتە سۇ، ماۋارەئۈننەھرىدىكى خەلقلەر ئاساسەن تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى. قاراخانىلار دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەرنى ئەسكە ئالغاندا، قاراخانىلار بىلەن قوشنا دۆلەتلەر (ئاساسەن غەزنەۋىلەر بىلەن سالچۇقلار) ئارىسىدا ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى (دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، سودا قاتارلىق ئىگىلىكنى) ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن ئەمەس. مىلادىنىڭ 992 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە بولغان توققۇز يىل ئىچىدە قاراخانىلار ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا سامانىلار دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى.

مىلادىنىڭ 1006 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 1008 - يىلى مىلادىنىڭ 1019 - يىلى قاراخانىلار بىلەن غەز-

نەۋىلەر ئارىسىدا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش بولغاندىن باشقا، ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرمىگەن. قاراخانىلار بىلەن ئۇلۇغ سالچۇقلار ئارىسىدىمۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزگۈدەك ئۇرۇشلار بولغان ئەمەس. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ۋە ئۇلۇغ سالچۇقلار ئاساسەن ئىناق، دوستانە، قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن.

قاراخانىلار دەۋرىدە يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا ئىلىق تېكىن ئىسيانى (مىلادىنىڭ 1025 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە) يابا قۇلارنىڭ ئىسيانى (مىلادىنىڭ 1041 - يىلى) ۋە تەخت ئۈچۈن بولغان ئانچە - مۇنچە كۈرەشلەردىن باشقا، ئۇزاققا سوزۇلغان ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىچكى ئۇرۇشلار بولغان ئەمەس.

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاساسەن تىنىچ، خاتىرجەم بىر دەۋر بولۇشى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا ياخشى ئىمكانىيەت ياراتقان.

6) قاراخانى خاقانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دېگۈدەك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇلار ئەقىللىق، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ئەخلاقلىق كىشىلەرنى بەكمۇ قەدىرلىگەن. دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئەڭ مەدەنىيەتلىك، ئەڭ بىلىملىك (بولۇپمۇ ئاسترونومىيە، تىبابەت، ئەدەبىيات جەھەتلىرىدە) ئەڭ ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى ناھايىتى يۇقىرى مەنسەپلەرگە

تەيىنلىگەن.

قەدىمكى چاغدىكى فېئوداللىق دۆلەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئۇزدىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە خان جەمەتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىڭ تەيىنلىنىشى قىيىن ئىدى. ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى بولسا يۇقىرىدىكى ئەنئەنىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي خان جەمەتىدىن بولمىغان، ھەتتا باشقا مىللەتتىن كېلىپ چىققان كىشىلەرنىمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك بولسىلا ئەڭ يۇقىرى ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىگەن.

ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ياخشى خىسلىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر نەچچە مىسال كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مىلادىنىڭ 1069 - يىلى ياكى 1070 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار خاقانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئۆزىگە تەقدىم قىلىنغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ ناھايىتى بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگەن. ئۇنى دەرھال قەدىرلەپ، قاراخانى خاقانلىرىغا ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ يېقىن تۇرىدىغان ئورۇندا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلىگەن. ئۇنىڭغا يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ (يۈسۈپ ئۇلۇغ تايانغۇ) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتمەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، ئۆسكەن بولسىمۇ، قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان شاھزادىلەردىن ئەمەس ئىدى.

شەرقىيقاراخانىلارنىڭ خاقانى ھارۇن بۇغراخان II نىڭ ۋاقتىدا (1075 — 1102) مەدەنىيەت ناھايىتى گۈللەنگەن ئىدى. ھارۇن بۇغراخان II (ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان) ناھايىتى قابىلىيەتلىك خاقان بولۇپ، ئۇ، «ئادالەت ۋە دىننى قوغدىغۇچى»، «دىنىنىڭ شان ـ شەرىپى»، «شەرق پادىشاھى» دېگەن ئۇنۋانلارنى ئالغان ئىدى، ئۇنىڭ ۋاقتىدا قەشقەر ـــ مەدەنىيەت مىسلى كۆ-رۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەپ ـ ياشنىغان شەھەرگە ئاي-لانغان.

ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرى ئالپ ئارسلان (مىلادىنىڭ 1063 - يىلىدىن 1072 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) مىلىك شاھلارنىڭ باش ۋەزىرى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى ئەلى بىننى ئىسھاق (نىزام مۇل مۇلىك) سالجۇق ئوغۇزلىرىدىن بولماستىن خۇراسانلىق پارس ئىدى. نىزامۇل مۇلىك (1018 — 1092) ئۇلۇغ سالجوقلار ئىمپېرىيىسىدە 30 يىل (مىلادىنىڭ 1063 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ «سىياسەتنامىسى» بويىچە ئىدارە قىلىنغان ئۇلۇغ سالجوقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كىر-گەن ئىدى. نىزامۇل مۇلىكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغدات، ئىسپىھان، بەسرى، نىشاپور، تىھران، مەرۋى شاھى جاھان قاتارلىق شەھەرلەردە نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپلەر (مەدرىسلەر) قۇرۇلغان.

«تارىخىي مەسئۇدى» (30 توملۇق ئەسەر) نىڭ

ئاپتورى ئوبۇل پەزلى مۇھەممەت بىننى ھۇسەيىن بەيـ
ھاكى (مىلادىنىڭ 996 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1077 - يىلى
ئالەمدىن ئۆتكەن) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىدا (مىلادىنىڭ
963 - يىلـدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكـۈم سۈرگەن)
20 يىل (مىلادىنىڭ 1021 - يىلىدىن تارتىپ 1041 -
يىلىغىچە) تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولغان.

ئوغۇزلار (ئالـپ تېكىندىن تارتىپ سەبۇق تېكىنـ
گىچە) ۋە قارلۇقلار (سەبۇق تېكىندىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى
غەزنەۋى سۇلتانى خىسراۋ مىلىكغىچە)دىن كېلىـپ چىقـ
قان غەزنەۋى سۇلتانلىرىدىن سۇلـتان مەھمۇت (مىلادىـ
نىڭ 997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان).
سۇلتان مەسئۇد (مىلادىنىڭ 1030 - يىلىدىن 1041 -
يىلىغىچە سۇلتان بـولغان)لار ئىرانلىق پارس بەيھاكىنى
ناھايىتى ئىززەتلەپ ۋە ھۆرمەتلەپ، تاشقى ئىشلار ۋەـ
زىرلىكىگە قويغان.

12 - ئەسـىردە ياشـىغان تارىخچـى نىزام ئارۇز
سەمەرقەندىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا غەربىي
قاراخانىلارنىڭ خاقانـى خىزىرخان (مىلادىنىڭ 1080 -
يىلىدىن 1081 - يىلىغىچە خاقان بولغان) دانا، ئادىل ۋە
شائىرلارنىڭ قەدرىگە يېتـىـدىغان خان ئىـكـەن.
ئـۇنـىـڭ ئوردىـسـىـدىـكـى قوبۇلخانىغا تۆت پەتنۇس
قويۇلغان. ھەر بىر پـەتـنـۇسقا 250 دىنار (تىـلـلا)
قويۇلغان. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ تۆت پەپنۇستىكى
1000 دىنارنـى بىر شائىرنىڭ يازغان شېئىـرى ياراپ
كەتكەنلىكى ئۈچۈن شائىرغا ئىنئام قىلغان. خىزىرخانـ

نىڭ شائىرغا 1000 دىنارنى ئىنئام قىلغانلىقى قاراخا-
نى خاقانلىرىنىڭ شېئىرىي سەنئەت ئەھلى بولغان شائىر-
لارنى قەدىرلىگەنلىكىنىڭ مىسالى.

ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى ئەزەلدىن تارتىپ ئۆز ئور-
دىسىغا ئەڭ مەشھۇر تارىخچىلار، پەيلاسوپلار، ئاسترونوم-
لار، تىبۇپلار، شائىرلارنى جەلپ قىلىشقا ناھايىتى كۆ-
ڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى مەق-
سىتى ھەرقايسىسىنىڭ ھەر خىل بولغان. بەزىلىرى
ئىلىم - پەننى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاساسىي مەقسەت
قىلغان بولسا، بەزىلىرى شائىرلارنىڭ يازغان شېئىرلى-
رى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «تۆھپە»لىرىنى مەد-
ھىيىلىتىپ، نامى، شۆھرىتى، ئابرويىنى كۆككە كۆتۈرۈش-
نى مەقسەت قىلغان.

غەزنەۋىلەرنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋى،
ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلگەن بولسىمۇ ئۆز
ئوردىسىغا يىغىلغان مەشھۇر شائىرلار ئارقىلىق ئۆزىنى
مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارغا ناھايىتى يۇقىرى ئىنئام
بەرگەن ۋە مەدھىيىچى شائىرلارغىمۇ ناھايىتى يۇقىرى
ئۇنۋانلارنى بەرگەن.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ دەۋرىدە بەلخلىق ئو-
بۇلقاسىم ھەسەن بىننى ئەھمەت ئۇنسۇرى (10 - ئەسىر-
نىڭ 60 - يىللىرى تۇغۇلۇپ 1039 - يىلى ئالەمدىن
ئۆتكەن) «شائىرلارنىڭ خانى» دېگەن ئۇنۋان ئالغان
ئىدى.

ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى ئۆز ئوردىسىغا يىغقان تا-

رىخچىلار، ئاسترونوملار، پەيلاسوپلار، تېۋىپلار، شائىرلارنى
ھەربىي يۈرۈشتە بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. مانا شۇنداق ئالىم-
لار يۈز بەرگەن جەڭلەرنى، دىپلوماتىك سۆھبەتلەرنى
تەپسىلىي خاتىرىلەپ تۇراتتى. ئوچۇق ئىپتاقاندا يۈرۈشكە
ماڭغان ئۇيغۇر، ئوغۇز خاقانلىرى زۆرۈر تېپىلغاندا پەي-
لاسوپلاردىن مەسلىھەت سورىسا، ئاسترونوملار ئارقىلىق
كېچىنىڭ قاراڭغۇ ياكى ئايدىڭ بولىدىغانلىقىنى، ھاۋا
رايىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۆزگىرىشلەردىن
تەخمىنەن خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى. تېۋىپلار بولسا خاقان،
سۇلتانلارنىڭ سالامەتلىكىگە غەمخورلۇق قىلاتتى.
تارىخچىلار جەڭ توغرىسىدا يازسا، شائىرلار جەڭچىلەر-
نى روھلاندۇرىدىغان، خاقان، سۇلتانلارنى مەدھىيىلەي-
دىغان شېئىرلارنى يازاتتى.

قاراخانىي خاقانلىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك، ئاجايىپ
گۈزەل بىنالارنى قۇردۇرۇشقىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن.

11- ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بول-
غان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەرنىڭ قۇرۇ-
لۇشىدا ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولغان. قاراخانىي
خاقانلىرىنىڭ غەمخورلۇق قىلىشى نەتىجىسىدە سەمەرقەنت
شەھىرى بەكمۇ ئاۋات، مەدەنىيەتلىك شەھەرگە ئايلانغان.
شۇ چاغدا سەمەرقەنت ئاھالىسى 400 مىڭغا يەتكەن.
ناھايىتى چوڭ كۆلەملىك قۇرۇلۇشلار بىنا بولغان. سىر-
دا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونلىرى (شەھەر ئىچىدە)
مەيدانغا كەلگەن.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم بۆرى تې-

كىن مىلادىنىڭ 1040 - يىلى بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈپ تاشلاشتا كەچۈرگۈسىز يامان روللارنى ئوينىغان بولسىمۇ، ئۇ غەربىي قاراخانىلارغا خاقان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1052 - يىلىدىن 1068 - يىلىغىچە) قاراخانىلار مەدەنىيىتىگە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان.

تارىختا «دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى، خەلىپىلىكنىڭ تاجى، ئاللانىڭ شەنجىرى.» ئۇنۋانىدا ئاتالغان تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئىسھاق بىننى ناسىر (ئىبراھىم بۆرى تېكىن) سەمەرقەنتتە ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئوردا سالدۇردى. ئۇ گەرچە دىنغا ئىخلاسمەن بولسىمۇ دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ دۆلەت ئىشىغا ئارىلىشىپ جاھىلانە بەگ باشلىق قىلىشىغا يول قويمىغان. ئىبراھىم بۆرى تېكىن مەشھۇر شەيخ ئىمام ئوبۇلقاسىم سەمەرقەنتىنى ئۆلتۈرگەن.

ئىبراھىم بۆرى تېكىن خەلق تۇرمۇشىنىڭ خاتىرجەملىكى ئۈچۈن ئوغرى - قاراقچىلارغا قاتتىق جازا بەرگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇ سودىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ بارغان. دەرھەمنىڭ قىممىتىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن پۇلدىكى (تەڭگىدىكى) كۈمۈش مىقدارىنى كۆپەيتكەن. ئۇنىڭ ۋاقتىدا قۇيۇلغان دەرھەم (تەڭگە) پۇلدىكى كۈمۈش مىقدارى 30%نى تەشكىل قىلاتتى.

ئىبراھىم بۆرى تېكىن يولغا قويغان بەزىبىر

تەدبىرلەر ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگەن، خەلق تۇرمۇشىنىڭ خاتىرجەملىكىگە پايدىلىق بولغان.

ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ ئوغلى ناسىر بىننى ئىبراھىمنىڭ ۋاقتىدا (1068 — 1080) بۇخارادا ئاجايىپ ئېگىز بىر مۇنار سېلىندى. بۇ مۇنار ھازىر «مۇنارى كالان» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار مىساللاردىن قاراخانىلار خاقانلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئوينىغان ئىجابىي روللىرىنى كۆرۈش مۇمكىن.

7) ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن دۇنيادىكى مەشھۇر دۆلەتلەر ئارىسىدا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىيە تەرەپلەردىكى ئالاقىلاردىن باشقىرى ئۆز ئارا ناھايىتى كەڭ قانات يايغان مەدەنىيەت تەرەپتىكى ئالاقىلارمۇ ئالاھىدە ئورۇننى ئالغان ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن مۇسۇلمان شەرقى ئارىسىدىكى قىزغىن ۋە ئۈزلۈكسىز ھالدا كۈچىيىپ بارغان مەنىۋى يېقىنلىق ئاساسىدىكى مەدەنىيەت تەرەپتىكى ئالاقىلار قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.

ئۇيغۇرلار قاراخانىلار دەۋرىدە ئەرەبلەر ئارقىلىق قەدىمكى يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ، ئاسترونوملىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. چۈنكى بۇنداق ئەسەرلەر قەدىمكى يۇنان تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىدى. قاراخانى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇقۇ-

مۇشلۇق تېبىقىسى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، قەدىمكى يۇناننىڭ تۇرلۇك ئىلىم - پەنگە دائىر ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، ئۇنىڭغا شەرھى يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللاندى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى بولۇپلا قالماستىن مەدەنىيەت مەركىزىمۇ بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇيغۇرلار قاراخانىلار دەۋرىدە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىنىڭ ئىلغار كۆزقاراشلىرىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇملاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىشى تاسادىپەن ئەھۋال ئەمەس ئىدى.

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا پەن تەرەققىياتى ناھايىتى ئاجىز، باشلانغۇچ باسقۇچتا بولغان دەۋردە ياشىغان كىشىلەر يەرنى ياپىلاق دائىرىگە ئوخشاش ۋە ئۇنىڭ بىر چېتىدىن قۇياش چىقىپ، ئىككىنچى تەرەپكە پاتىدۇ دېگەن تەسەۋۋۇرغا ئىگە ئىدى. لېكىن يۇنان ئالىمى پىپاگور (مىلادىدىن 460 يىل بۇرۇن ياشىغان) يەر يۇملاق شەكىلگە ئىگە دەپ قىياس قىلغان. قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارستوتىل (مىلادىدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) تۇنجى قېتىم يەرنىڭ شارغا ئوخشاش يۇملاق شەكىلگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. ئاينىڭ يۇزىگە چۈشكەن يەر-

نىڭ سايىسىۇ ئۇنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.
ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىـ ۋانى»دا «دائىرە» دەپ ئاتالغان خەرىتىنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزغان.
قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەـ دىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئۇيغۇر ئىسـ لام مەدەنىيىتى ئىدى.
يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن بىرقانچە سەـ ۋەبلەر قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يۈكسەك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئويغىنىش دەۋرى»نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، شانلىق بىر مەنزىرە ياراتقان.

3

قاراخانىلار تارىخىدا يۈز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى (850—1212)

مىلادىنىڭ 850 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەتـ تە سۇ ۋە قەشقەر ئەتراپلىرىغا كېلىپ، شۇ جايلاردىكى غەربىي ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرۇشى.
مىلادىنىڭ 840 - يىلى سامانىلاردىن نوھ بىننى ئەسەتنىڭ قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئىسفىجاپنى بېسىپ ئېلىشى.

و- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا كۆل بىلگە قاراخان (بۇقا قاراخان؟)نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىرخاننىڭ خاقان بولۇشى، كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاقنىڭ تالاس رايونىنى باشقۇرۇشى.

مىلادىنىڭ 870 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابىنىڭ فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كېلىشى.

مىلادىنىڭ 870 - يىللىرى سامانىلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى. مىلادىنىڭ 893 - يىلى سامانىلارنىڭ پادىشاھى ئىسمايىل بىننى ئەھمەتنىڭ تالاسنى بېسىپ ئېلىشى، ئوغۇلچاقنىڭ قەشقەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولۇشى.

مىلادىنىڭ 904 - يىلى ئوغۇلچاقنىڭ سامانىلارنىڭ چېگرالىرىغا ھۇجۇم قىلىشى.

مىلادىنىڭ 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى. شۇ يىللىرى تاغىسى ئوغۇلچاقنى تارمار كەلتۈرۈپ، قەشقەرنى بېسىپ ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 930 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ تالاسنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 933 - يىلى قاراخانىلارنىڭ قىتان خانلىقىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىشى.

مىلادىنىڭ 940 - يىلى قىتانلارنىڭ قاراخانىلارغا كەلگەن ئەلچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ قايتىپ كېتىشى.

مىلادىنىڭ 942 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ بالاساغۇننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان قاراخانىي شاھزادىلىرىنىڭ قولىدىن تارتىپ ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 950 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابىنىڭ

ئالەمدىن ئۆتتۈشى.

مىلادىنىڭ 950 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشى، ئىدىقۇتتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا بويسۇنۇشى.

مىلادىنىڭ 956 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتتۈشى، ئاتۇشتىكى مەشھەتكە دەپنە قىلىنىشى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىشى. شۇ يىلى 200 مىڭ ئۆيلۈك ئۇيغۇر — قارلۇقلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى.

مىلادىنىڭ 970 - يىلى قاراخانىلار بىلەن خوتەن خانلىقى ئارىسىدا ئۇرۇشنىڭ يۈز بېرىشى.

مىلادىنىڭ 980 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇئەلى سىنانىڭ بۇخارادىكى ئەپشان يېزىسىدا دۇنياغا كېلىشى.

مىلادىنىڭ 990 - يىلى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئىسفىجابىنى سامانىلار قولىدىن تارتىپ ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 930 - يىلى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەردە دۇنياغا كېلىشى.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ماۋارەئۇننەھرگە يۈرۈش قىلىپ، سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى ئېلىشى، ئۇزاق ئۆتمەي كېسەل قوزغىلىپ قېلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا يولدا ۋاپات بولۇشى.

مىلادىنىڭ 998 - يىلى ئەلى ئارسلاننىڭ جەڭدە ئالەمدىن ئۆتتۈشى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى نا-
سىرنىڭ بۇخارانى ئېلىپ، سامانىلار دۆلىتىنى يوق قىلىشى.
مىلادىنىڭ 1000 - يىلى خوتەن خانلىقىنىڭ ئۇزۇل-
كېسىل بويسۇندۇرۇلۇشى، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇر-
لارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى... يۇسۇپ قادىرخاننىڭ خوتەنگە
خان بولۇشى.
مىلادىنىڭ 1001 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنە-
ۋىنىڭ ناسىر ئىلىك خانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشى.
مىلادىنىڭ 1006 - يىلى ناسىر ئىلىك خانىنىڭ
غەزنەۋىلەرگە يۈرۈش قىلىپ، نىشاپور، توس، بەلخنى
بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1008 - يىلى قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋى-
لەرگە قىلغان يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى.
مىلادىنىڭ 1009 - يىلى قاراخانىلارنىڭ جۇڭگودى-
كى سۇڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئەلچى ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 1012 - يىلى ناسىر ئىلىك خانىنىڭ خاقان
ئەھمەت توغانغا قارشى باش كۆتۈرۈپ، قەشقەرگە
يۈرۈش قىلىشى، يولدا قاتتىق قار يېغىپ كەتكەنلىكتىن
ناسىر ئىلىكنىڭ ئۆز كەنتىگە قايتىشى.
مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان مەھمۇتنىڭ خارەز-
منى بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1018 - يىلى يۇسۇپنىڭ بالاساغۇندا
تۇغۇلۇشى.
مىلادىنىڭ 1018 - يىلى ئەھمەت توغانخانىنىڭ
قىتانلارنى يەتتە سۇدا تارمار قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1026 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ سەمەرقەنت يېنىدا مۇھىم
ئىشلار توغرىسىدا بىتىم تۈزۈشى.

مىلادىنىڭ 1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنە-
ۋىنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1031 - يىلى سۇلتان مەسئۇت غەزنە-
ۋىنىڭ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتى-
شى.

مىلادىنىڭ 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئالەم-
دىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1032- يىلى ئەلى تېكىننىڭ يەنە ئىسيان
كۆتۈرۈپ تاۋغاچ بۇغراخان ئۇنۋانىنى ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 1035 - يىلى ئەلى تېكىننىڭ ئالەمدىن
ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1036 - يىلى غەربىي ئىلىك خانى
يۈسۈپ بىننى ئەلىنىڭ غەزنەۋىلەر مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشى.

مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇ
ئەلى سىنانىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1037 - يىلى مۇھەممەت بۇغراخان
(ياغان تېكىن) بىلەن توغرولبەگنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى
ئىتتىپاق تۈزۈشى.

مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ناسىر ئىلىك خانىنىڭ
ئوغلى مۇھەممەت بىننى ناسىرنىڭ غەربىي ئىلىكخان
يۈسۈپتىن ئۆز كەنتىنى تارتىپ ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ

غەربىي ئىلىكخانى يۈسۈپنى تارمار قىلىشى. يۈسۈپنىڭ قەشقەرگە قېچىپ كېتىشى.

مىلادىنىڭ 1041 - يىلى ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەتنىڭ «تاۋغاچ بۇغرا قاراخان» ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلىشى. ئۇنىڭ پۈتۈن ماۋارەئۇننەھرنى ئىگىلىۋېلىشى. غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى.

مىلادىنىڭ 1041 - يىلى بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى دەندانقان جېڭىدە سالجۇق بەگنىڭ نەۋرىسى توغرولبەگنىڭ سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىشى. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەشكىل بولۇشى.

مىلادىنىڭ 1041 - يىلى ئېرتىش، بالقاش بويىلىرىدا ياشايدىغان ياباقۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئارسلان تېكىن باشچىلىقىدا 40 مىڭ مۇسۇلمان جەڭچىلەرنى ئەۋەتىپ 700 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىسيانچىلارنى باستۇرۇشى.

مىلادىنىڭ 1047- يىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قىتان خانى يىلۇزۇڭچىنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخانىلارغا ياتلىق قىلىنغان قىتان مەلىكىسىنىڭ ئوغۇل تۇغقانلىقىنى مەلۇم قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1055 - يىلى توغرولبەگنىڭ باغداتقا كىرىشى.

مىلادىنىڭ 1056- يىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ مۇھەممەت بۇغراخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى.
مىلادىنىڭ 1057 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مۇھەممەت بۇغراخان باشلىق بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرىنىڭ مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خانىشى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈشى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ قەشقەردىن قېچىپ ماۋەرەئۇننەھرىگە كېلىشى.
مىلادىنىڭ 1058 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى بېسىپ ئېلىشى.
مىلادىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىمنىڭ باراسخان بېگى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلتۈرۈلۈشى.
مىلادىنىڭ 1063 - يىلى توغرولبەگنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1063 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرول قاراخاننىڭ سۇڭ سۇلالىسىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 1068 - يىلى ئىبراھىم بۆرى تېكىننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى. توغرول قاراخاننىڭ پەرغانىنى غەربىي قاراخانىلاردىن قايتۇرۇۋېلىشى.
مىلادىنىڭ 1068 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بالاساغۇندىن قەشقەرگە كېلىشى.
مىلادىنىڭ 1069 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇن-

باسارخاقانى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنىشى.

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 26 - ئاۋغۇستتا ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلاننىڭ «مالازگىرد جېڭى»دە شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگېنىسنى ئەسىر ئېلىشى.

مىلادىنىڭ 1072 - يىلى كۈزدە ئالىپ ئارسلاننىڭ 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى باشلاپ، ماۋارەئۇننەھرگە بېسىپ كىرىشى ۋە غەربىي قاراخانى بېگى يۈسۈپ بەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى.

مىلادىنىڭ 1072 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ تىرمىز ۋە بەلخنى بېسىۋېلىشى.

مىلادىنىڭ 1074 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرۇل قاراخان (مەھمۇت بۇغراخان)نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1074 - يىلى سالجۇقىلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھنىڭ ماۋارەئۇننەھرگە بېسىپ كىرىشى. غەربىي قاراخانىلار بىلەن بىتىمنامە تۈزۈشى. غەربىي قاراخانىلار بىلەن شەرقىي قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش. يەرغانىنىڭ شەرقىي قاراخانىلارغا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىتىمنامىنىڭ تۈزۈلۈشى.

مىلادىنىڭ 1075 - يىلى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى باغداتتىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى موقتەدىگە تەقدىم قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1087 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ

خاقانى ئەھمەت خاننى سەنجەرنىڭ تۇتۇپ كېتىشى.

1090- يىلى ئەھمەت خاننىڭ سەمەر قەنتكە قايتىپ كېلىشى.

مىلادىنىڭ 1095- يىلى دىنىي سوتنىڭ ئەھمەت خاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشى.

مىلادىنىڭ 1097 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ھارۇن بۇغراخان II نىڭ قاراخانىلار بىلەن سۇلۇك سۇلالىسى ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن گەنسۇغا قوشۇن ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلار بېسىپ ئالغان جايى، جۇچۇەن، دۇڭخۇاڭ دىن ئۆلارنى قوغلاپ چىقىرىشى.

مىلادىنىڭ 1102 - يىلى ـ ھارۇن بۇغراخان II نىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ تىرمىزنى بېسىۋالغاندا سۇلتان سەنجەر تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇشى.

مىلادىنىڭ 1102 - يىلى ھارۇن بۇغراخان II نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1103 - يىلى قاراخانىلارنىڭ خانجەمەتىدىن بولغان ساغۇنبەگ غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، سالجۇق سۇلتانىنىڭ كېلىشتۈرۈپ قويۇشى.

مىلادىنىڭ 1109 - يىلى ساغۇنبەگ ئىككىنچى قېتىم ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇشى.

مىلادىنىڭ 1120 - يىللىرى مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ناھايىتى چوڭ قۇرۇلۇشلارنى سالدۇرۇشى.

مىلادىنىڭ 1105 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ

خاقانى ئەمەت ئارسلانخاننىڭ مەھمۇت بىننى ئابدۇجىلىل قەشقىرىنى باغدات خەلىپىسى مۇستەزىرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى.
مىلادىنىڭ 1124 - يىلى قىتان شاھزادىسىنىڭ ئىرسىن ۋادىسىدىكى خاتون بالىق (ئورخۇن خاقانلىقىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى)نى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي قىتان خانلىقىغا ئاساس سېلىشى.
مىلادىنىڭ 1130 - يىللىرى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى.
مىلادىنىڭ 1137 - يىلى 6 - ئايدا يىلوداشىنىڭ خوجەنت ئەتراپىدا غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى مەھمۇت خاننى تارمار كەلتۈرۈشى.
مىلادىنىڭ 1139 - يىلى خارەزمىشاھى ئاتسىزنىڭ ماۋارەئۇننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارانى بېسىۋېلىشى.
مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا يىلوداشىنىڭ سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى «قەتۋان جېڭى» دە غەربىي قاراخانىلار بىلەن سالجۇقىلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلىشى. شۇندىن باشلاپ غەربىي قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىتانلاغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى.
مىلادىنىڭ 1209 - يىلى سەمەرقەنتنى خارەزمى شاھىنىڭ بېسىۋېلىشى.
مىلادىنىڭ 1211 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى خاقانى مەھمۇت خان IV نىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.
مىلادىنىڭ 1212 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى خاقانى ئوسمان بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى.

مىلادىنىڭ 1212 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يوقىلىشى.

قاراخانىلار خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

1) قاراخانىلارنىڭ چوڭ خاقانلىرى

	ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى
1 - كۆل بىلگە قاراخان	?880—350
2 - بازىرخان(بارخان)	?890—?880
3 - ئوغۇلچاق	920—890
4 - ساتۇق بۇغراخان	956—920
5 - مۇسا بۇغراخان	958—956
6 - سۇلايمان ئارسلانخان	970—958
7 - ئەلى ئارسلانخان	998—970
8 - ئەھمەت توغان خانI	1018—998
9 - مەنسۇر ئارسلانخان	1024—1018
10 - ئەھمەت توغان خان II	1026—1024
12 - يۈسۈپ قادىرخان	1032—1026
13 - سۇلايمان ئارسلانخان	1056—1032

2) شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرى

1 - سۇلايمان ئارسلانخان	1056—1040
2 - مۇھەممەت بۇغراخان	1057—1056
3- ئىبراھىمخان	1058—1057

٤ ـ توغرول قاراخان(مەھمۇتخان)	1074—1058
5 ـ توغرول تېكىن (ئىككى ئاي خاقان بولغان)	1075—1074
6 ـ ھارۇن بۇغراخان II (ئوبۇل ھەسەن ھارۇن)	1102—1075
7 ـ ئەھمەت ئارسلانخان	1128—1102
8 ـ ئىبراھىم بىننى ئەھمەتخان	1158—1128
9 ـ مۇھەممەت بىننى ئىبراھىم	?—1158
10 ـ يۈسۈپ بىننى مۇھەممەت	1205—1204
11 ـ ئوبۇل پەتتاھ مۇھەممەت بىننى يۈسۈپ	1210—1205

3) غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانلىرى

1 ـ مۇھەممەت بىننى ناسىر	1052—1040
2 ـ ئىبراھىم بىننى ناسىر (بۇ ئىككىسى بىر مەزگىل ئورتاق خان بولغان)	1068—1052
3 ـ شەمسۇل مۇلىك (ناسىربىننى ئىبراھىم)	1080—1068
4 ـ خىزىرخان	1081—1080
5 ـ ئەھمەتخان	1095—1081
6 ـ مەسئۇد خان	1097—1095
7 ـ سۇلايمانخان	1097—1097
8 ـ مۇھەممەت تېكىن	1099—1097
9 ـ ھارۇن بىننى ئۆمەر	1102—1099
10 ـ مۇھەممەت ئارسلانخان	1130—1102
11 ـ ئىبراھىم بىننى سۇلايمان	1130—1130
12 ـ ھەسەن بىننى ئەلى	1132—1130

13 —	مەھمۇت بىننى مۇھەممەت	1141—[illegible]
14 —	ئىبراھىم بىننى مۇھەممەت	1156—1141
15 —	ئەلى بىننى ھەسەن	1162—1156
16 —	مەسئۇد بىننى ھەسەن	1168—1162
17 —	ناسىر بىننى ھۈسەيىن	1172—1168
18 —	مۇھەممەت بىننى مەسئۇد	1178—1172
19 —	ئىبراھىم بىننى ھۈسەيىن	؟—1178
20 —	ئوسمان بۇغراخان	1212—1200

AltunOq

本书是在对部分古代叙事长诗以及对民间故事，民谣神话，传说进行科学分析的基础上阐述古代社会的历史演变，具有一定的学术性和知识性。

1989c2c1
Kashgar

维吾尔古代文学 （维吾尔文）
吐尔洪·阿里马斯著
责任编辑：托合提·阿布汉
责任校对：白合提亚尔·阿布里米提

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 11·8125印张 2插页
1987年6月第1版 1988年4月第1次印刷
印数：精装本 1—1650
平装本 1—2400

ISBN7—5373—0036—4/G·3 （民文）
统一书号：M7264—16 定价：（精）1·80元
（平）0·85元

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەلشات تۇرسۇن